

Tartu Ülikooli ajaloo küsimusi

XLIII

**ÜHISKONDA
MUUTVAD TEADUSED
RAHVUSÜLIKOO LIS**



Tartu Ülikooli muuseum
2015

Toimetaja: Lea Leppik

Keeletoimetaja: Sirje Toomla

Resümeeede tõlked inglise keelde: Scriba tõlkebüroo, autorid

Kolleegium: PhD Lea Leppik, Dr iur Marju Luts-Sootak, Dr (uusaja ajalugu) Olaf Mertelsmann, PhD Erki Tammiksaar, PhD Tõnu Tannberg, DSc Tõnu Viik, PhD Seppo Zetterberg (Jyväskylä Ülikool), cand hist Jüri Kivimäe (Toronto Ülikool)

Küljendus: OÜ Intelligent Design

Autoriõigus Tartu Ülikool, 2015

ISSN 0206-2798 (trükis)

ISSN 2346-5611 (võrguväljaanne)

ISBN 978-9985-4-0944-2 (trükis)

ISBN 978-9985-4-0945-9 (pdf)

<http://ojs.utlib.ee/index.php/TYAK>

Väljaannet toetab riiklik programm Eesti keel ja kultuurimälu

Kaanepilt:

Tartu Ülikooli muuseum võtab vastu uusi museaale, 1986 (TÜM).
E. Viilupi foto.

SISUKORD

Saateks	5
-------------------	---

Artiklid

Andu Rämmer, Veronika Kalmus, Henn Käärrik

<i>Academia sociologicae</i> 25	8
<i>Academia sociologicae</i> 25.	40

Mare Ainsaar, Ave Roots

Rahvusvahelised küsitlusuuringud Tartu Ülikoolis 1990–2014.	42
<i>International Surveys at the University of Tartu in 1990–2014</i>	58

Karmen Trasberg, Edgar Krull

Õpetajahariduse sajand rahvusülikoolis	59
<i>A Century of Teacher Education at the University of Tartu</i>	82

Ken Kalling

„Kultuurrahvaste mentaliteet peab saama enam kollektivistlikumaks“ (Dr Juhan Vilmsi sõnad ja teod)	84
<i>The Words and Deeds of Dr Juhan Vilms</i>	113

Merike Ristikivi, Heli-Triin Räis

Eesti esimesed naisnotarid	114
<i>First Women Notaries in Estonia</i>	133

Mälestused

Jaan Kõrgesaar

1968 ja 1988, eripedagoogika murranguaastad	135
<i>1968 and 1988, the Breakthrough Years in Special Education</i>	145

Tiiu Paas

- Majandusküberneetika õpetamisest Tartu Ülikoolis 147
On Teaching Economic Cybernetics at the University of Tartu . .161

Muuseumikogud

Tullio Ilomets, Kaire-Lea Pihlap

- Tartu Ülikooli esimene koosseisuline fotograaf Elmar Kald. . . 163
Elmar Kald, the First Photographer
in Ordinary at the University of Tartu 181

Aile Tammiste

- Tartu Ülikooli usuteaduskonna ristiusu arheoloogia
kabinet 1921–1940. 183
The Cabinet of Christian Archaeology of
the University of Tartu Department of Theology 1921–1940 . 211

Kroonika

Mariann Raisma

- Tartu Ülikooli muuseumi 2014. aasta aruanne 213
Ela-Heigi Martise mälestuseks 225

ÜHISKONDA MUUTVAD TEADUSED RAHVUSÜLIKOO LIS

Saateks

Sada aastat tagasi oli Eesti suure impeeriumi lagunemisel poolkogemata iseseisvunud väike agraarmaa, kus üheainsa ülikooli loominegi oli problemaatiline. Ühe inimpõlve jooksul ehitati üles oma riik ja kujundati oma haritud eliit. Nüüd seisame silmitsi infoühiskonna ja üleilmastumisega. Kardinaalsed pöörded valitsevas ideoloogias ja ühiskonnakorralduses on sundinud 20. sajandil peaaegu iga järgmist põlvkonda lammutama eelmise loodut ja üles ehitama midagi senisest täiesti erinevat. Vastavalt on tekkinud ja kadunud ka konkreetseid ühiskonnateaduslikud erialad ülikoolis, muutunud uurimistööde temaatika ja ühiskonna tellimused ülikoolile.

Tartu Ülikool on oma pika ajaloo ja kauaaegse monopoolse seisundiga piirkonna hariduses nii lahutamatu seotud Eesti riiklusega, et see vahel lausa ära unustatakse. Ülikool on andnud rahvuslikku haritud eliiti ja noori nõukogude spetsialiste, uutjaid ja stagnante, kommunismiehitajaid ja sotsialismi lammutajaid, nagu igal ajaperioodil just nõuti. Selles igaveses kohanemises ühiskonna nõudmisega on loodetavasti alati säilinud teatav annus akadeemilist sisu ja tuuma.

Läheneva eestikeelse Tartu Ülikooli 100. aastapäeva puhul algatas Tartu Ülikooli muuseum 2014. aastal konverentside sarja, milles võetakse vaatluse alla ülikooli areng läbi saja aasta valdkondade kaupa (2014 – *socialia*, 2015 – *humaniora*, 2016 – *medicina*; 2017 – *realia et naturalia*). Sarja eesmärk on uuesti mõtestada rahvusülikooli arengut muutuvmas maailmas ja ergutada vastavat uurimistööd,

kaasata eri põlvkondi ja avalikkuse tähelepanu. Sellelt pinnalt võiks teoks saada ka uus ja värskepilguline ülevaateteos rahvusülikooli ajaloost.

Socialia valdkonnale pühendatud konverents leidis aset 5. detsembril 2014 muuseumi valges saalis. Tartu Ülikoolis liigitatakse *socialia* valdkonda pikkade traditsioonidega juuraõpe, alates 18. sajandist eraldi valdkonnaks kujunenud majandusharidus ja 20. sajandil eri distsipliinideks eraldunud sotsioloogia, ajakirjanduse ja kommunikatsiooni ning haridus- ja infoteadused. Veel 30 aastat tagasi mahtusid need distsipliinid kõik humanitaarteaduste suure vihmavarju alla ära, kuid alates 20. sajandi viimasest veerandist on kogu maailmas hakatud neid vaatlama eraldiseisva valdkonnana. Kuigi väliselt eripalgelised, on neil teadustel ometi tõepoolest oma siduv element: nende uurimisobjekt on ühiskond ja neil on selge väljund ühiskonna näo ja struktuuride praktilisse kujundamisse.

Sotsiaalsetelt erialadelt on tulnud spetsialistid, kes kujundasid Eesti riigi õigusliku ja majandusliku keskkonna ning infovälja. Just neid erialasid on väga sügavalt puudutanud kõik suured muutused ühiskonnas ja nende erialade esindajatel on tulnud neid muutusi ellu viia. Üleilmastumisele vaatamata on ühiskonnateadusteski palju sellist, mida pole ühestki ilmakaarest valmiskujul võtta ega maha kirjutada. Kui teooria saabki mõnikord üle võtta, siis praktiline rakendus on alati rätsepatöö, mis peab arvestama kohalikku keelt, olusid ja traditsioone. Kui paarkümmend aastat tagasi oli Tartu Ülikooli ja Eesti teaduse peamine eesmärk saada rahvusvahelise(ma)ks, st läänelikuks ja ingliskeelseks, ja kogu teaduspoliitika rakendati selle eesmärgi teenistusse, siis nüüdseks oleme jõudnud olukorda, kus ühiskonnateadlastele heidetakse ette kesist panust Eesti ühiskonna heaks. Paraja tasakaalupunkti leidmine eeldab muuseas ka iga eriala eneseanalüüsi ja tagasivaateid läbikäidud teele.

Mitte igast konverentsi ettekandest ei saanud artiklit ja mitte iga artikkel selles kogumikus ei sündinud konverentsi tulemina. Kaante vahele jõudsid ülevaated sotsioloogia eriala tekkimisest ja kujunemisest 25 aastat tagasi, eesti sotsiaalteadlaste kaasalöömisest rahvusvahelistes küsitlusuuringutes, pedagoogika õpetamisest ülikoolis läbi saja aasta. Ken Kalling kirjutab ühest omapärasest sõdadevahelise Eesti ühiskonna parandajast doktor Juhan Vilmsist, Merike Ris-

tikivi ja Heli-Triin Räis Eesti esimestest naisnotaritest. Meenutuste vormis jagavad isiklikku kogemust eripedagoogika (defektoloogia) eriala arengust emeriitprofessor Jaan Kõrgesaar ja edukalt turumajandusse üle toodud majandusküberneetika erialast professor Tiiu Paas.

Muuseumikogudele pühendatud osas on ülevaade Tartu omaaegse tuntud fotograafi ja kirjastaja Elmar Kaldi alles hiljuti avalikkuse ette jõudnud unikaalsest fotopärandist ja sõdadevahelise Tartu Ülikooli ristiusu arheoloogia kabinetist, mille rikkalikest kogudest on paraku säilinud vaid riismed. Lisaks tavaks saanud muuseumi aastaaruandele tuleb kroonika rubriigis meenutada Tartu Ülikooli ajaloo muuseumi kauaaegset direktorit Ela Martist, kes 2015. aasta kevadel meie hulgast lahkus.

ARTIKLID

Academia sociologicae 25

ANDU RÄMMER, VERONIKA KALMUS,
HENN KÄÄRIK¹

Sissejuhatus

Aastat 1989 võib lugeda mitmes mõttes pöördeliseks. Mihhail Gorbatsšovi poolt neli aastat varem alustatud perestroikapoliitika tulemusel oldi mitmetest ühiskonnaelu juhtinud dogmadest loobutud, otsiti ühiskonna moderniseerimise ja poliitilise kursi liberaliseerimise uusi võimalusi. 1989. aasta tähistab kogu Ida-Euroopat haaranud suurte poliitiliste muutuste aega.² Ühiskonna transformatsioon puudutas ka Tartu Ülikooli. Kuigi sotsioloogilisi uuringuid alustati Tartus juba 1960. aastate keskel ja vajadus ühiskonnaanalüüsi teha oskavate inimeste järele kasvas, ei loetud sotsioloogiahariduse and-

¹ Autorid tänavad Hans Dsissi, Peeter Kenkmanni, Ragne Kõutsi ja Rein Murakat väärtuslike nõuannete, teabe ja abi eest artikli kirjutamisel.

² Jacques Rupnik (toim), *1989 as a political world event: democracy, Europe and the new international system in the age of globalization* (London; New York: Routledge, 2014).

mist tollal veel vajalikuks ega võimalikuks. Aastaks 1989 oli olukord muutunud sedavõrd, et õnnestus võtta vastu esimene lend sotsioloogiaüliõpilasi. Õppejõudude kaader kujunes peamiselt varasema sotsioloogilise uurimistöö kogemusega teadlastest.

Seda artiklit kirjutama ajendas meid kaks olulist aastapäeva. 2014. aasta sügisel möödus 25 aastat sotsioloogia eriala avamisest Tartu Ülikoolis. 23. detsembril 2015 oleks sotsioloogiaõppe käivitaja ja esimene sotsioloogiaprofessor Paul Kenkmann (1945–2001) saanud 70-aastaseks. Meie eesmärk on anda ülevaade sotsioloogiahariduse kujunemisest Tartus. Alustame esimestest sotsiaalteadustesse jälje jätnud Tartu Ülikooli teadlastest, seejärel vaatleme sotsioloogia õppimise võimalusi nõukogude ajal, keskendudes Paul Kenkmanni akadeemilisele teekonnale ajalootudengist sotsioloogiaprofessoriks. Lõpuks käsitleme viimasel veerandsajandil sotsioloogia õpetamise aset leidnud muutusi, peatudes pikemalt kahe esimese lennu, 1990. aastate keskpaiga ja 2014/15. õppeaasta õppekaval.

Sotsioloogia õpetamise algus Tartus

Kui heita pilk Eesti sotsiaalteaduste ajalukku, siis võib sealt leida üht-teist huvitavat. Sotsiaalteadustega on olnud seotud mitmed juba 19. sajandil Eestis tegutsenud tuntud akadeemilised isikud. Tartu ülikooli teoloogiaprofessor aastail 1856–1890 Alexander von Oettingen (1827–1905) avaldas 1868. aastal laialdast tähelepanu pälvinud monograafia „Moraalistatistika“,³ mis sai üheks oluliseks allikaks tööle, mida peetakse klassikalise sotsioloogilise uurimuse muster näidiseks: Émile Durkheimi „Enesetapp“.⁴ Kõige kaalukam teadusemees, kelle nimi sotsioloogiat ja ülikooli seob, on kahtlemata Wilhelm Ostwald (1853–1932). Tuntud kui füüsikalise keemia rajaja ja Nobeli auhinna laureaat keemias 1909, õppis ja õpetas ta 1872–1882 Tartus. Samal 1909. aastal avaldas ta Leipzигis raamatu „Kultuuriteaduse energeetilised alused“.⁵ Oma teose eesmärki nägi ta *sot-*

³ Alexander von Oettingen. *Die Moralstatistik und ihre Bedeutung für eine Sozialethik* (Erlangen: Andreas Deichert, 1868).

⁴ Émile Durkheim, *Le Suicide* (Paris: Félix Alcan, 1897).

⁵ Wilhelm Ostwald, *Energetische Grundlagen der Kulturwissenschaft* (Leipzig: Werner Klinkhardt, 1909).

sioloogia aluste rajamises energeetilisest vaatevinklist („eine Grundlegung der Soziologie vom Gesichtspunkt der Energetik aus“).⁶ Muu hulgas ennustas Ostwald energia kokkuhoiu printsiibist lähtuvalt seda, et inglise keel ei sobi maailmakeeleks: heli- ja kirjapildi erinevus on selleks liiga suur.⁷

1920. aastal avaldas Hans Kruus (1891–1976) sotsioloogilis-demograafilise uurimuse „Linn ja küla Eestis.“⁸ See oli esimene tõsisem sotsioloogiline käsitlus eesti keeles üldse. 1930. aastatel kirjutas Alfred Koort (1901–1956), Tartu Riikliku Ülikooli hilisem rektor aastail 1944–1951, mitu asjatundlikku artiklit Max Weberist.⁹ Tuntud religiooniteadlane Eduard Tennmann (1878–1936) avaldas 1938. aastal mahuka monograafia „Usk ja majandus“,¹⁰ milles andis täiesti korraliku sissejuhatuse Weberi religioonisotsioloogiasse.

Omaette küsimus on, kas kahe maailmasõja vahel enne 1940. aastat õpetati Tartu Ülikoolis sotsioloogiat eraldi aienena? Või laiemalt, kas Eestis üldse on sotsioloogiat kui sotsioloogiat õpetatud enne 1989. aastat? Küsimus on üsna oluline ja väärrib mõnevõrra lähemat vaatlust.

Selgub, et sotsioloogia õpetamise küsimus Tartu Ülikoolis on päevakorral olnud hoopis varem, kui seni üldiselt arvatud. Juba Tartu Ülikooli seaduse teisel lugemisel Riigikogus 1925. a mais tegi sotsiaaldemokraat, vandeadvokaat ja hilisem Eesti Maapanga direktor Johan Jans (1880–1941) ettepaneku avada ülikoolis sotsioloogia õppetool. Sobiliku kaadri puudumise tõttu ei saanud see mõte tookord küll teoks: „Ülikooli kuraator P. Põld selgitas raskusi, mis ühe wõi teise õppetooli sisseseadmisel on. Nii puuduvad wastawad jõud Eestimaa majandusajaloo ja sotsioloogia jaoks täiesti, ja kui sellekohased õppetoolid tahtakse asutada, siis wõiksid nad aastate kaupa tühjad seista.“¹¹

Uuesti kerkis sotsioloogia ja sotsioloogia õpetamise temaatika üles 1930. aastate teisel poolel. 27. mail 1936 esitas magister Ilmar Tõ-

⁶ Samas, 3.

⁷ Samas, 131.

⁸ Hans Kruus, *Linn ja küla Eestis* (Tartu: Noor-Eesti Kirjastus, 1920).

⁹ Alfred Koort, „Max Weberi sotsioloogia küsimuseseadest“, *Ajalooline Ajakiri*, 1934, nr 1; „Beiträge zur Logik des Typusbegriffs“, *Acta et Commentationes Universitatis Tartuensis, Humaniora*, XXXVIII, XXXIX, 1936, 1938.

¹⁰ Eduard Tennmann, *Usk ja majandus* (Tartu: Noor-Eesti Kirjastus, 1938).

¹¹ Waba Maa, 14. mai 1925.

nisson (1911–1939) Tartu Ülikooli filosoofiateaduskonnale avalduse, milles taotles „teaduslikku stipendiumi“ edasiõppimiseks filosoofia ja psühholoogia alal. Seejuures märkis ta oma lähemateks huvivaldkondadeks sotsiaalpsühholoogia ja sotsioloogia. Sotsioloogias soovis Tõnisson süvitsi minna ennekõike metodoloogiasse, „ligemalt tutvudes eriti vast. prantsuse koolidega ja ameerika vooludega“.¹² 15. märtsil 1937 esitas Tõnisson tööaruande, millest nähtub muu hulgas, et stipendiaat oli jõudnud läbi mõelda mitmete oluliste sotsioloogide, nagu Auguste Comte'i, Herbert Spenceri, Charles H. Cooley, Pitirim A. Sorokini, Othmar Spanni tähtsaid tekste. Ühtaegu pöördus Tõnisson filosoofiateaduskonna poole palvega komandeerida ta erialase enesetäiendamise tarvis Londoni ülikooli School of Economics and Political Science'i juurde.¹³ Järgmises tööaruandes 1937. aasta sügissemestri kohta, nüüd juba Londonist, kirjutas Tõnisson, et on pidanud professor Morris Ginsbergi seminaris ettekande „Sotsioloogiliste mõistete kujundamise teooriast, eriti tüüpide-probleemist Max Weberist uudse logistikani“. Edasi on ta kaasa töötanud professor Karl Mannheimi seminaris „plaani-ühiskonna“ kohta ja kolmandaks, võtnud osa professor Bronisław Malinowski „sotsiaal-antropoloogia uudsete meetodite“ seminarist, mis teda „sügavasti mõjutas, temale selgitades funktsionaalse meetodi paremusi sotsioloogilises uurimistöös“. Aruande on 14. jaanuaril 1938 „hääks kiitnud“ professorid Konstantin Ramul ja Alfred Koort.¹⁴ 10. jaanuaril 1939 andis Tõnisson teada, et tema doktoriväitekiri „Theories of Historical Causation“ (professor Ginsbergi juhendamisel) hakkab valmis saama. Töö pearõhk on asetatud „sotsiaalse dünaamika probleemile, eriti seoses nn. dialektilise seaduspärasusega“. Doktorant märgib, et on „põhjalikult läbi töötanud Hegeli ja Engels-Marxi mõttekäigud ajalookäigu dialektilise iseloomu kohta ja püüdnud näidata „kolmesammuseaduse tõi list iseloomu kahetaktilise pulsatsioonina (nagu selleks lähtekohti pakkusid Pareto, Simmel, Sorokin, Mannheim jt), mida psühholoogiliselt saab seletada“¹⁵.

Sama aasta aprillis otsustas Tõnisson otsida rakendust Tartu Ülikoolis. 30. aprillil filosoofiateaduskonnale saadetud kirjas rõhutas

¹² EAA, 2100-2-1271, l. 10.

¹³ EAA, 2100-2-1271, l. 17–20.

¹⁴ EAA, 2100-2-1271, l. 35.

¹⁵ EAA, 2100-2-1271, l. 48–49.

Tõnisson, et on lõpetanud London School of Economics and Political Science'is sotsioloogia doktorikursuse ning palus talle määrata õppeülesandeid sotsioloogia ja sotsiaalpsühholoogia valdkonnas. „Julgen esineda algatusega, et sotsioloogia üldkursuseks määrataks 2 t. n. kahe semestri jooksul, ning et kumbagil semestril toimuks seminar mõne ühiskondliku eriküsimuse kohta. Nimelt oleks kasutu sotsioloogia alal esitada ainult-teoreetilist kursust, kui see ei ole seotud praktiliste harjutustega, mis näitaksid meetodi tegelikku rakendamist mõne piiritletud küsimuse käsitlemisel. Teemi valikul tuleb silmas pidada, et selle metoodiline probleem kuuluks loengutesarja esipoolde, ning et see küsimus laseks ennast käsitada Tartu olustiku põhjal. Sügissemestril oleks seminarile metoodiliselt sobivaim teem „Rühmateadvus“ (s.o sotsiaalsete gruppide moodustumise psühholoogiline külg). Edaspidi võiksid tulla küsimusse „Perekond“, „Sotsiaalsed klassid“, „Vaba aeg“ jne.“¹⁶ Huvitav ja oluline on siinjuures Tõnissoni märkus, et Haridusministeeriumil on „sotsioloogia“ ette nähtud mitmesuguste erikoolide õppekavades, ent puuduvad spetsiaalsete teadmistega õppejõud ja isegi õppekavad: „Üksi selle pärast oleks põhjendatud sotsioloogia väljaarendamine Tartu Ülikooli juures.“¹⁷ Kuldsed sõnad. 6. mail teatas aga dekaan Julius Mark, et „teaduskonnakogu on juba teostanud õppeülesannete määramised 1939. a II semestriks“.¹⁸ Äraütlemise põhjused võisid olla ka puhtpoliitilised, Tõnissonide konflikt Pätsiga oli üldteada tõsiasi.

Sama ajal ajas Tõnisson asju ka ülikooli majandusteaduskonnaga. 29. aprilli kirjast loeme: „Käesolevaga julgen kandideerida õppeülesandele eeloleval sügissemestril **reklaaminduse** alal (2 t. n.), kuna mul sel alal on teoreetilisi ja praktilisi teadmisi. /.../ Peale reklaaminduse oleksin valmis lugema, kui teaduskonnal vast. õppeülesandeid on välja anda, ka sotsiaal- ja majanduspsühholoogia ning -sotsioloogia kursusi, mis alal ma samuti olen Londoni Ülikooli juures teaduslikult ettevalmistatud, kuna olen siin sooritanud majandusteaduse doktori kursuse sotsioloogia alal.“¹⁹ Nagu kirjast nähtub, oli Tõnisson vajaduse korral valmis lugema ka majandussotsioloogia

¹⁶ EAA, 2100-1b-1010a, l. 22.

¹⁷ Samas.

¹⁸ Samas.

¹⁹ EAA, 2100-2-1271, l. 57.

kursust. Ilmselt oli vastus eitav, sest 20. mail saatis ta Tartu Ülikooli majandusteaduskonna dekaanile uue avalduse, milles teatas, et tal on „au kandideerida Teaduskonnakogu poolt eelolevaks sügissemestriks välja kuulutatud õppeülesandele „Valitud küsimusi Briti majandusest“, 3 t. n.“²⁰ Sotsioloogiast enam ei räägitud, tegemist oli puhtalt majanduskursusega. Pole teada, kas Tõnisson mainitud kursust luges. Kui, siis jõudis ta seda teha äärmiselt põgusalt, 10. oktoobrini 1939, oma traagilise surmapäevani. Ühtlasi oleme saanud vastuse küsimusele, kas Tartu Ülikoolis on enne 1989. aastat sotsioloogiat eraldi ainenähtud.²¹

Sotsioloogia õppimine ja õpetamine Eesti NSVs

Nõukogudeaegsetest sotsioloogia õppimise võimalustest ei saa rääkida, peatumata sotsioloogiliste uuringute arengul. Sotsioloogia õppimise võimalusi tuleb mõista nõukogude olude kontekstis. Kuigi juba sõdadevahelisel ajal Eestis läbiviidud noorsoouuringute²² tulemusi kasutati pedagoogilises tegevuses, peeti pärast nõukogude võimu kehtestamist ka Eestis sotsioloogiat kodanlikuks väärteduseks. Stalini surma järel hakkas võimude suhtumine siiski muutuma.²³ Järk-järgult hakati lubama empiiriliste andmete kogumist. Empiiriliste sotsioloogiauuringute algus sai võimalikuks Hruštšovi sula järel kuldseteks kuuekümnendateks kutsutud ajastul. Tollases Leningradi ülikoolis asutatud sotsioloogialaborist innustatuna²⁴ ning

²⁰ Kõnesolev kiri on avaldatud raamatu „Emajõe ääres“ (autor Ilmar Tõnisson, koostanud Hando Runnel, Tartu, Ilmamaa, 1997) kaaneümbrisel. Ehkki raamatus puuduvad igasugused andmed kirja päritolu kohta, on suure tõenäosusega tegemist siiski autentse dokumendiga.

²¹ Sotsioloogiaga seotud teemadel Tõnisson loenguid küll pidas, ent mitte Tartu Ülikoolis, vaid Tartu *Rahvapäevalehes*: ühiskonna tekkest ning ühiskondliku korra ja kultuuri vahekorra (Postimees, 29. september 1936), looduse mõjust inimesele (Postimees, 14. märts 1937), ühiskondlikust korra kui sellisest (Postimees, 21. märts 1937) jne. Siit võiski ehk alguse saada legend, et juba 1930. aastate lõpul õpetati Tartu Ülikoolis sotsioloogiat.

²² August Kuks, *Eesti koolinoorsoo ideaalid: 1922. a. ankeedi andmeid* (Tallinn: Tallinna Keskvangimaja, 1934).

²³ Igor Kon, Vladimir Jadov, „Soviet and Post-Soviet Sociology“, Edgar F. Borgatta, Rhonda J. V. Montgomery (toim), *Encyclopedia of Sociology*, 5 (New York: Macmillan Reference, 2000), 2980.

²⁴ Ülo Vooglaid, „Sotsioloogialabor (1966–1975)“, *Tartu Ülikooli ajaloo küsimusi*, XXX. *Tartu Ülikool 1970–1988* (Tartu: TÜ Kirjastus, 1998), 79.

eestikeelse ajakirjandusõppe looja Juhan Peegli julgustusel ja toel²⁵ viidi 1965.–1966. aastal läbi ajalehe Edasi lugejate küsitlus. 1966. aastal pandi algus ka noorsoo- ja haridusuuringutele.²⁶ Eesti uurijad on jätnud sügava jälje sotsioloogia kujunemisele mitte ainult Eestis, vaid terves tollases Nõukogude Liidus.²⁷ Peeter Vihalemma²⁸ sõnul võib lugeda ajavahemikku 1965–1972 tärkava nõukogude sotsioloogia kuldajastuks, millele tegid lõpu võimudepoolsed repressioonid ja ideoloogiline puhastustöö. Näiteks peeti arvamuste uurimist ohtlikuks, alles aastal 1984 lubati need vaatluse alla võtta.²⁹

Hruštšovi sula järgsest olude liberaliseerumisest hoolimata pidid uurijad pidevalt tegelema mitte ainult enda tööga, vaid seisma ka sotsioloogia eluõiguse eest laiemalt. Domineeriva ideoloogiaga vastuollu minekust hoidumiseks pidid uurijad lähtuma eeldusest, et ainus „teaduslik“ sotsiaalteooria on marksistlik ajalooline materialism, mida peaks täiendama „konkreetsete sotsioloogiliste uuringutega“.³⁰ Sotsioloogiakabineti nime all alustanud Tartu Riikliku Ülikooli sotsioloogialabor tegeles 1966–1975 rakendusliku iseloomuga lepinguliste töödega, peamised tegevussuunad olid massikommunikatsiooni, töökeskkonna ja elulaadi uurimine. Laborit juhatanud Ülo Vooglaid³¹ märgib, et kuna sotsioloogiat ametlikult teadusena ei tunnustatud, siis edendas ta oma teadlaskarjääri ülikooli loogika ja psühholoogia kateedris aspirandina.

²⁵ Peeter Vihalemm, „Juhendaja“, Maarja Lõhmus, Sulev Uus, Peeter Vihalemm (toim), *Alguses oli Juhan. Meenutuslood õpetaja Juhan Peeglist* (Tartu: Eesti Akadeemiline Ajakirjanduse Selts, Postimees, 2012), 49.

²⁶ Mikk Titma, „Sociology – Estonia“, Max Kaase, Vera Sparschuh, Agnieszka Wenninger (toim), *Three social science disciplines in Central and Eastern Europe: handbook on economics, political science and sociology (1989–2001)* (Berlin: GE-SIS/Social Science Information Centre (IZ), Collegium Budapest, 2002), 425.

²⁷ Igor Kon, Vladimir Jadov, „Soviet and Post-Soviet Sociology“, Edgar F. Borgatta, Rhonda J. V. Montgomery (toim), *Encyclopedia of Sociology*, 5 (New York: Macmillan Reference, 2000), 2982.

²⁸ Peeter Vihalemm, „Empiiriliste meediauuringute areng Eestis 1965–2004“, Peeter Vihalemm (toim), *Meediasüsteem ja meediakasutus Eestis 1965–2004* (Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, 2004), 49.

²⁹ Juhan Kivirähk, „The ‘Twilight of Socialism’ in Mass Consciousness“, *EMOR-Reports* (Quarterly of Estonian Market and Opinion Research Centre Ltd, 1992).

³⁰ Igor Kon, Vladimir Jadov, „Soviet and Post-Soviet Sociology“, Edgar F. Borgatta, Rhonda J. V. Montgomery (toim), *Encyclopedia of Sociology*, 5 (New York: Macmillan Reference, 2000), 2980.

³¹ Ülo Vooglaid, „Sotsioloogialabor (1966–1975)“, *Tartu Ülikooli ajaloo küsimusi*, XXX. Tartu Ülikool 1970–1988 (Tartu: TÜ Kirjastus, 1998), 80.

1969. aastal alustas Mikk Titma juhtimisel ülikoolis tegevust teinegi sotsioloogiaga tegelev asutus, tollase rektori Arnold Koobiga (1922–1988) tihedalt seotud kommunistliku kasvatus uurimise labor, mis hiljem nimetati ümber haridussotsioloogia laboriks.³² 1966. aastal läbiviidud Eesti keskkooliõpetajate uuring järgis Morris Rosenbergi USA noorsoouuringust saadud ideid³³ ja oli aluseks esimesele longituuduuringule, kus samade inimeste elusündmusi jälgiti nende edasisel eluteel. 1982. aastal alanud järgmine keskhariduse omandajate eluteeuuring haaras juba 21 Nõukogude Liidu piirkonda³⁴ ja jätkus rahvusvahelise postsotsialistlike riikide võrdlusuuringuna.

Tollastest noorsoouuringutest väärivad esiletõstmist noorte väärtusuuringud³⁵ ja nendega lähedalt seotud haridusuuringud, nende kõrval on leidnud õppetöös rakendamist Ene-Margit Tiidu loodud pereuuringute uurimisrühma 1970. aastate tööd.³⁶ Eesti sotsioloogide professionaalne autoriteet ei tulenenud mitte toleaeagsete ideoloogiliste suuniste järgimisest ega eiramisest, vaid empiiriliste uuringute kavandamise ja läbiviimise professionaalsusest, tööde teostamise korrektsusest ning uute probleemide püstitusest. Nõukogude perioodil läbiviidud uuringute tulemused olid valdavalt usaldusväärsed ja arvestatavad ning on tollase olukorra iseloomustamiseks ka tänapäeval kasutatavad.³⁷

Ülo Vooglaiu algatatud Kääriku seminaridel osalesid tollased juhtivad nõukogude sotsioloogid Leningradist ja Moskvast (lisaks Voog-

³² Marju Lauristin. *Punane ja sinine* (Tallinn: Eesti Ajalehed, 2010), 92.

³³ Mikk Titma, „Sociology – Estonia“, Max Kaase, Vera Sparschuh, Agnieszka Wenninger (toim), *Three social science disciplines in Central and Eastern Europe: handbook on economics, political science and sociology (1989–2001)* (Berlin: GE-SIS/Social Science Information Centre (IZ), Collegium Budapest, 2002), 425.

³⁴ Jelena Helemäe, Rein Muralas, Ellu Saar, Mikk Titma, Ilze Trapenziere, *Paths of a generation. A profile of age cohort in late twenties in successor states of USSR (Second follow-up of „The Path of a Generation“ project)* (Minsk: Institute of Sociology of the Belarussian Academy of Sciences, 1995), 10.

³⁵ Helena Helve, Carmen Leccardi, Siyka Kovacheva, „Youth research in Europe“, Helena Helve, Gunilla Holm (toim), *Contemporary youth research: local expressions and global connections* (Aldershot; Burlington: Ashgate, 2005), 24; Jüri Saarnit, „Väärtusteadvus ja selle muutused“, *Eesti noorsoopoliitika ülevaade* (Tallinn: EV Haridusministeerium, 2000), 217–225.

³⁶ Mikk Titma, „Sociology – Estonia“, Max Kaase, Vera Sparschuh, Agnieszka Wenninger (toim), *Three social science disciplines in Central and Eastern Europe: handbook on economics, political science and sociology (1989–2001)* (Berlin: GE-SIS/Social Science Information Centre (IZ), Collegium Budapest, 2002), 431.

³⁷ Ivar Aimre, *Sotsioloogia* (Tallinn: Sisekaitseakadeemia, 2013), 57.

laiu juhendajale Vladimir Jadovile³⁸ ka Boris Firsov, Juri Levada, Igor Kon, Andrei Zdravomõslov jt). TRÜ rotaprindi poolt 1967–1969 väljaantud kogumikes „Kääriku I–III“ avaldatud ettekanded ja arutelud suurendasid ühiskondlikke teemasid lahkavate konverentside populaarsust veelgi. Lisaks teadlastele osalesid neil ka ärksamad tudengid. 1968. aastal väljaantud, Jadovi sotsioloogialoengute põhjal koostatud metodoloogia õpiku³⁹ toimetajad olid Ülo Vooglaiu kõrval ka Paul Kenkmann, Olev Luhaveer ja Viktor Perelögin.

1970. aasta kevadsemestril luges Ülo Vooglaid tollasele ajaloo teisele kursusele psühholoogiat. Sisuliselt oli tegemist interdistsiplinaarse kursusega, kus sotsioloogiline ja sotsiaalpsühholoogiline problemaatika oli ühendatud aktuaalsete poliitiliste sündmuste analüüsiga. Vooglaid oli veendunud, et mõtteviisi kujundamine on sotsiaalse süsteemi põhiülesanne. Seejuures käis jutt kriitilisest mõtteviisist ja mitte sotsialistlikult kriitilisest, vaid sotsialismikriitilisest.⁴⁰

Nõukogudeajal tuli kõrgema hariduse omandamiseks läbida kõigil erialadel neli kohustuslikku marksismi-leninismi kursust, need olid filosoofia (dialektiline ja ajalooline materialism), (kapitalistlik ja sotsialistlik) poliitiline ökonomia, Nõukogude Liidu Kommunistliku Partei ajalugu ja teaduslik kommunism. Kuigi nendes ainetes käsitleti ka selliseid teemasid nagu rahvusküsimus, kommunistliku ja kapitalistliku ühiskonna vahelised seosed,⁴¹ jäi ühiskonnast antav pilt ühekülgses. Siiski oli laiendatud individuaalplaani järgi võimalik huvilistel üliõpilastel teatud aineid süvendatult õppida. Üks selliseid üliõpilasi oli Paul Kenkmann.

³⁸ Marju Lauristin, *Punane ja sinine* (Tallinn: Eesti Ajalehed, 2010), 94.

³⁹ Владимир Ядов, *Методология и процедуры социологических исследований* (Тарту: Тартуский государственный университет, кабинет социологии, 1968).

⁴⁰ Henn Käärik, *Loengukonspektid 1969–1970* (Tartu, 1970, käsikiri). Meediauuri-jana oli Vooglaiul tudengitele ikka varuks asjakohaseid huvitavaid fakte. Ühes loengus tõi ta humoorika näite TASSi (Nõukogude Liidu telegraafiagentuur) „operatiivsusest“: seitse minutit (kiiremini polnud võimalik) pärast järjekordse raketi üleslennutamist edastas TASS teate kosmoselaeva edukast stardist. 39 sekundit pärast TASSi teadet võttis TASS vastu Reutersi teate TASSi teatest (samas).

⁴¹ Raivo Vetik, „Political Science – Estonia“, Max Kaase, Vera Sparschuh, Agnieszka Wenninger (toim), *Three social science disciplines in Central and Eastern Europe: handbook on economics, political science and sociology (1989–2001)* (Berlin: GESIS/Social Science Information Centre (IZ), Collegium Budapest, 2002), 247.

Paul Kenkmann: ajalootudengist esimeseks sotsioloogiaprofessoriks

Järva-Jaani keskkooli kuldmedaliga lõpetanud Paul Kenkmann alustas 1964. aasta septembris õpinguid Tartu Riikliku Ülikooli (TRÜ) ajaloo osakonnas. Juba esimesest kursusest alates osales ta Vooglaiu ümber kogunenud⁴² Üliõpilaste Teadusliku Ühingu (ÜTÜ) sotsioloogiaringi tegevuses.⁴³ Neljandal kursusel asus ta individuaalplaani alusel sotsioloogiaaineid õppima. Lisaks ajaloolase eriala kohustuslikele ainetele⁴⁴ läbis ta ka sotsioloogia ajaloo, kaasaegse kodanliku sotsioloogia, sotsiaalse psühholoogia, sotsioloogilise uurimise meetodika ja tehnika, tõenäosusteooria, statistika, küberneetika, kõrgema matemaatika ja isiksuse sotsioloogia⁴⁵ ainekursuse ning õppis süvendatult filosoofia ajalugu⁴⁶ (vt ka illustratsioon 1). Õpingute ajal osales ta aktiivselt nii ülikoolisestel, vabariiklikel kui ka üleliidulistel üliõpilaste ühiskonnateaduslike teadustööde konkurssidel, kus sai hulga auhinnalisi kohti. Tema kursusetööde materjalide põhjal avaldati kaks artiklit.⁴⁷

Paul Kenkmann osales juba üliõpilasena aktiivselt sotsioloogia kujunemises, lüües kaasa ürituste korraldamises ja sotsioloogia pro-

196 S/63 Oppasaste, X semester VIIES KURSUS - Kenkmann Paul 59
sotsiaalse teaduste ja eesmärgid

TEOREETILINE KURSUS						PRAKTILISED TÖÖD						
Jrk. nr.	Oppasaste nimetus	Tundide arv	Professori või dotsendi perekonnanimi	Eksamihinne	Eksamipäev	Jrk. nr.	Oppasaste nimetus	Tundide arv	Oppasaste perekonnanimi	Arvestuse hinne	Arvestuse päev	Oppasaste allkiri
1	Hispaania keele		Tammela	väga hea	27.04	1	Sotsioloogia		Tammela	väga hea	27.04	Riigimajandus
2	Hispaania keele			väga hea	27.04	2	Marxide teooria		Kangro	arvestatav	27.04	Õppis
3	Hispaania keele			he	27.04	3	Stalin		Stalin	arvestatav	27.04	Õppis
4						4	Ees kursused		Kenkmann	arvestatav	27.04	Kenkmann
5						5	Sotsioloogia ajaloo		Kenkmann	arvestatav	27.04	Kenkmann
6						6						
7						7						
8						8						
9						9						
10						10						

Õppisajal: Kenkmann Paul 27.04.1964

Teaduskonna dekaan: Kenkmann Paul

Illustratsioon 1. Lehekülj Paul Kenkmanni matriklist (TÜ arhiiv, 4-K, S178, 59).

⁴² Marju Lauristin, *Punane ja sinine* (Tallinn: Eesti Ajalehed, 2010), 87.

⁴³ TÜ arhiiv, 3-K, S518, 4.

⁴⁴ TÜ arhiiv, 4-K, S178, 96.

⁴⁵ TÜ arhiiv, 4-K, S178, 59.

⁴⁶ TÜ arhiiv, 4-K, S178, 57, 58.

⁴⁷ TÜ arhiiv, 3-K, S518, 2.

pageerimises. TRÜ tollase rektori Feodor Klementi käskkirjaga⁴⁸ avaldati Ülo Vooglaiu avalduse⁴⁹ põhjal tollasele kolmanda kursuse üliõpilasele Paul Kenkmannile ja teise kursuse tudengile Jaak Alilikule 1966. aasta oktoobris kiitust massikommunikatsiooni alase seminari eduka korraldamise eest Käärikul. Sama aasta juulis kirjutatud iseloomustuses märgitakse, et Paul Kenkmann on ühingu Teadus rahvusvaheliste suhete lektor ja töötab ÜTÜ sotsioloogiarinigi esimehena.⁵⁰

Aprillis 1967 premeeris rektor ühiskonnateaduste teadustööde konkursil Paul Kenkmanni 25 rublaga töö „Valikmeetodi kasutamisest sotsioloogias“ eest.⁵¹

Mais 1967 premeeriti Eesti NSV Ministrite Nõukogu Riikliku Kõrgema ja Keskerihariduse Komitee käskkirjaga üleliidulise ühiskonnateaduslike üliõpilastööde konkursi vabariiklikul etapil Paul Kenkmanni Ülo Vooglaiu poolt juhendatud töö „Valikmeetodi kasutamisest sotsioloogias“ eest kolmanda preemiaga väärtuses 25 rubla.⁵² Samal konkursil sai esimese preemia⁵³ samuti Vooglaiu juhendatud TRÜ keeleteaduskonna neljanda kursuse üliõpilane Peeter Vihalemm töö „Inimese suhtlemisest välismaailmaga ja massilise mõjustuse vahendite kaudu pakutava informatsiooni vastuvõtmisest“ eest. Esimese preemia sai ka Asser Murutari juhendatud Eesti Põllumajanduse Akadeemia agronoomiateaduskonna viienda kursuse üliõpilane Pikkar Joandi töö „Üliõpilaste ideaalidest (konkreetne sotsioloogiline uurimus EPA üliõpilaskonnast)“ eest. Sama käskkirjaga avaldati ka tänu juhendajatele.

Õpingute kõrvalt hakkas Kenkmann järk-järgult osalema ka empiirilistes uurimisprojektides. Novembris 1969 töötas ta poole kohaga vanemlaborandina kommunistliku kasvatuse uurimise laboris lepinguliste tööde teostajana.⁵⁴ Tollal vormistati teadustöösse kaasatud tudengitele ressursside olemasolu korral tasu ka fiktiivsete prakti-

⁴⁸ TÜ arhiiv, 4-K, S178, 16.

⁴⁹ TÜ arhiiv, 4-K, S178, 15.

⁵⁰ TÜ arhiiv, 4-K, S178, 18.

⁵¹ TÜ arhiiv, 4-K, S178, 17.

⁵² TÜ arhiiv, 4-K, S178, 21.

⁵³ TÜ arhiiv, 4-K, S178, 20.

⁵⁴ TÜ arhiiv, 4-K, S178, 33.

liste tööde eest.⁵⁵ Rektori käskkirjaga määrati Paul Kenkmann 1969. aasta juulikuuks tööle laudsepana.

1968. aasta augustis määrati viiendale kursusele jõudnud Kenkmannile Karl Marxi nimeline stipendium 80 rubla kuus, mida ta sai ülikooliõpingute lõpuni.⁵⁶ 1968. aasta novembris ja detsembris viibis ta praktilal Leningradis Nõukogude Liidu riiklikus ajaloo keskarhiivis.

Teatavasti oli nõukogudeajal juurdepääs uuringutulemustele ja välismaisele sotsiaalteaduslikule kirjandusele piiratud ning vajas eriluba. Labori töötajana oli Kenkmannil seda lihtsam taotleda. Teadusprorektori 1969. aasta novembrikuu esildisega paluti võimaldada kommunistliku kasvatus uurimise labori kaastöötajale Kenkmannile ligipääsu Lenini-nimelise üleliidulise raamatukogu erifondile ja teistele kogudele tema töö „Marksism ja isiksuse sotsialiseerumise problemaatika“ kirjutamiseks.

Võib öelda, et Kenkmanni ülikoolitee langes kokku nõukogude sotsioloogia väljakujunemise ajaga. Rektori 30. märtsi 1970 käskkirjaga otsustati pärast riigieksami sooritamist anda Paul Kenkmannile kiitusega ajaloolase, ajaloo ja ühiskonnaõpetuse õpetaja kvalifikatsiooniga diplom.⁵⁷ Rem Blumi juhendusel valminud venekeelse diplomitöö teema oli „Marksism ja isiksuse sotsialiseerumise probleem“. Samal teemal esitatud võistlustöö sai vabariiklikul üliõpilaste ühiskonnateaduslike tööde konkursil esimese preemia.⁵⁸ Diplomand Kenkmannile antud iseloomustuses tõsteti esile tema head õppeedukust ja trükis avaldatud sotsioloogiaalaseid töid ning tunnustati tema ühiskondlikku tegevust. Eraldi tõsteti esile tema tegevust NSVL Teaduste Akadeemia Konkreetsete Sotsioloogiliste Uuringute Instituudi Leningradi osakonnas. Õpingute ajal töötas ta kolmel korral poole koormusega laborandina sotsioloogiaalaste uurimistööde täitjana⁵⁹ sotsioloogialaboris ja kommunistliku kasvatus uurimise laboris,⁶⁰ mille loomises ta ka ise aktiivselt osales.⁶¹

⁵⁵ Vestlusest Rein Murakaga 19. märts 2015.

⁵⁶ TÜ arhiiv, 4-K, S178, 28, 29.

⁵⁷ TÜ arhiiv, 4-K, S178, 38, 45.

⁵⁸ TÜ arhiiv, 11-K, S5953, 31.

⁵⁹ TÜ arhiiv, 3-K, S518, 4.

⁶⁰ TÜ arhiiv, 11-K, S5953, 4.

⁶¹ TÜ arhiiv, 11-K, S5953, 36.

18. mail 1970 esitas Paul Kenkmann avalduse TRÜ statsionaar-sesse aspirantuuri filosoofia erialal.⁶² Mais 1970 kirjutatud iseloo-mustuses rõhutas dekaan Ago Künnap Kenkmanni väga head õp-peedukust ja tõstis esile tema ühiskondlikku tegevust ja aktiivsust komsomolitöös ning häid pedagoogilisi võimeid.⁶³ Detsembris 1970 lä-bis ta aspirantuuri vastuvõtukatsed, mille käigus tuli sooritada kolm eksamit: inglise keel (erialase tekstina tuli lugeda ja tõlkida David Riesmani ja kaasautorite sotsioloogilist teksti „The Lonely Crowd“),⁶⁴ dialektiline ja ajalooline marksism (Marxi kaubafetišismi käsitus, vabaduse ja paratamatuse probleemi käsitus Marxi „Kapitalis“, Le-nini materialismi ja empiriokrititsismi põhiseisukohad)⁶⁵ ning NLKP ajalugu.⁶⁶ Jaanuaris 1971 sooritas ta ka vene keele eksami.⁶⁷ Rektor Koobi 31. detsembri 1970 käskkirjaga võeti Paul Kenkmann vastu aspirantuuri dialektilise ja ajaloolise materialismi erialale. Juhend-dajat talle enne ametliku kinnituse saamist ei määratud.⁶⁸ Alles 2. juulil 1971 määrati Kenkmanni juhendajaks NSVL Teaduste Aka-deemia Konkreetsete Sotsioloogiliste Uuringute Instituudi sekto-rijuhataja professor Vladimir Šubkin.⁶⁹ Sellist valikut võib lugeda õnnestumiseks, sest Šubkini näol oli tegu väljapaistva nõukogude empiirilise sotsioloogia pioneeriga.⁷⁰ Välisjuhendaja määramine tõi kaasa lisakulutusi, Šubkinile määrati 1971. aasta eest lisatasu 150 rubla (50 tundi à 3 rubla)⁷¹ ning sama summaga tasustati ka 1972.⁷² ja 1973. aasta eest.⁷³ 1974. aasta esimese viie kuu eest tasustati teda sama tariifi alusel 21 tunni eest 63 rublaga.⁷⁴

Ka aspirantuuris oli Kenkmanni õppeedukus eeskujulik. 1972. aasta detsembriks oli tal dissertatsiooni teemal kirjutatud kolm ar-

⁶² TÜ arhiiv, 3-K, S518, 1.

⁶³ TÜ arhiiv, 3-K, S518, 8.

⁶⁴ TÜ arhiiv, 3-K, S518, 13.

⁶⁵ TÜ arhiiv, 3-K, S518, 14.

⁶⁶ TÜ arhiiv, 3-K, S518, 15.

⁶⁷ TÜ arhiiv, 3-K, S518, 18.

⁶⁸ TÜ arhiiv, 3-K, S518, 16.

⁶⁹ TÜ arhiiv, 3-K, S518, 23.

⁷⁰ Igor Kon, Vladimir Jadov, „Soviet and Post-Soviet Sociology“, Edgar F. Borgatta, Rhonda J. V. Montgomery (toim), *Encyclopedia of Sociology*, 5 (New York: Mac-millan Reference, 2000), 2980.

⁷¹ TÜ arhiiv, 3-K, S518, 25.

⁷² TÜ arhiiv, 3-K, S518, 38.

⁷³ TÜ arhiiv, 3-K, S518, 46.

⁷⁴ TÜ arhiiv, 3-K, S518, 45.

tiklit ja valmimas olid veel kaks,⁷⁵ samuti oli ta osalenud kahel teaduslikul konverentsil⁷⁶ ning näidanud end võimeka õppejõuna. Sama aasta detsembris avaldatud teadustööde nimekirjas on ära toodud kuus eesti- ja venekeelset publikatsiooni, kaks neist kaasautoritega (Hans Dsiss ja Mikk Titma).⁷⁷ Rektori 1972. aasta septembri käskkirjaga määrati talle stipendium 85 rubla.⁷⁸

Paul Kenkmanni dissertatsiooni teemaks olid isiksuse sotsialiseerumise uurimise metodoloogilised küsimused. Tollaseid õpingutel ilmnunud probleeme iseloomustab tema poolt esimese aasta õpingute aruandes kitsaskohana välja toodud tõdemus, et Tartus on raskusi dissertatsiooni kirjutamiseks vajaliku välismaise kirjanduse kättesaamisega.⁷⁹

Aspirantuuriõpingute ajal algas ka Paul Kenkmanni tegevus koosseisulise õppejõuna. Juba septembris 1972 viidi ta õppejõu kohale määramise tõttu statsionaarsest aspirantuurist üle mittestatsionaar-sesse.⁸⁰ Õppejõuna tööle asudes oli tal juba ette näidata kuus juhendatud ÜTÜ teadustööd.⁸¹ Tema tolle perioodi pedagoogiline töö seisnes dialektilise ja ajaloolise materialismi loengute lugemises. Mittestatsionaar-sesse aspirantuuri üleminek jättis oma jälje ka õpingutele. Teise õppeaasta tegevuse aruandes tõi ta õpinguid raskendava tegurina välja, et suhteliselt palju aega kulub seminaride ettevalmistamisele.⁸²

30. jaanuaril 1973 sooritatud ajaloolise materialismi eksamil tuli näidata omandatud teadmisi ideoloogiast, tööjaotuse osast ühiskonna funktsioneerimises ja arengus ning vestelda Aasia tootmisviisidest.⁸³ 1974. aasta juunis sooritas Paul Kenkmann enne kandidaaditöö kaitsmist dialektilise materialismi, ajaloolise materialismi, filosoofia ajaloo ja võõrkeele eksami.⁸⁴

Pärast aspirantuuri lõpetamist jätkus õpingute käigus väljakujunenud tegevus. Septembris 1974 moodustas rektor Koop kommunist-

⁷⁵ TÜ arhiiv, 3-K, S518, 29.

⁷⁶ TÜ arhiiv, 3-K, S518, 30.

⁷⁷ TÜ arhiiv, 11-K, S5953, 23.

⁷⁸ TÜ arhiiv, 3-K, S518, 28.

⁷⁹ TÜ arhiiv, 3-K, S518, 34.

⁸⁰ TÜ arhiiv, 3-K, S518, 31.

⁸¹ TÜ arhiiv, 11-K, S5953, 36.

⁸² TÜ arhiiv, 3-K, S518, 39.

⁸³ TÜ arhiiv, 3-K, S518, 37.

⁸⁴ TÜ arhiiv, 3-K, S518, 44.

liku kasvatuse uurimise labori juhataja töökoha ning määras sinna Kenkmanni,⁸⁵ kes asus seda juhatama ühiskondlikus korras.⁸⁶ 1980. aastal anti talle dotsendi kutse.⁸⁷ Filosoofia kateedris korraldatud õppetöös luges ta peamiselt ajaloolise materialismi põhikursust.⁸⁸

Järgnenud aastatel tegeles ta süvendatult teadustööga, võttes kursi doktoritöö kirjutamisele. TRÜ õpetatud nõukogu märkis oma 1980. aasta 24. detsembri istungil Paul Kenkmanni mahukat teadustööd, formuleeris tema doktoriväitekirja teemaks „Nooruse enesemääratluse sotsioloogiline uurimine arenenud sotsialistlikus ühiskonnas“⁸⁹ ning otsustas viia ta väitekirja lõpetamiseks 1981. aasta septembris üle filosoofia kateedri dotsendi kohalt vanemteaduri kohale, kus töötades ta lõpetaski dissertatsiooni kirjutamise. Kokku ilmus 20 väitekirjaga seotud publikatsiooni, neist kolm kollektiivset monograafiat.⁹⁰ Samuti osales ta vanemteadurina mitmel sotsioloogia- ja filosoofiakonverentsil (sealhulgas kahel välismaisel). Doktoritööpingud vältasid 1981–1983⁹¹ ning lõppesid doktoritöö kaitsmisega 1986. aastal Moskvast.⁹²

Septembris 1984 valiti ta aasta varem viie uurimislabori (haridussotsioloogia, sealhulgas ka kutse-suunitluse kabinet, kõrghariduse süvauuringud, hälbekäitumise sotsioloogia, pereuuringud ja tehisisintellekt) põhjal moodustatud⁹³ TRÜ teadusosakonna sotsioloogia osakonna juhatajaks.⁹⁴ Alates detsembrist 1984 töötas ta sama osakonna haridussotsioloogia labori juhatajana, jätkates osakonna juhataja kohuste täitmist ühiskondlikus korras.⁹⁵

Kenkmanni aktiivsus komsomoliliinis viis ta jaanuaris 1980 NLKP liikmekandidaadiks astumiseni,⁹⁶ partei liikmeks sai ta 1981.

⁸⁵ TÕ arhiiv, 11-K, S5953, 41.

⁸⁶ TÕ arhiiv, 11-K, S5953, 47.

⁸⁷ TÕ arhiiv, 11-K, S5953, 228.

⁸⁸ TÕ arhiiv, 11-K, S5953, 162.

⁸⁹ TÕ arhiiv, 11-K, S5953, 97.

⁹⁰ TÕ arhiiv, 11-K, S5953, 115.

⁹¹ TÕ arhiiv, 11-K, S5953, 133.

⁹² TÕ arhiiv, 11-K, S5953, 213.

⁹³ Пауль Кенкманн, Отдел социологии Тартуского государственного университета. Социология в Эстонской ССР (Таллин: Академия наук Эстонской ССР, 1985), 24–25.

⁹⁴ TÕ arhiiv, 11-K, S5953, 134.

⁹⁵ TÕ arhiiv, 11-K, S5953, 136.

⁹⁶ TÕ arhiiv, 11-K, S5953, 4.

aastal.⁹⁷ 1985. aasta detsembris palus ta end vabastada labori juhataja kohalt TRÜ parteisekretäriks valimise tõttu ning avaldas soovi jätkata poole koormusega vanemteaduri kohal.⁹⁸ Aprillis 1987 kandideeris ta 0,25 kohaga filosoofiakateedri professoriks ning osutus valituks. Professorina asus ta tööle sama aasta juunikuus.

1988. aastal kirjutatud sotsioloogia arengusuundade ülevaates mainib Kenkmann, et ligikaudu 40 uurijat on nõukogude perioodi eri aegadel kaitsnud sotsioloogilistel materjalidel põhinevaid väitekirju.⁹⁹ Ta nendib, et üliõpilastele on antud sotsioloogiaalast ettevalmistust episoodiliselt, kuna pikemaajalisi perspektiive sotsioloogide rakendusele pole õnnestunud leida. Ajaloo instituudi juures tegutsev aspirantuur on osutunud edukaks, väitekirja koostajaid on jõudnud ka kraadi kaitsmiseni. Peamine kitsaskoht ongi olnud väitekirja koostamine, valminud väitekirjade kaitsmine pole probleemiks osutunud, kuna ületamatuid raskusi tulemuste publitseerimisel või kaitsmise koha ja oponentide leidmisel pole esinenud. Väitekirjade valmimine ja kaitsmine sõltus tema sõnul otsustaval määral teoreetiliselt ja meetodiliselt tugevate koolkondade väljakujunemisest ning nende raames kollektiivse tööõhkkonna tekkest.¹⁰⁰ Sellise keskkonna näitena toob ta kvalifitseeritud sotsioloogide kaadri järelkasvu noorsoo-, hariduse- ja sotsiaalse struktuuri valdkonnaga tegelejate seas.

Kenkmann tõstatab¹⁰¹ ka vajaduse avada sotsioloogide kaadri ettevalmistuse parandamiseks TRÜ sotsioloogia osakonnas statsionaarne õppevorm. Samas soovitas ta võtta vastu tudengeid kõigest Balti vabariikidest, korraldades sotsioloogide vastuvõttu üle aasta, vaheldumisi TRÜ psühholoogia osakonnaga. Selleks vajalik poliitiline otsus oli tema sõnul NSVL Kõrg- ja Keskhariiduse Ministeeriumis juba langetatud, TRÜ ja Eesti NSV Teaduste Akadeemia koostöös nägi ta võimalust komplekteerida õppejõudude kaader. Lõpetajate rakendamisel nägi ta avaraid väljavaateid, prognoosides Eesti NSV vaja-

⁹⁷ TÜ arhiiv, 11-K, S5953, 36.

⁹⁸ TÜ arhiiv, 11-K, S5953, 145-146.

⁹⁹ Paul Kenkmann, „Professionaalne sotsioloogia: olukord ja perspektiivid“, Jaak Uueküla (toim), *Sotsioloogia Eesti NSV-s: sotsioloogilise lähenemisviisi edendamise ENSV-s: (ENSV sotsioloogide üldkoosoleku materjalide alusel): referaatide kogumik* (Tallinn: Eesti NSV Teaduste Akadeemia, Ühiskonnateaduste Osakond, Ajaloo Instituut, 1988), 12.

¹⁰⁰ Samas, 13.

¹⁰¹ Samas, 14-15.

duseks 10 spetsialisti aastas. Ta märkis, et seda on vähem, kui igal aastal sotsioloogi ettevalmistust nõudvale praktilisele ja teadustööle asujaid. Uusi võimalusi nägi ta (peale teaduse) ka tootmissfääris, riiklike ja ühiskondlike organisatsioonide aparaadis ja haridusalal. Sel moel kujutles ta sotsioloogia avarduvaid rakendumisvõimalusi, kus professionaalsed sotsioloogid leiaks teaduse kõrval rakendust ka praktilises elus. Osalus mitmete sotsiaalsete probleemide lahendamisel seaks Kenkmanni sõnul sotsioloogia võrdsetesse tingimustesse teiste humanitaaraladega. Lisaks statsionaarse vastuvõtu avamisele pani ta ette avada TRÜs ka rakendussotsioloogia aspirantuur. Sellised mõtted hakkasid realiseeruma kiiremini kui mõnigi nõukogude aja lõpuperioodil arvata oskas.

Sotsioloogia eriala avamine 1989

Murrangulised ühiskondlik-poliitilised sündmused 1980. aastate lõpus, sotsioloogiaga tegelevate üksuste areng ning Paul Kenkmanni sihipärane tegevus on ilmselt olulisimad tegurid, tänu millele alustas 1989. aasta sügisest tööd Tartu Ülikooli ajalooteaduskonna sotsioloogiakateeder ning võeti vastu esimene lend sotsioloogia üliõpilasi. Kateedri juhatajaks 0,5 professori koormusega sai sama aasta oktoobris Paul Kenkmann.¹⁰² Järgmise aasta juunist juhatas Kenkmann kateedrit täiskoormusega professorina¹⁰³ ning 1992. aasta juunist praktilise sotsioloogia korralise professorina.¹⁰⁴ Selleks ajaks olid tal lisaks õppetööle Tartu Ülikoolis ette näidata ka loengud kõrgematel sotsioloogiakursustel Moskvas ja Joensuu ülikoolis.¹⁰⁵

Kiirete muutuste perioodil näitas Kenkmann ennast võimeka organisaatorina. Mitmetest nõukogudeaegsetest ühiskonnateaduste õppejõududest, kes olid varem osalenud haridusuuringute labori tegevuses, said koosseisulised sotsioloogiaõppejõud.¹⁰⁶ Loodud sotsioloogiakateedrisse kuulusid veel Abakar Amirbekov (vanemõpetaja, filosoofiakandidaat), Sirje-Maie Krikk de Mateo (vanemõpetaja),

¹⁰² TÜ arhiiv, 11-K, S 5953, 209.

¹⁰³ TÜ arhiiv, 11-K, S 5953, 278.

¹⁰⁴ TÜ arhiiv, 1, S 1371, 310.

¹⁰⁵ TÜ arhiiv, 11-K, S5953, 228.

¹⁰⁶ Vestlusest Hans Dsissiga 18. märts 2015.



Illustratsioon 2. Paul Kenkmann.
Foto: erakogu.

Eduard Raska (0,25 vanemõpetaja, õigusteaduste doktor), Jüri Saarniit (0,5 vanemõpetaja, psühholoogikandidaat) ning Liina-Mai Tooding (0,25 vanemõpetaja, filosoofiakandidaat). Toodingu ülesanne oli õpetada kvantitatiivset analüüsi sotsioloogias, teistel sotsioloogia aineid.¹⁰⁷ Allikmaterjal ei anna alust väita, et Amirbekov ja Krikk de Mateo oleks tegelikult sel ajal sotsioloogiatudengeid õpetanud.

Ehkki kateedri tegevuse algusaeg on põhimõtteliselt paigas, ei võimalda säilinud dokumentatsioon tuvastada ei kateedri loomise ega vastava õppekava avamise kindlat kuupäeva. Tartu Riikliku Ülikooli rektori 13. märtsi 1989 käskkirjaga nr 47 moodustati ülikooli nõukogu juurde komisjon, kes pidi nõukogule esitama ettepanekud ühiskonnateaduste õpetamise ümberkorraldamiseks ülikoolis. Kümneliikmelisse komisjoni kuulus ka sotsioloogiakateedri juhataja Paul Kenkmann.¹⁰⁸ 31. märtsil võttis TÜ nõukogu vastu otsuse „Ühiskonnateaduste õpetamisest Tartu Ülikoolis“. Selles nähti muu hulgas ette sotsioloogia õpetamist esimesel semestril üldainena kogu ülikoolis. Seejuures otsustati „teha sotsioloogia üldkursuse õpetamine

¹⁰⁷ *Tartu Ülikooli struktuur ja koosseis 1989/1990* (Tartu: Tartu Ülikool, 1989), 18–19.

¹⁰⁸ TÜ arhiiv, 1, S 1327, 62.

ülesandeks ajalooteaduskonna sotsioloogia kateedriale“.¹⁰⁹ Viidatud kahest dokumendist järeldeb selgelt, et sotsioloogia kateeder pidi olema olema hiljemalt 1989. aasta märtsis. Samas ei kajastu kateedri loomise ja sotsioloogia õppekava avamise fakt ei ülikooli ametlikus struktuuris, rektori käskkirjades ega nõukogu otsustes 1988/89. ning 1989/90. õppeaastate kohta. Kateedri asutamist tõendava dokumentatsiooni puudumist on raske tõlgendada. Võimalik, ehkki äärmiselt ebatõenäoline, et asjassepuutuvad otsused ja määrused on lihtsalt kaotsi läinud. On mõeldav, et nõukogu liikmed samastasid juba aastaid eksisteerinud ning laboritest koosneva sotsioloogia osakonna kateedriga. Seda ühelt poolt. Teiselt poolt võis ülikooli juhtkond, arvestades ülimalt keerukat, pingelist ning kiiret tegutsemist nõudvat poliitilist olukorda, lükata kateedri loomise ametliku protseduuri mõneks ajaks edasi. Samas on raske ette kujutada ametlikult mitte eksisteeriva allüksuse (kateedri) finantseerimist riigieelarvelistest vahenditest.

Kaks esimest lendu – muutuste keerises

Sotsioloogia eriala avamisel tuli erialase õppetöö kavandamisega alustada peaaegu tühjalt kohalt. Polnud veel kindlat õppekava ja selle koostamisel lähtuti arusaamast, et sotsioloog peab olema mitmekülgsest haritud spetsialist, mitte kitsa profiiliga tsunftikäsitööline.¹¹⁰ Esimese kahe lennu üliõpilased õppisid kursusesüsteemi alusel: järgmisele kursusele üleviimiseks tuli läbida kohustuslikud ained ja kaitsta kursusetöö. Õpetatavad ained moodustasid kindla terviku, peamisi erialaaineid, näiteks sotsioloogia metoodikat, sotsioloogia ajalugu, kvantitatiivset analüüsi sotsioloogias loeti mitme semestri jooksul.

Erialaainete hulka¹¹¹ kuulusid sissejuhatus sotsioloogiasse (Paul Kenkmann), sotsioloogia metoodika (Paul Kenkmann), sotsioloogia

¹⁰⁹ TÜ arhiiv, 1, S 1331, 160–161p.

¹¹⁰ Henn Käärrik, „Mõtisklusi sotsioloogiast“, *Tartu Postimees*, 1. aprill 2010. <http://tartu.postimees.ee/244388/henn-kaarik-motisklusi-sotsioloogias> (21. märts 2015)

¹¹¹ Kahe esimese lennu õppeainete loendi koostamisel on allikatena kasutatud TÜ filosoofiateaduskonna sotsioloogia eriala eksamilehti 1991. ja 1992. aastast, esimese lennu vilistlase Hiie Kokmani õpinguraamatut ja teise lennu vilistlase Veronika Tederi akadeemilist õiendit.

ajalugu (Henn Käärik), kvantitatiivne analüüs sotsioloogias (Liina-Mai Tooding), sotsioloogia meetodid (Paul Kenkmann ja Peeter Vihalemm), kontentanalüüs (Peeter Vihalemm), intervjuerimine (Dagmar Kutsar), nüüdissotsioloogia (Paul Kenkmann ja Henn Käärik), haridussotsioloogia (Jüri Saarniit), linnasotsioloogia (Jüri Kõre), kultuurisotsioloogia (Aasa Must) ja käitumishälvete sotsioloogia Eestis (Jüri Saar).

Lisaks erialaainetele loeti aineid *ajaloost* (eriti esimese lennu tudengitele; nt üldajalugu, Eesti ajalugu, ajalooline sotsioloogia), *filosoofiast* (sissejuhatus filosoofiasse, sissejuhatus sotsiaalpoliitilisse filosoofiasse, filosoofia ajalugu, poliitilise filosoofia ajalugu), *psühholoogiast* (sissejuhatus psühholoogiasse, psühholoogia, sotsiaalpsühholoogia, mõjustamispsühholoogia, suhtlemispsühholoogia, perepsühholoogia, reklaamipsühholoogia), *majandusteadusest* (majandus, majandusteooria), *haridusteadustest* (pedagoogika, haridusteooria, pedagoogiline psühholoogia, sotsiaalteaduste didaktika, pedagoogika ajalugu) ja *teistest sotsiaalteadustest* (poliitikateadus, rahvastikupoliitika, Eesti sotsiaalmajandusgeograafia, avaliku arvamuseteooria, massikommunikatsiooni teooria, sotsiaaltöö alused).

Kahe esimese lennu sotsioloogiatudengite studiumis pandi suurt rõhku *võõrkeeltele*. Vene keelt õpetati üksteisele järgnevate kohustuslike kursustena esimesel õppeaastal, inglise ja saksa keelt kahe esimese studiumiaasta jooksul. Lisaks õppisid üksikud üliõpilased omal soovil prantsuse, rootsi ja ladina keelt.

Valikainete paketi said esimesed sotsioloogiatudengid koostada täiel määral oma individuaalsete eelistuste järgi. *Universitas*'e põhimõtte toimis ilma õppekavast või teaduskondlikust kuuluvusest tulenevate piiranguteta, valikuid ahendasid üksnes üliõpilaste ajaressurss ja tunniplaaniline sobivus. Innukalt võeti kursusi näiteks *usuteaduskonnast* (kristlik eetika, religiooni fenomenoloogia), *filosoofiast* (hermeneutika, loogika, sissejuhatus fenomenoloogiasse), *ajakirjanduse osakonnast* (praktiline ajakirjandus, Välis-Eesti ajakirjandus), *humanitaarteadustest* (kultuuriteooriad, tõlketeooria, esinemisoskus).

Väga olulisel kohal õppekavas oli *empüürilise uurimistöö praktika*, mida üliõpilased sooritasid vabalt valitud uurimisrühmades, mida tollal nimetati endiselt laboriteks. Õppeaine nimetus oli laboriprak-

tika ning sisu mitmesuguste, labori juhataja määratud ülesannete täitmine (nt küsitlustöö, andmeanalüüs, uurimisaruanne kirjutamine). Laborites, mille hulka kuulusid perekonnasotsioloogia labor (juhataja Dagmar Kutsar), haridussotsioloogia labor (Jüri Saarniit), ajakirjanduse ja avaliku arvamuse labor (Peeter Vihalemm), käitumishälvete sotsioloogia labor (Jüri Saar), kutsesuunitluslabor (Aimi Sukamägi) ja Eesti Põllumajanduse Akadeemia, hiljem Eesti Põllumajandusülikooli maasotsioloogia uurimisrühm (Asser Murutar), kaitsti ka suur osa kursusetöödest.

Studiiumi lõpetamiseks pidid kõik sotsioloogiaüliõpilased sooritama ulatuslikul materjalil põhineva kirjaliku lõpueksami (mida nimetati ka bakalaureuseeksamiks) sotsioloogia metoodikas koos kvantitatiivse analüüsiga ning kaitsma bakalaureusetöö.

Taasiseseisvunud Eesti ülikiired reformid haarasid ka Tartu Ülikooli: 1990. aastate esimeses pooles tehti ridamisi struktuurimoodatusi ja põhjalikke ümberkorraldusi õppejõudude isikkoosseisus. Vastavalt TÜ nõukogu otsusele 11. juunist 1992 pidi 1. septembril tööd alustama uus teaduskond – sotsiaalteaduskond, mille dekaaniks määrati California ülikooli politoloogiprofessor Rein Taagepera.¹¹² 1. juulil 1992 andis rektor Jüri Kärner aga välja käskkirja nr 129, millega teaduskond avati juba samal päeval, Rein Taagepera määrati dekaani kohusetäitjaks alates 29. juulist.¹¹³

Esiialgu oli teaduskonda plaanitud neli eriala: politoloogia, sotsioloogia, antropoloogia ja teoreetiline majandusteadus. Sotsioloogiat tuli 1993. aasta kevadsemestril lugema *Associate Professor* Ain Haas Indiana ülikoolist, 1994. aasta sügisel Yale'i ülikooli emeriitprofessor Russell Langworthy, Talcott Parsons'i õpilane. Sotsioloogiaga seotud ainetest õpetati peale põhikursuse veel sotsioloogia ajalugu, ühiskonnasüsteemide võrdlust, sotsiaalpsühholoogiat, sotsioloogia meetodeid, kvantitatiivseid meetodeid.

Taagepera plaanide kohaselt pidi tema väike interdistsiplinaarne teaduskond endasse samm-sammult integreerima Tartu Ülikoolis seni sotsiaalteadusi õpetanud üksused. Sellel plaanil polnud aga määratud teoks saada. 1994. aasta oktoobris otsustati mainitud üksused, sh sotsioloogia osakond, liita *in corpore* tema juhitava

¹¹² TÜ arhiiv, 1, S 1371, 247.

¹¹³ TÜ arhiiv, 1, S 1368, 147.

teaduskonnaga.¹¹⁴ Taagepera lahkus 30. novembril dekaani kohalt, teaduskond tegutses ametlikult 31. maini 1995, mil liideti TÜ filosoofiateaduskonnaga. Nii õnnestus teise lennu sotsioloogiatudengitel nelja-aastase nominaalõppeaja jooksul studeerida kolmes teaduskonnas: astuda ajalooteaduskonda, õppida vahepeal sotsiaalteaduskonnas ning lõpetada filosoofiateaduskond.

Ühiskondliku transformatsiooni ja akadeemiliste struktuurimuu-datustega kaasnesid muutused ka sotsioloogiatudengite õppetöös ja -kavades: ajalooained kadusid õppekavast; vene- ja saksakeelne õppekirjandus asendus valdavalt ingliskeelse kirjandusega, mis muutus ühtlasi raamatukogudes paremini kättesaadavaks; lisandus uusi ainekursusi, mida lugesid välisõppejõud, sh väliseestlased (nt sotsioloogia põhikursus, sotsiaalteooria, sissejuhatus antropoloogiasse, võrdlev natsionalism).

Teise lennu stuudiumi keskel, 1993/94. õppeaastal, hakati pakuma valikaineid kahe lisaeriala – *sotsiaaltöö* või ühiskonnaõpetuse õpetaja – omandamiseks. Teise lennu tudengite õppe nominaalaja lõpuks, 1995. aastaks ei jõutud siiski lisaerialade arendamise ja institutsionaliseerimisega niikaugele, et lisaeriala oleks saanud kanda diplomile.

Esimese lennu 18 alustanud lõpetas sotsioloogia stuudiumi Tartu Ülikoolis nominaalajaga 13 (vt illustratsioon 3). Teise lennu puhul nõudsid kiiresti avardunud tööturu võimalused lõivu suuremal määral: 1991. aastal õpinguid alustanud 16 tudengist (vt illustratsioon 4) lõpetas nominaalajaga üksnes viis; neli vahetas eriala juba ülikooliõpingute alguses; hiljem sai TÜ sotsioloogiadiplomi kuus teise lennu üliõpilast.

Tõenäoliselt mängis kahe esimese lennu laiapõhjaline ja mitmekülgseid valikuid võimaldanud õppekava märkimisväärset rolli selles, et esimeste lendude vilistlased on jätkanud akadeemilist tegevust *õppejõudude, teadurite, järeldoktorite või doktorantidena* lisaks sotsioloogiale veel sotsiaalantropoloogia, psühholoogia, riigiteaduste, meediauuringute, kommunikatsiooni, sotsiaaltöö, sotsiolingvistika, keeletehnoloogia ja arvutiteaduste erialadel. Peale kõrghariduse ja teaduse tegutsevad sotsioloogia esimestes lendudes alustanud

¹¹⁴ Universitas Tartuensis, 01.06.2007.



Illustratsioon 3. Sotsioloogia 1. lennu lõpetajad ja õppejõud 15. juunil 1993. Esireas vasakult: Olev Must, Paul Kenkmann, Dagmar Kutsar, Aasa Must, Liina-Mai Tooding; tagareas vasakult: Mari Tarum, Kiti Sagara, Heli Tiirmaa, Kadri Kergand, Jüri Seilenthal, Piret Kiintok, Mart Kikas, Merle Laanemets, Villu Kärdi, Anu Realo, Aet Wingborg, Katre Pall, Hiie Kokman. Foto: erakogu



Illustratsioon 4. Sotsioloogia 2. lennus õpinguid alustanud koos prof. Paul Kenkmanniga 1. septembril 1991. Esireas vasakult: Priit Põiklik, Triin Huik, Veronika Teder, Aet Annist, Paul Kenkmann, Anu Rentel, Liina Laasi, Kadri Teder, Kait Oole; tagareas vasakult: Riina Senipalu, Hanno Kindel, Rain Rosimannus, Aivar Otsing, Hillar Künnapas, Margus Paas, Margus Nurk, Andres Ojamaa. Foto: erakogu.

niisugustes eluvaldkondades nagu diplomaatia, poliitika, riigi- või kohaliku tasandi valitsemine, korrakaitse, turu- ja auditooriumiuuringud, turundus, kommunikatsioon, loometöö, karjäärinõustamine, turism ja transport. Kahe esimese lennu vilistlaste hulgast võib leida tipp-poliitikuid ja kõrgeid riigiametnikke, arvamusiidreid, uuringufirmade ja -osakondade juhte, professoreid ja vanemteadureid.

Sotsioloogia eriala esimeste lendude lõpetajate märkimisväärset edukust taasiseseisvunud Eesti ühiskonnas ja tööturul on võimalik seletada mitme asjaoluga: 1990. aastatel bakalaureuseastme lõpetanud on aastaks 2015 jõudnud elukaare keskele – neil on olnud piisavalt aega oma ambitsioone realiseerida; nad esindavad nn võitjate põlvkonna nooremata osa, kel oli tänu Eesti Vabariigis välja antud ülikoolidiplomi sümbolilisele väärtusele ja mitme võõrkeele oskusele erakordselt hea stardipositsioon uute tööturuniiside hõivamiseks; 1989–1991 puudusid veel mitmed hilisematele gümnaasiumilõpetajatele avanenud haridusteed (nt riigiteaduste ja avaliku halduse eriala), mistõttu ambitsioonikad ja ühiskonnatundlikud ja -teadlikud noored koondusid sotsioloogia erialale.

Tõlgenduslikumal-spekulatiivsemal seletustasandil võib sotsioloogia esimeste lendude vilistlaste karjääriteede kujunemise mõjurina arvesse võtta ka *varjatud õppekava* – kõiki teisi asju, mida õpitakse lisaks ametlikule õppekavale.¹¹⁵ Stuudiumi ajal toimunud ülikiired struktuurimuutused, erineva kultuuritaustaga õppejõud, ainete ja õpetamise meetodite eriilmelisus arendasid elutervet skeptisist, kohanemisvõimet ja säilenõtkust; tudengitele jäetud märkimisväärne otsustusvabadus erialavälise õppeainete ja uurimistöde teemade valimisel soodustas iseseisvust; juhendajate puudumine paljudes uutes ja kujunevates uurimisvaldkondades ning sellega kaasnev enesejuhendamise, hiljem kursusekaaslaste üksteise juhendamise praktika aitas vältida õpitud abitust. Uue eriala ning suhteliselt väikese arvu vastuvõuetute fenomen kultiveeris sotsioloogilist tsunftvaimu ja mõõdukat akadeemilist arrogantsi ning erialaõppejõudude vähesus aitas kaasa akadeemiliste ambitsioonide tekkele.

¹¹⁵ Roland Meighan, *A Sociology of Educating* (Eastborne: Holt, Rinehart & Winston, 1981).

Sotsioloogia õpetamine 1990. aastate keskpaigast tänapäevani

Alates 1995. aasta 1. juulist viidi sotsioloogia osakond filosoofia-teaduskonnast üle reorganiseeritud sotsiaalteaduskonda.¹¹⁶ 1996.–1997. õppeaasta oli esimene, mil sotsioloogia osakonnal õnnestus alustada tegevust täies mahus õppeüksusena äsja kinnitatud õppekavade alusel. Erialakoolitust anti bakalaureuseõppe alam-, kesk- ja ülemastmel ning teadusmagistriõppes, avati ka doktoriõpe. Sotsioloogia osakonnas¹¹⁷ oli kolm õppetooli: sotsioloogia ajaloo ja teooria õppetool (juhataja Henn Käärik), empiirilise sotsioloogia õppetool (Paul Kenkmann) ja sotsiaalse analüüsi meetodite õppetool (Liina-Mai Tooding). Empiiriline uurimistegevus oli koondunud perekonna ja sotsiaalse heaolu (Dagmar Kutsar), haridus- ja noorsooprobleemide (Jüri Saarniit) ning hälbekäitumise (Judit Strömpl) uurimisrühmadesse. Suure õppetöopotentsiaaliga oli ka 1996. aasta märtsis Peeter Vihalemma eestvedamisel ja Avatud Eesti Fondi toetusel loodud rahvusliku andmearhiivi rollile pretendeeriv, nõukogudeaegsete uuringute andmestikke koondav Eesti sotsiaalteaduslik andmearhiiv.¹¹⁸ Eesti üliõpilaste kõrval õppis sotsioloogiks ka Soome tudengeid.

Sotsioloogia **bakalaureusekursus** mahuga 160 ainepunkti (AP) sisaldas kolme osa: sotsioloogia peaaainena (100 AP), valitav(ad) kõrvalaine(d) (40 AP) ja vabaained (20 AP). Bakalaureusekursuse alamastme eesmärk oli anda ülevaade sotsioloogilise ühiskonnakäsitluse põhimõistetest, uurimisvaldkondadest ja -võtetest. Keskastmel õpetati sotsioloogia ajalugu ja empiirilise uurimistöö meetodeid ning käsitleti kaasaja sotsioloogia olulisemaid ainevaldasid. Ülemastme eesmärk oli anda süvendatud teoreetiline käsitlus ühiskonnast ja selle sotsioloogilisest uurimisest, et luua tulevase kutselise sotsioloogi uurimis- ja praktilisele tegevusele tugev põhi.

¹¹⁶ Pille Pruulmann-Vengerfeldt, Piret Orav, Rein Murakas (koost), *Professoritelt Eesti ühiskonnale* (Tartu: Tartu Ülikool, 2012), 71.

¹¹⁷ Sulev Uus, *Sotsiaalteaduskond. Teatmik 1996-97* (Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, 1996), 69.

¹¹⁸ Rein Murakas, Andu Rämmer, „Social Science Data Archiving and Needs of the Public Sector: the case of Estonia“, *IASSIST Quarterly (IQ)*, 2010, 34(2), 6–8.

Alamastme ainete¹¹⁹ hulka kuulusid sissejuhatus sotsioloogiasse (Paul Kenkmann), psühholoogia (Aleksander Pulver), sissejuhatus poliitikateadusesse (Jüri Ruus), sissejuhatus sotsioloogia meetoditesse (Paul Kenkmann), ülevaade keskastme teooriatest sotsioloogias (Paul Kenkmann), sissejuhatus sotsiaalinformaatikasse (Rein Murakas ja Urmas Oja), andmeanalüüs sotsiaalteadustes (Liina-Mai Tooding); kirjutada tuli ka esimene seminaritöö. **Keskastme** ained olid sotsioloogia ajalugu (Henn Käärik), empiirilise sotsioloogia meetodid (Triin Vihalemm), kvantitatiivsed meetodid sotsioloogias (Liina-Mai Tooding), rahvastikuteadus (Mare Ainsaar), sotsiaalpsühholoogia (Olev Must) ning teine seminaritöö. Keskastmes tuli valida ka neli valikkursust (kokku 8 AP) ainete loetelust, kuhu kuulusid massikommunikatsiooni sotsioloogia, perekonnasotsioloogia, haridussotsioloogia, käitumishälvete sotsioloogia, avaliku arvamuse sotsioloogia, linnasotsioloogia, maasotsioloogia, kultuurisotsioloogia, religioonisotsioloogia, etnosotsioloogia, sugupoolte sotsioloogia, bürokratiatsotsioloogia, Eesti ühiskonna transformatsioon, andmebaasid sotsiaalteadustes ja andmetötluspaketi SPSS kasutamine. Ülemastme ainete hulka kuulusid nüüdisaja sotsioloogiateooria (Mikko Lagerspetz), sotsiaalantropoloogia (Toomas Gross), sotsioloogia meetodite teooria (Paul Kenkmann), sotsiaalse stratifikatsiooni teooria (Ellu Saar). Nimekirja olid pandud ka filosoofiateaduskonna ainetest sotsiaalfilosoofia ja majandusteaduskonnast majandusteooria. Valikkursusteks olid valitud peatükke sotsioloogia ajaloost (Henn Käärik), ajalooline sotsioloogia (Eero Loone), majandussotsioloogia (Rivo Noorkõiv), valikkursused kvantitatiivsest analüüsist (Liina-Mai Tooding) ja väärtusteooria (Jüri Saarniit). Kirjutada ja kaitsta tuli ka bakalaureusetöö.

Sotsioloogia peaaineks valinul tuli läbida **kõrvalaine(te)na** üks aine keskastmes või kaks ainet alamastmes. Kõrvalaine valiku eesmärgina nähti laiema sotsiaalteadusliku silmaringi kujundamist teadustööle pürgijail ning lisaettevalmistuse andmist sotsioloogiapraksises töötamiseks. Sellest lähtuvalt nähti ette kõrvalaine valikut esmajärjekorras sotsiaalteaduskonna pakutavate hulgast (ajakirjandus, avalik haldus, politoloogia, psühholoogia, semiootika,

¹¹⁹ Sulev Uus, *Sotsiaalteaduskond. Teatmik 1996-97* (Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, 1996), 72–73.

sotsiaaltöö), kuid neid võis võtta kõigist ülikooli teaduskondadest. **Vabaainete** rõhuasetus oli keeleõppel – eesmärk oli jõuda olukorraneni, kus sotsioloogiat peaaoinena õppinu valdaks kahte võõrkeelt.

Sotsioloogia **magistriõppes** oli võrreldes selle algusajaga (viis aastat varem, 1991/92. õppeaastal)¹²⁰ õppetöö osatähtsus mõnevõrra kasvanud: lisaks magistritöö koostamisele (40 AP) ning kaitsmisele tuli 40 AP ulatuses läbida õppeaineid ja sooritada magistrieksam. Magistriõppe peaeesmärk oli anda ettevalmistus sotsioloogiaalaseks uurimistööks. Magistriõppe ajal pidi magistrant kõrgkooli õppetöö praktika aine raames valmistama ette ja lugema ülikoolis bakalaureuseõppe kavva kuuluvast aines oma uurimistööga seotud loengu. Magistriõppe ained olid sotsioloogia teooria (Henn Käärrik), nüüdisaja sotsioloogia metodoloogia (Paul Kenkmann), empiirilise uurimistöö meetodite erikursused (Paul Kenkmann), Eesti sotsioloogia nüüdisprobleemid (Paul Kenkmann), sotsiaalteadusliku uurimistöö koostamise metodika (Paul Kenkmann), nüüdisaja eesti keel ning eriseminarid (magistritöö juhendaja).

Doktoriõppe koosnes doktorieksamiga lõppevast õppetööst (40 AP) ning doktoritöö koostamisest (120 AP). Selle eesmärk oli rahvusvahelises teadustöös osalemist võimaldavate teadmiste ja uurimisoskuste andmine.

2002. aastal suvel võeti esimest korda üliõpilasi vastu 3 + 2 süsteemi õppekavadele. Seoses sotsioloogia, sotsiaaltöö ja sotsiaalpoliitika bakalaureuseõppe avamisega liikus sotsiaaltöö ja sotsiaalpoliitika õppesuund avaliku halduse ja sotsiaalpoliitika osakonnast sotsioloogia osakonda, mis nimetati ümber sotsioloogia ja sotsiaalpoliitika osakonnaks. 2007. aasta struktuurireformiga muudeti osakond samanimeliseks instituudiks. Teaduskondade tasandil toimus järjekordne ühinemine 1. jaanuaril 2010, mil sotsiaalteaduskond

¹²⁰ Esimeste seas TÜs sotsioloogia teadusmagistrikraadi kaitsnud Mart Einasto meenutab: „Sotsioloogia jms ained tegin nii, et mul olid individuaalsed vestlused Kenkmanni ja veel mõningatega /.../. Enamasti nägi asi välja nii, et sissejuhata-val vestlusel – kui üks-ühele räägitakse, on seda keeruline loenguks nimetada – arutlesime, mida oleks vaja lugeda ja kust seda materjali üldse saada. /.../ Teisel vestlusel arutlesime enamasti loetu teemadel. Kokkuvõtteks – kõik oli uus ja nõudeid polnud, aga niisama ka midagi ei saanud. Siiani on mul meeles sellest ajast tohtu entusiasm ja soov lugeda/õppida/uurida. Seda kandsid endas nii õppejõud kui õppijad. Oli selline kollegiaalne ja ühise meeskonna tunne.“ Mart Einasto, e-kiri Veronika Kalmusele, 31. märts 2015.

ja haridusteaduskond liitusid sotsiaal- ja haridusteaduskonnaks.¹²¹ 1. jaanuaril 2014 ühines sotsioloogia ja sotsiaalpoliitika instituut ajakirjanduse, kommunikatsiooni ja infoteaduste instituudiga, moodustades ühiskonnateaduste instituudi, kus sotsioloogia õpetamise eest vastutab sotsioloogia õppetool.

2014/15. õppeaastal toimus kolm aastat vältav **bakalaureuse-õpe** konsolideeritud õppekava alusel, mis võimaldab valida sotsioloogia ning sotsiaaltöö ja sotsiaalpoliitika eriala vahel. Ühendõppekava eesmärk¹²² on anda laiapõhjaline sotsiaalteaduslik alusharidus koos olulisemate teadmistega sotsioloogiast.

Ühendõppekavas on alusmoodul (24 EAP), kaks suunamoodulit (mõlemad 24 EAP), kaks sotsioloogia (või sotsiaaltöö ja sotsiaalpoliitika) erialamoodulit (mõlemad 24 EAP), kaks valikainete moodulit (mõlemad 12 EAP), vabaained (6–18 EAP sõltuvalt kõrvaleriala valikust) ja bakalaureusetöö (6 EAP). Õppekavas üliõpilastele jäetud valikuvabadus võimaldab ühe või mitme õppekava mooduleid kombineerida, omandamaks kas süvendatult sotsioloogia peeriala või miinimummahus sotsioloogia peeriala ja (samuti miinimummahus) ühe kõrvaleriala.

1. alusmoodulisse kuuluvad ained annavad laiapõhiseid alusteadmisi olulisematest sotsiaalteaduste valdkondadest ning nende üldistest teoreetilis-metodoloogilistest lähtekohtadest, mis loovad eeldused ühiskonna struktuuri ja sotsiaalsete protsesside mõistmiseks. 2014/15. õppeaastal olid nendeks aineteks inimene ja ühiskond (vastutav õppejõud Rein Murakas), psühholoogia (Kairi Kreegipuu), sissejuhatus majandusteooriasse (Eve Parts), sissejuhatus riigiteadustesse (Alar Kilp), sissejuhatus sotsioloogiasse (Tarmo Strenze), sissejuhatus ühiskonnateooriasse (Ragne Kõuts-Klemm) ja teadustöö alused (Mare Ainsaar). 2. alusmooduli ained annavad vajalikud alusteadmised rahvastikuteaduse (Mare Ainsaar), sotsiaalpoliitika (Jüri Kõre), sotsiaaltöö (Reeli Sirotkina) ning õiguse alustest (Gabriel Tavits) ning tutvustavad sotsiaalse analüüsi meetodeid (Kadri Rootalu) ja põhilisi sotsioloogia uurimismeetodeid (Rein Murakas).

¹²¹ Pille Pruulmann-Vengerfeldt, Piret Orav, Rein Murakas (koost), *Professoritelt Eesti ühiskonnale* (Tartu: Tartu Ülikool, 2012), 72–73.

¹²² Tartu Ülikool, õppeinfosüsteem https://www.is.ut.ee/pls/ois_sso/tere.tulemast (21. märts 2015).

Sotsiaalse diferentseerumise aine (Avo Trumm) pakub ülevaadet nüüdisaegse ühiskonna põhilistest muutustest ning ühiskondlikku struktuuri kujundavatest protsessidest.

Sotsioloogia suunamoodulite eesmärk on anda klassikalise sotsioloogilise teooria ja metodoloogia ning uurimismeetodite alased alusteadmised ning ülevaade olulisematest sotsioloogia rakendusvaldkondadest. 1. suunamoodulisse kuuluvatest ainetest loeti 2014/15. õppeaastal haridus- ja noorsoosotsioloogiat (Andu Rämmer), kvantitatiivseid meetodeid I (Kadri Rootalu), sissejuhatust sotsiaalsesse stratifikatsiooni (Ave Roots), sissejuhatust sotsioloogia meetoditesse (Rein Murakas) ja sotsioloogilise mõtte ajalugu (Henn Käärrik); 2. suunamooduli ainetest avaliku halduse aluseid (Kristina Muhhina), etnoloogia ja kultuuriantropoloogia aluseid (Art Leete) ja sotsiaalpoliitika aluseid (Jüri Kõre).

Sotsioloogia erialamoodulite eesmärk on süvendada erialaseid teadmisi erinevates sotsioloogia rakendusvaldkondades. Erialamoodulitesse kuuluvatest ainekursustest olid 2014/15. õppeaastal tunniplaanis kaasaegne sotsioloogiline teooria (Henn Käärrik), kvantitatiivsed meetodid II (Kadri Rootalu), perekonnasotsioloogia (Kairi Kasearu), sotsioloogilise uurimistöö praktika (Rein Murakas), töö- ja tööturu sotsioloogia (Ave Roots) ning avaliku arvamuse ja turu-uuringute sotsioloogia (Andu Rämmer).

Sotsioloogia valikainetest loeti 2014/15. õppeaastal järgmisi: avaliku sektori ökonoomika (Kadi Timpmann), etnograafia ja *Case Study* (Judit Strömpl), feministliku mõtte areng (Helen Biin), kapitaliteooriad ja sotsiaalne kapital (Andu Rämmer), kriisi- ja katastroofipsühholoogia (Kadri Ugur), linnasotsioloogia ja -planeerimine (Jüri Kõre), majanduspoliitika (vastutav õppejõud Jüri Sepp), organisatsioonikommunikatsiooni alused (Age Rosenberg), praktiline suhtekorraldus (Triin Visnapuu-Sepp), religioonisotsioloogia (Lea Altnurme), sooline vägivald (Kadri Soo), sotsiaalpoliitika erikursus (Jüri Kõre) ja tervisesotsioloogia (Kadri Rootalu).

Sotsioloogia **magistriõppe** (120 EAP) kohustuslike üldainete (kokku 42 EAP) hulka kuulusid 2014/15. õppeaastal kihistumisteooriad (Tarmo Strenze), kvalitatiivsete meetodite eriseminar I (Judit Strömpl), kvantitatiivsete meetodite eriseminar I (Liina-Mai Tooding), sotsiaalteooriate eriseminar I (Henn Käärrik), sotsiaalteo-

riate tõlgendamine (Henn Käärrik), sotsioloogia metodoloogia erikursus (Kairi Kasearu), sotsioloogilise uurimistöö praktika II (Rein Murakas) ja magistritöö koostamist nõustav ja toetav seminar (Avo Trumm). Täiendavat erialast spetsialiseerumist võimaldavaid valikaineid (kokku 42 EAP) sai valida sotsioloogia teooria, sotsioloogia meetodite ja empiirilise sotsioloogia moodulitest, samuti sotsiaaltöö ja sotsiaalpoliitika magistriõppekava ainete hulgast. Sotsioloogia teooria mooduli ainetest olid 2014/15. õppeaastal loengukavas multikultuursed ühiskonnad (Andu Rämmer), sotsiaalteooriate eriseminar II (Tarmo Strenze) ja sotsioloogiline väärtusteooria (Andu Rämmer); sotsioloogia meetodite moodulist kvantitatiivsete meetodite eriseminar II (Liina-Mai Tooding), sotsiaalpoliitika analüüs ja hindamine (Avo Trumm) ning Euroopa sotsiaaluuringu eriseminar (vastutav õppejõud Lluís Coromina Soler); empiirilise sotsioloogia moodulist feministliku mõtte areng (Helen Biin), sugupooltesotsioloogia (vastutav õppejõud Helen Biin) ja tervisesotsioloogia (Kadri Rootalu).

Sotsioloogia **doktoriõppe** üldesmärk on tõsta doktorandi sotsioloogia teadmised ja oskused rahvusvahelises teadusruumis tunnustatud tasemele. Doktoriõpingud koosnesid erialaainetest (36 EAP), üleülikoolilistest valikainetest (12 EAP), sh ülikoolis õpetamise praktikast (6 EAP), vabaainetest (12 EAP) ja doktoritööst (180 EAP).

Ülevaadet sotsioloogia eriala lõpetajate arvust ja dünaamikast õppeastmete kaupa pakub tabel 1. Kokku on aastatel 1993–2014 TÜ sotsioloogiabakalaureuse diplomi pälvinud **349** inimest. Enim lõpetajaid oli 2007. aastal, mil suleti 4 + 2 õppekava.¹²³ Esimesteks sotsioloogia teadusmagistriteks¹²⁴ said 1993. aastal majandusliku kihistumise mõõtmist uurinud Mart Einasto ja mitte-estlaste Eesti ühiskonnas kohanemisele keskendunud Triin Vihalemm (mõlema töö juhendaja Peeter Vihalemm), kokku anti see kraad **58** lõpetajale. Esimese 3 + 2 õppekava magistritöö kaitses 2007. aastal Eesti leibkondade tarbimisstruktuuri prognoosivaid tegureid uurinud Mai Beilmann. Tema juhendaja Rein Murakas on juhendanud enim bakalaureusetöid (19

¹²³ Kaitstud bakalaureusetööd TÜ ühiskonnateaduste instituudi veebilehel <http://www.yti.ut.ee/et/oppimine/kaitstud-bakalaureusetood> (21. märts 2015).

¹²⁴ Kaitstud magistritööd TÜ ühiskonnateaduste instituudi veebilehel <http://www.yti.ut.ee/et/oppimine/kaitstud-magistritood-0> (21. märts 2015).

tööd 4 + 2 ning 22 tööd 3 + 2 õppekaval) ning ka 3 + 2 magistritööd (8). Teadusmagistri väitekirju on enim (10) juhendanud Mikk Titma. **Sotsioloogiadoktori** kraadi on pälvinud **ühiksa** inimest, esimesena Veronika Kalmus 2003. aastal kaitstud väitekirja „School textbooks in the field of socialisation“ eest (juhendaja Marju Lauristin). Enim doktoriväitekirju (4) on juhendanud Dagmar Kutsar.

* * *

Veerandsaja aasta jooksul on sotsioloogia õpetamine Tartu Ülikoolis olulisel määral muutunud: erialaõpe toimub akrediteeritud, väljundipõhiste ja pidevalt arendatavate õppeprogrammide alusel kõrghariduse kõigil kolmel astmel; erialaainete loend on märkimisväärselt pikenenud ja mitmekesistunud. Võõrkeeled on õppekavadest kadunud; algselt laia humanitaar- ja sotsiaalteaduste spektrit katnud, erialaõppele mitmekülgset lisa pakkunud ja *universitas*'e põhimõtetest lähtunud baasharidus on asendunud *socialia* valdkonna põhidistsipliine hõlmava, ent varasemaga võrreldes põgusama käsitlusega bakalaureuseõppe alusmoodulis. Kõrvaleriala on selgelt välja kujundatud ja bakalaureusetaseme õppekavva integreeritud; valikainete loetelu on pidevalt teisenenud, muu hulgas on õppekavade uusimasse versioonidesse lisandunud ridamisi loengukursusi ajakirjanduse, meedia ja kommunikatsiooni vallast. Õppejõudkond on kasvanud ja osaliselt asendunud noorema põlvkonna teadlastega – suures osas TÜ sotsioloogia vilistlastega. *Academia sociologicae* edasist arengut kujundavad lisaks igikestvatele ühiskondlikele muutustele aga juba uued struktuurireformid ülikoolis, sealhulgas üleminek valdkondlikele juhtimisele.

◆ ◆ ◆

Andu Rämmer, *MSc*, on Tartu Ülikooli ühiskonnateaduste instituudi sotsioloogialektor.

Veronika Kalmus, *PhD*, on Tartu Ülikooli ühiskonnateaduste instituudi sotsioloogiaprofessor.

Henn Käärrik, *knd*, on Tartu Ülikooli ühiskonnateaduste instituudi sotsiologiateadur.

Tabel 1. Sotsioloogia erialal kaitstud tööd

Aasta	Bakalaureusetööd		Magistritööd		Doktoritööd
	4 + 2 õppekava	3 + 2 õppekava	4 + 2 õppekava	3 + 2 õppekava	
1993	13	–	2	–	–
1994	1	–	3	–	–
1995	6	–	2	–	–
1996	7	–	2	–	–
1997	5	–	2	–	–
1998	10	–	–	–	–
1999	13	–	1	–	–
2000	15	–	4	–	–
2001	18	–	4	–	–
2002	17	–	6	–	–
2003	16	–	3	–	1
2004	25	–	2	–	1
2005	14	2	2	–	–
2006	15	16	9	–	–
2007	31	15	7	1	–
2008	–	27	4	3	–
2009	–	14	–	6	–
2010	–	16	5	5	1
2011	–	20	–	5	3
2012	–	11	–	8	1
2013	–	10	–	10	2
2014	–	12	–	5	–
Kokku	206	143	58	43	9

Academia Sociologicae 25

ANDU RÄMMER, VERONIKA KALMUS, HENN KÄÄRIK

This article is motivated by two important anniversaries: in the autumn of 2014, 25 years passed since the specialty of sociology was started to be taught at the University of Tartu; on 23 December 2015 Paul Kenkmann (1945–2001), the establisher of the specialty and the first Full Professor of Sociology at the University of Tartu would have turned 70.

The precursor of social sciences was taught at the University of Tartu already in the 19th century. Professor of Theology in 1856–1890, Alexander von Oettingen (1827–1905), published his monograph *Die Moralstatistik und ihre Bedeutung für eine Sozialethik* in 1868. Wilhelm Ostwald (1853–1932), the Nobel Prize winner in chemistry in 1909 who had studied and taught chemistry in Tartu in 1872–1882, published *Energetische Grundlagen der Kulturwissenschaft* in 1909 in Leipzig and he envisioned the founding principles of sociology from the viewpoint of energetics. In the period of 1920–1940 several scholars from the University of Tartu published studies in Estonian within the field of sociology, e.g., Hans Kruus (1891–1976) published “City and Village in Estonia” (1920); Eduard Tenmann (1878–1936) “Religion and Economy” (1938); and Alfred Koort (1901–1956), Rector of the University of Tartu in 1944–1951, wrote articles on Max Weber in the 1930s.

In 1937–1939 Ilmar Tõnisson (1911–1939), Master of Philosophy, studied sociology and social psychology at the London School of Economics and Political Science where he wrote his PhD thesis “Theories of Historical Causation”. He held a series of lectures on sociology-related topics at the Folk University of Tartu in 1936–1937, and applied for a permission to hold lecture courses in sociology at the University of Tartu in 1939, but was declined.

In Soviet Estonia, empirical sociological studies were only allowed to be conducted by the authorities as late as in the 1960s, after the Khrushchev Thaw. In 1966 Ülo Vooglaid established the first sociological laboratory at the then State University of Tartu; sociological seminars were held near Tartu at Kääriku in 1966–1969; and Vlad-

imir Yadov's textbook on the methodology of sociological research was published in Tartu in 1968. It became possible for students to take courses in sociological subjects according to individual study plans. One of such students was Paul Kenkmann, student of history in 1964–1970. His diploma thesis, written in Russian under the supervision of Rem Blum, was titled "Marxism and the Problem of the Socialisation of Personality". Kenkmann started his academic career at the State University of Tartu in 1972, and became an associate professor in 1980. In 1984 he was appointed the Head of the Department of Sociology, which had been established one year before as a consortium of five sociological research laboratories. Kenkmann continued his studies under the supervision of the pioneering Soviet sociologist Vladimir Shubkin. He defended his doctoral dissertation in Moscow in 1986, and became a part-time professor at the Department of Philosophy in June 1987. He was appointed Part-time Professor of Sociology in October 1989, and was elected to the position of Full Professor in Practical Sociology in June 1992.

The first 18 students of sociology were admitted to the Faculty of History on 1 September 1989; the second class (16 students) started two years later. In the course of 25 years, a number of structural reforms in the university occurred, bringing about considerable changes in the curricula, including a longer and more versatile list of specialty subjects; the omission of foreign languages; and the more casual covering of other social science disciplines, not to mention humanities.

Rahvusvahelised küsitlusuuringud Tartu Ülikoolis 1990–2014

MARE AINSAAR, AVE ROOTS

Sissejuhatus

Seda artiklit võib käsitleda kui teaduse arengu juhtumi analüüsi ühe meetodi kasutuse ajaloo kaudu. Töö annab ülevaate rahvusvaheliste empiiriliste võrdlusuuringute arengust Tartu Ülikooli töötajate projektides 1990–2014. Kaudselt peegeldab see ka teadusparadigmade ja meetodikate arengut ning Eesti teaduse rahvusvahelistumist. Ida-Euroopa teadus, eriti sotsiaalteadused, oli 1990. aastatel finantseerituse ja infrastruktuuri poolest kehvas seisus võrreldes Lääne-Euroopa teadusega ning see asjaolu raskendas kahtlemata ka rahvusvahelist koostööd.¹ Samas oli rahvusvaheline koostöö oluline teaduse arengu mootor, kuigi see sõltus enamasti lääneriikide ressurssidest.² Näiteks ajavahemikul 1996–1999 oli teaduspubli-

¹ Ilona Pálné Kovács, Dagmar Kutsar, ed-s, „Introduction. Why this book?“, *Internationalisation of social sciences in Central and Eastern Europe: the “catching up” – a myth or a strategy?* (London; New York: Routledge, 2014), 1–6.

² Ulrike Becker, Max Kaase, Gabor Klaniczay, Vera Sparschuh, ed-s, „Social Sciences in Central and Eastern Europe on the Verge of EU Enlargement“, *Three social science disciplines in Central and Eastern Europe: handbook on economics, political science and sociology (1989–2001)* (Berlin, Budapest: Social Science Information Center and Collegium Budapest, 2002), 7–10.

katsioonide arv Euroopa Liidu kandidaatriikides palju väiksem kui Euroopa Liidu liikmesriikides ja 44% kandidaatriikide publikatsioonidest oli kirjutatud rahvusvahelises koostöös, samal ajal kui Euroopa Liidu liikmesriikides oli vastav osakaal 24%.³ Veerandsajandiga jõudsid Eesti sotsiaal- ja humanitaarteadlased rahvusvahelise publikatsioonide aktiivsusele lähedale lääneriikidele, näiteks Soomele.⁴ Kui rääkida tsiteeritavuse kasvust artikli kohta, olid ajavahemikul 2004–2007 Eesti sotsiaal- ja humanitaarteadused teisel kohal molekulaarbioloogia ja geneetika järel.⁵ Tsiteeritavuse poolest on Eesti teaduse tulemused üldiselt tõusnud võrreldavaks Saksamaa, Austraalia ja Prantsusmaa tulemustega⁶ ning on selgelt üle teistest endistest idabloki riikidest.⁷ Selle edu üks võtmeteguritest on koostöö lääneriikide teadlastega.⁸ Rahvusvahelised uuringud on kõigi uuringute erivorm, sest rahvusvaheliste küsitlusuuringute teostamine nõuab tavapärasest enam kultuurideülest koostööd, kultuuride erinevuste tundmist ning nendega arvestamist teadustöös. Seega on rahvusvahelised originaalsed uuringud märk ka Tartu Ülikooli teadlaste rahvusvahelise koostöö võrgustike arengust. 2014. aasta Eesti Teadusagentuuri ülevaates Eestis tehtud uuringutest 2008–2013 leiti, et valdav enamik projekte käsitlevad ainult Eestit ning võrdlusuuringutest suur osa ei kogu ise andmeid, vaid kasutab olemasolevaid andmestikke.⁹ See viitab asjaolule, et originaalseid andmeid koguvad võrdlusuuringud moodustavad kogu Eestis tehtavast teadusest küllalt erilise rahvusvahelise osa.

³ *Third European Report on Science & Technology Indicators 2003* (Brussels, 2003), 302 ftp://ftp.cordis.europa.eu/pub/indicators/docs/3rd_report.pdf (14.10.2015).

⁴ Jüri Allik, „Humanitaaride hälin ja raev“, *Arvamus* (september 2012).

⁵ Jüri Allik, „Quality of Estonian science estimated through bibliometric indicators (1997–2007)“, *Proceedings of the Estonian Academy of Sciences*, 57: 4 (2008), 255–264.

⁶ Jüri Allik, „Progress in Estonian science“, *Proceedings of the Estonian Academy of Sciences*, 64: 2 (2015), 125–126, 126.

⁷ Jüri Allik, „Quality of Estonian science estimated through bibliometric indicators (1997–2007)“, Jüri Allik, ed, *Progress in Estonian science viewed through bibliometric indicators (2004–2014)* (Tallinn, 2015) http://www.akadeemia.ee/_repository/file/PUBLIKATSIOONID/2015/Allik-1.pdf (14.10.2015).

⁸ Jüri Allik, „Factors Affecting Bibliometric Indicators of Scientific Quality“, *Trames*, 17 (67/62), 3 (2013), 199–214.

⁹ Maarja-Liisa Kärp, *Eesti korraliselt evalueeritud teadusasutuste publikatsioonide näitajad 2003-2012* (Tartu, 2014) http://www.etag.ee/wp-content/uploads/2014/10/Eesti-teadusasutuste-bibliomeetrilised-n%C3%A4itajad_17.11.14.pdf (14.10.2015).

Küsitlus on sotsiaalteadustes üks enam kasutavaid informatsiooni kogumise meetodeid. Vahel on seda peetud lausa sotsiaalteadustele eriomaseks meetodiks. Näiteks juba sotsioloogia klassikud Emile Durkheim (1858–1917) ja Max Weber (1864–1920) pidasid tähtsaks kultuuride omavahelist võrdlust.¹⁰ Durkheimi arvates tagavad võrdlusuuringud sotsioloogia sarnasuse loodusteadustega ja võimaldavad uurida universaalseid seaduspärasid, Weberi jaoks oli võrdlusanalüüs oluline põhjuslikkuse uurimisel.¹¹ Durkheimi peetakse sotsiaalteadustes kvantitatiivsetele võrdlusuuringutele aluse panijaks, Weberit jälle kvalitatiivsete võrdlusuuringute esimeseks viljelejaks oma ajaloolise juhtumivõrdlusega.¹² Ühiselt planeeritud andmekogumisega uurimused eri riikides algasid 1950. aastatel, kui Rahvusvahelise Sotsioloogia Assotsiatsiooni (ISA) sotsiaalse stratifikatsiooni uurimiskomitee (RC28) liikmed leppisid kokku, et hakkavad sotsiaalset mobiilsust ja stratifikatsiooni puudutavaid andmeid perioodiliselt koguma ning teevad seda sellise ametiskaala abil, et sotsiaalset mobiilsust erinevates riikides saaks võrrelda.¹³ Umbes samal ajal hoogustus rahvusvaheline koostöö ka reaalteadustes.¹⁴ Tänapäeval kasutavad võrdlevat küsitlusmeetodit paljude teaduste esindajad, kuigi suurim osa kasutajatest on siiski inimeste ja ühiskondade uurijad.

Küsitlusuuringud jagunevad omakorda väga erisugusteks alamrühmadeks sõltuvalt uuringu läbiviimise vormist ja sihtrühmast. Kõige suurem veelahe läheb ilmselt nn kvantitatiivsete ja kvalitatiivsete uuringute vahel. Kvantitatiivsete ehk numbrilistele tulemustele orienteeritud uuringute põhitunnus on enamasti esinduslikkus millegi või kellegi suhtes või vähemalt püüe kindlustada usaldusväärset võrreldavad kogumid. Kvalitatiivsed uuringud küll koguvad uut informatsiooni, kuid ei võimalda teha üldistusi üldpopulatsiooni

¹⁰ Cynthia Ghorra-Gobin, *The comparative social science approach: outline for a debate on methods and objectives based on three MOST projects carried out by international networks of researchers* (1999).

¹¹ Charles Ragin and David Zaret, „Theory and method in comparative research: Two strategies“, *Social forces*, 61, 3 (1983), 731–754.

¹² Ragin and Zaret, „Theory and method in comparative research“, 749.

¹³ Harry B. G. Ganzeboom, Donald J. Treiman, and Wout C. Ultee, „Comparative Intergenerational Stratification Research: Three Generations and Beyond“, *Annual Review of Sociology*, 17 (1991), 277–302.

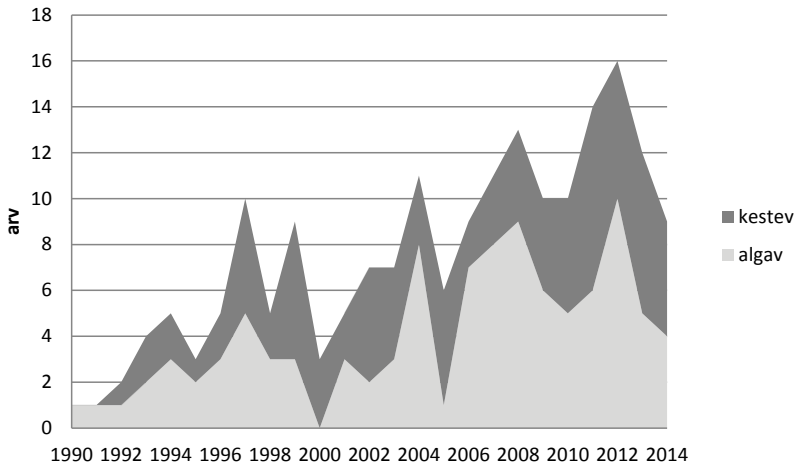
¹⁴ John Marks and Kiss Balázs, „International research collaboration in Europe“, *Internationalisation of social sciences in Central and Eastern Europe: the “catching up” – a myth or a strategy?* (London, New York: Routledge, 2014), 9–33, 10.

kohta ega muutuste kohta üldpopulatsioonis, samuti on erinevaid kvalitatiivseid uuringuid suhteliselt keeruline omavahel võrrelda. Ajalooline ülevaade erinevate meetodite kasutusele võtmisest ning levikust annab teavet küsitlusuuringuid kasutavates teadustes (st eelkõige ühiskonnateadustes) toimuvatest muutustest.

Käesoleva ülevaate empiirilise allikana kasutame teadlastelt saadud informatsiooni, mis koondati ühtsesse andmebaasi. Infot koguti uuringute kohta, mis viidi läbi Tartu Ülikooli teadlaste osalusel ning kus koguti originaalseid uusi andmeid eesmärgiga neid rahvusvaheliselt võrrelda ja kasutati küsitlusmeetodit. Vahel põhines kogu uurimus küsitlusel, kuid see võis olla kombineeritud ka teiste meetoditega. Info saamiseks kasutati erinevaid allikaid – andmebaasid projektide kohta, teadusinfosüsteem, kuid kõige enam nn lumepalli meetodit, kus informatsiooni saadi teadlastelt endilt ning saadud info juhtis ka võimalike uute projektijuhtide ja projektide juurde. Isegi kui puudus informatsioon selliste uurinute kohta, küsitleti mõnda inimest kõigist ülikooli teaduskondadest või instituutidest. Seega loodavad analüüsi autorid, et valdav enamik infot uuringute kohta õnnestus analüüsiks kokku koguda.

Rahvusvaheliste küsitlusuuringute kasv

Tartu Riiklikus Ülikoolis tehti rahvusvahelisi küsitlusuuringuid juba 1970. aastate alguses. 1970–1990 leidsime kokku infot viie uuringu kohta. Kõik need olid seotud peamiselt kahe professori elutööga. Professor Ene-Margit Tiit juhtis ülikooli perelaborit, mis oli eri aegadel kas teadusosakonna või siis TRÜ arvutuskeskuse koosseisus ning millel olid sidemed Soome pereuurijatega. Kolm varajast rahvusvahelist uuringut viiest on seotud just selle töörühmaga. Tolleaegsed projektid põhinesid suuresti entusiasmil (eraldi Eesti poolt uuringute läbiviimiseks raha ei olnud vaja) ja koostöös Helsingi ülikooliga töötati välja meetodid. Eestist kasutati võrdluseks enamasti tudengite perelooma ja partnerivaliku uuringute tulemusi. Nende projektide käigus kogutud andmed asuvad Tartu Ülikooli sotsioloogia õpetoolis. Teine tähelepanuväärne uuring on seotud professor Mikk Titmaga, kes 1980. aastatel alustas Eestis (ilmselt esimesena) rah-



Joonis 1. Küsitlusmeetodit kasutavate rahvusvaheliste võrdlusprojektide arv Tartu Ülikoolis 1990–2014.

vusvaheliste longituudsete uuringute kavandamist ja läbiviimist.¹⁵ Projekt toimus osaliselt Eesti Teaduste Akadeemialt saadud toetuse abil ja andmeid koguti ka mitmetes teistes endistes Nõukogude Liidu liiduvabariikides – Lätis, Leedus, Moldovas jm. Aega enne 1990. aastat selles artiklis me siiski põhjalikumalt ei käsitle, sest see ei olnud esialgu plaanitud ülevaate peamine teema ning selle usaldusväärne kajastamine nõuaks tutvumist ka paljude arhiivimaterjalidega, sest ainult kontaktidest elavate inimestega siin ei piisa.

Arjavahemikust 1990–2014 leidsime kokku informatsiooni 102 rahvusvahelise küsitlusmeetodit kasutanud uuringu kohta, kus osalesid ka Tartu Ülikooli teadlased. Jooniselt 1 on näha, et 1990. aastate alguses olid rahvusvahelised küsitlusuuringud väga harvad. Alates 1994. aastast suurenes uuringute arvukus. Joonis 1 näitab eri värvidega nii

¹⁵ Mikk Titma and Nancy Brandon Tuma, *Paths of a Generation: A Comparative Longitudinal Study of Young Adults in the Former Soviet Union* (Stanford: Stanford University Press, 1995); Mikk Titma, toim, *Kolmekümneaastaste põlvkonna sotsiaalne portree* (Tartu-Tallinn: TA kirjastus, 1999); Mikk Titma, toim, *Sõjajärgse põlvkonna elutee ja seda kujundanud faktorid* (Tartu: TÜ kirjastus, 2001); Mikk Titma, toim, *30 ja 50 aastaste põlvkonnad uue aastatuhande künnisel* (Tartu: TÜ kirjastus, 2002); Mikk Titma, „Sociology – Estonia“, *Three social science disciplines in Central and Eastern Europe : handbook on economics, political science and sociology (1989–2001)* (Berlin; Budapest: Social Science Information Center and Collegium Budapest, 2002), 425–436.

sellel aastal alanud kui ka töös olnud projektide arvu. Projektide pik-
kus on arvestatud projektijuhtide poolt antud ütluste järgi. Seega näe-
me, et samal ajal Euroopa Liidu liikmeks saamisega suurenes ka rah-
vusvaheliste projektide arv. Eriti viljaks oli periood 2007–2013, kus
igal aastal algas 5–10 uut projekti ning töös oli kokku vähemalt 10.

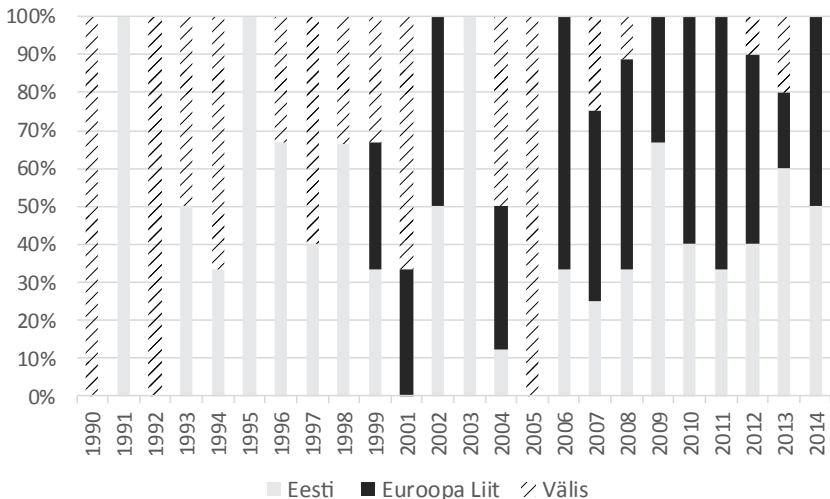
Projektide arvukuse muutus on ilmselt seotud finantseerimisvõi-
maluste laienemisega pärast Eesti Euroopa Liiduga liitumist. Juba
enne Euroopa Liiduga liitumist said kandidaatriigid Lääne-Euroopa
riikidega võrdsed õigused taotleda rahastust Euroopa Liidu allika-
test, makstes liikmemaksu, mille suurus arvutati lähtuvalt nende
riikide SKPst. See pidi tagama sujuvama liitumisprotsessi Euroopa
Liiduga¹⁶ ja Euroopa sotsiaalfond mängis olulist rolli teaduse infra-
struktuuri ülesehitamisel Euroopas.¹⁷ Kui 1990. aastatel korraldati
enamik rahvusvahelisi küsitlusprojekte Eestis Eestist pärit vahende-
dite abil või tänu välisriikide otsesele toetusele, siis alates 1999.
aastast on kasutatud ka Euroopa Liidu vahendeid. Aastast 2006 on
Euroopa Liidu mõju eriti märkimisväärne (vt joonis 2).

Kokku rahastati rahvusvahelisi küsitlusuuringute projekte Tartu
Ülikoolis aastail 1990–2014 42% juhtudest Eesti erinevatest allika-
test, 33% juhtudest Euroopa Liidu rahadest ja 22% juhtudest välis-
riigi fondidest. Umbes 1% projektidest võib lugeda nn hobiprojekti-
deks, ehk nende puhul eraldi lisaraha ei kasutatud. Näiteks kasutati
sellistes projektides sageli infoallikana ülikooli tudengite küsitlusi
ning analüüs tehti teiste projektide vahenditest.

Millise eriala teadlased korraldasid enim rahvusvahelisi küsit-
lusuuringuid? Eri teadusvaldkondade kaupa võib arvestust pida-
da erinevalt – nii uuringu läbiviija institutsionaalse kuuluvuse kui
ka uuritud temaatika järgi. Need arvestused annavad ka erinevaid
tulemusi. Uurimisrühma juhi institutsionaalse kuuluvuse järgi on
kõige enam küsitlusmeetodiga võrdlusuuringuid viinud läbi sotsio-

¹⁶ Dimitri Corpakis, „The Inclusiveness of the European Research Area in the field of Social Sciences and Humanities and the Ways and Means by Which This Could Be Better Achieved“, *Internationalisation of social sciences in Central and Eastern Europe: the “catching up” – a myth or a strategy?* (London, New York: Routledge, 2014), 34–55, 45.

¹⁷ Dagmar Kutsar and Ilona Pálné Kovács, „Conclusion“, *Internationalisation of social sciences in Central and Eastern Europe: the “catching up” – a myth or a strategy?* (London, New York: Routledge, 2014), 1–6, 219; Marks and Balázs, „International research collaboration in Europe“, 18.



Joonis 2. Alanud projektide rahastamise allikad (% projektide arvu järgi). Euroopa Liidu rahade hulka on loetud ka Euroopa Liidu struktuurifondid.

loogid ja sotsiaalpoliitikud (19), psühholoogid (17) ja terviseteadlased (16) ning haridusteadlased (15). Ülejäänud teadusvaldkonnad jagunevad järgmiselt: sotsiaaltöö (10), õigusteadus (6), riigiteadused (6), meediauuringud (5), religiooni uurijad (4), sporditeadlased (2), keeleteadus (1) ja kaks uuringut on tehtud rakenduslike uuringute keskuse RAKE juhtimisel. Uuritava temaatika järgi on kõige enam sotsioloogilisi või üldsotsiaalteaduslikke uuringuid (71), millele järgnevad tervise ja riigiteaduste uuringud (mõlemat 12), haridusteadus (7) ja keeleteadus (1). Rahvusvaheliste projektide juhtidest olid kõige aktiivsed psühholoog Anu Realo, sotsiaalteadlane Dagmar Kutsar, psühholoog Tiia Tulviste, haridusteadlane Inger Kraav ja sotsiaalteadlane Mare Ainsaar. Üllatavaks võib pidada tulemust, et majandusteadlaste seas ei ole levinud rahvusvaheliste empiiriliste uurin-gute andmete kogumine, kuigi ollakse aktiivsed andmete kasutajad.

Kui üldiselt Euroopa teadustulemuste kujundajatest ja projekti-de juhtidest ning hindajatest moodustavad Ida-Euroopa teadlased väikese osa,¹⁸ siis meie andmed näitavad, et rahvusvahelistest küsit-

¹⁸ Ülle Must, „Collaboration of the social science researchers of Central and Eastern European Countries in European Research Programmes During the Period 1994–2006“, *Internationalisation of social sciences in Central and Eastern Europe*:

lusprojektidest olid umbes 10% Tartu Ülikooli algatatud või juhitud (juhid Mikk Titma, Marju Lauristin, Edgar Krull, Mia Rannikmäe, Jack Holbrook, Tiia Tulviste, Anu Realo, Laur Lilleoja, Jüri Allik, Rene Mõttus, Halliki Harro-Loit).

Muudel juhtudel vastutasid Tartu teadlased enamasti Eesti osa läbiviimise eest projektis (90%) ja tulemuste analüüsi eest (83%). Vähem osaleti projektide aktiivses rahvusvahelises juhtimises. Näiteks projektide kavandamisjärku panustati vaid umbes pooltel juhtudel (55%), taotlusi aitasid Eesti teadlased ette valmistada 26% projektide puhul ja 24% juhtudel juhiti Eestist mõnda projekti alaosa.

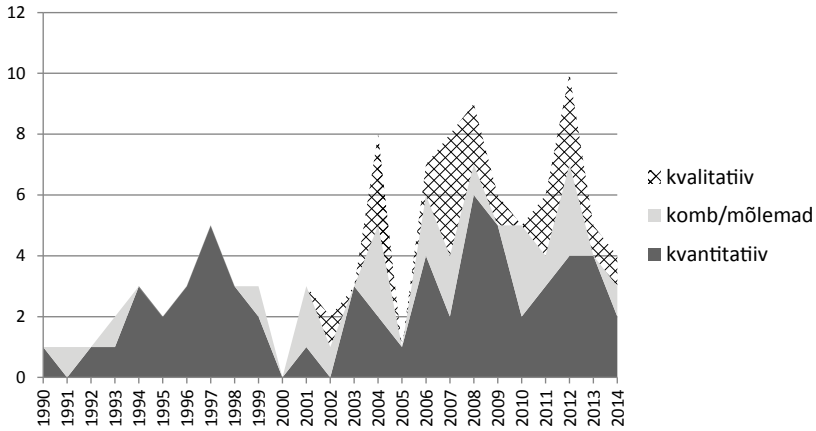
Keda ja kuidas uuriti

Selles, keda ja kuidas uuriti, võib leida nii ajaloolisi kui distsipliinist tulenevaid seaduspärasusi.

56% rahvusvahelistest võrdlusuuringutest kuulus kvantitatiivsete uuringute rühma, 16% kvalitatiivsete uuringute perre ja 22% juhtudest kasutati kombinatsiooni kvantitatiivsest ja kvalitatiivsest analüüsist. Kvantitatiivsete uuringute ülekaal ei üllata, sest just neid meetodeid võib lugeda võrdluseks kasutatavate andmete jaoks kõige sobivamaks ning lihtsamini rahvusvahelise võrdluse jaoks standardiseeritavaks. Rahvusvaheliste empiiriliste uuringute algusaegadel, kuni 21. sajandini, koguti andmeid valdavalt kvantitatiivsete meetoditega, millele lisati vahel ka kvalitatiivsed meetodid (vt joonis 3). Tõeline kvalitatiivsete uuringute õitseng saabus koos 21. sajandiga. Näiteks aastatel 2006–2009 ja 2012 oli uuringute üldarvu kasv seotud just kvalitatiivseid ja kombineeritud meetodeid kasutavate projektide lisandumisega.

Üllatuslikult on kvalitatiivsed meetodid olnud rahvusvahelistes küsitlusuuringutes kõige populaarsemad füüsikute ja keeleteadlaste (mõlemate puhul on küll tegu vaid ühe uuringuga, millest siis ka 100%) ning ootuspärasemalt sotsiaaltöö ja sotsioloogia valdkonna

the “catching up” – a myth or a strategy? (London, New York: Routledge, 2014), 99–114, 108; Agnieszka Wenninger, „Social Sciences in Central and Eastern Europe“, *Internationalisation of social sciences in Central and Eastern Europe: the “catching up” – a myth or a strategy?* (London ; New York: Routledge, 2014), 85–98, 95–96.



Joonis 3. Uuringutes kasutatud meetodid.

inimeste seas (vt Tabel 1). Kõige vähem on kvalitatiivseid uuringuid kasutanud riigiteadused.

Tabel 1. Rahvusvaheliste võrdlevate küsitlusuuringute meetodid teadusvaldkondade kaupa (% ja uuringute koguarv TÜs)

	Kvantitatiivne	Kvalitatiivne	Mõlemad	Uuringute arv
Riigiteadused	100	0	0	100% = 6
Sotsiaalpoliitika	89	11	0	100% = 9
Haridusteadus	67	7	26	100% = 15
Psühholoogia	65	12	23	100% = 17
Terviseteadused	60	5	35	100% = 18
Usuteadus	50	0	50	100% = 4
Meediauuringud	40	40	20	100% = 5
Õigusteadus	33	33	33	100% = 6
Sotsioloogia	30	50	20	100% = 10
Sotsiaaltöö	30	30	40	100% = 10
Keeleteadus	0	0	100	100% = 1
Füüsika	0	100	0	100% = 1
Kokku	56,9	15,7	13,7	102

Nagu uuringute metoodikalt, olid projektid ka sünniloo ja korralduse poolest erinevad. Eriti suurenes mitmekesisus koos projektide arvu suurenemisega 20. sajandi lõpus ja 21. sajandi alguses. Leidus projekte, mis said alguse kesksest rahvusvahelisest tellimusest ja rahastusest, kuid oli uuringuid, mida võib lugeda isetekkeliseks. Oli nii rangelt standardiseeritud ja suurt eelarvet nõudvaid rahvastiku suhtes esinduslikke uuringuid kui ka suure rahvusvahelise haardega (palju riike), kuid tudengite kiiruringu vormis läbi viidud erilisi rahalisi vahendeid mitte nõudvaid ettevõtmisi (viimaseid oli eriti palju psühholoogidel). Vahel said uuringud alguse teadlaste ja doktorantide rändest. Selliseks näiteks võib tuua Inglismaalt pärit Jack Holbrooki, kes tuli Tartu Ülikooli tööle 1993. aastal ja sai külalisprofessoriks 1999. aastal ning tänu kelle rahvusvahelistele sidemetele suurenes ka rahvusvaheliste haridusuuringute arv, või välisriikidest pärit doktorandid, kes kordavad uuringuid oma kodumaal. Mõnel juhul oli maailmas juba läbi viidud uuring ning Eesti meeskond otsustas seda tulemust kontrollida, valideerida või lihtsalt võrdlustulemusi hankida Eestis. Projektide ajaloo analüüs näitas, et vahel toimus põhimõte, et projekt tekitab projekti. Nimelt viis üks rahvusvaheline projekt või koostöövõrgustik järgmise projekti.

Uuringuid võib viia läbi väga erineval eesmärgil ja metodoloogilise korraldusega. Kõige lihtsamini võrreldavad on esinduslikud uuringud. Esinduslikkus võib olla seotud mõne rühma esinduslikkuse tagamisega uuringus (haiged, rasedad, kooliõpilased, eakad jne) või rahvastiku põhise esinduslikkusega (Eesti rahvastiku mitmete rühmade suhtes esinduslikud). Enamasti tuleneb sellest disainist ka valimi võtmise meetod ja vahel ka valimi maht. Rahvastikupõhised uuringud viiakse Eestis läbi, kasutades enamasti mõnda juhuvaliku võtu meetodit (rahvastikuregistripõhine juhuvalim, aadressi juhuvalim jms). Väikseimaid rühmi esindavad uuringud põhinevad sageli kas juhu-, kiht- või klastervalimi meetodil (nt institutsionaalne valim – kool, kursus). Teatud uuringute puhul, eriti kvalitatiiivsete meetodite korral, kus tulemuse esinduslikkus ei ole oluline, kasutatakse ka erinevaid mugavusvalimeid – valiku tegemine ei ole süstematiseeritud ja esinduslikkus pole eesmärk, vaid tähtis on teatud tüüpi vastajate kätte saamine informatsiooniks (sageli küsitletakse näiteks ülikoolis uurija enda loengus käivaid tudengeid). Nn muga-

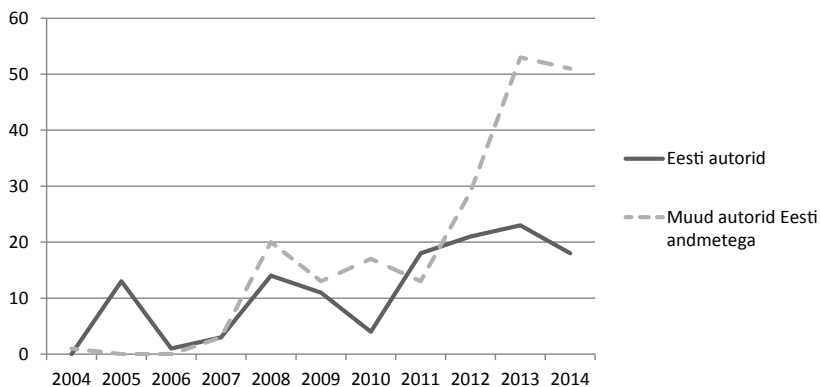
vusvalimi üheks eritüübiks võib pidada ka eesmärgipärast valimit, kus samuti ei ole valimi võtmise protseduur nii oluline, vaid tähtis on eelkõige õige profiiliga inimeste leidmine (näiteks teatud haiguse põdejad).

Analüüs näitas, et uuringutest ainult 43% olid kavandatud nii, et nad oleksid mingi kogumi suhtes esinduslikud. Nendest omakorda kõige haruldasem kategooria (29) oli Eestis rahvastiku või mõne selle rühma suhtes (lapsed, ametiühingud, tudengid) esinduslikud uuringud. Kõige vähem oli kogu rahvastiku suhtes esinduslikke rahvusvahelisi uuringuid, Tartu Ülikooli teadlaste juhtimisel on neid 24 aasta jooksul tehtud 11.

1990. aastate uuringute puhul aitasid Eesti teaduse rahvusvahelistumisele kaasa sidemed teiste Skandinaavia maadega. Esimesed Tartu Ülikooliga seotud kogu Eesti rahvastiku suhtes esinduslikud rahvusvahelised võrdlusuuringud olid Balti- ja Põhjamaade arenguid uuriv NORBALT (juht Paul Kenkmann) ning Baltimaade eluolu uurivad NORBALT 1 ja NORBALT 2, vastavalt 1994. ja 1997. aastal (juht Dagmar Kutsar). Need uuringud said teoks suuresti tänu Skandinaavia partnerite algatustele. NORBALTi projekti juhtisid soomlased ning NORBALT 1 ja NORBALT 2 uuringuid norralased (FAFO). Ka kolmandat 1990. aastate rahvusvahelist uuringut juhtisid soomlased ehk Kuopio ülikool. See oli 1990–2000 kestnud uuring „Turvatunnet soodustavad ja takistavad tegurid“ (juht Tartus Inger Kraav).

Teine tähelepanuväärne uuring on aastail 1992 ja 1997 kogutud „Põlvkondade eluteed“, mis korjas andmeid 1983. aastal keskkooli lõpetanud inimeste elutee kohta (juht Mikk Titma). Tegemist on longituuduuringuga, kus 1983. aastal alustati sellel aastal keskkooli lõpetanute elu jälgimist kaheksas NSV Liidu vabariigis. Kuigi uuringut jätkati Eestis ka hiljem, olid 1992. ja 1997. aasta voorud ainukesena rahvusvahelised andmekogumise voorud.

Esinduslikest uuringutest kõige tähelepanuväärsem on Euroopa sotsiaaluuring (ESS), mille andmeid oli 2014. aastaks Eestis korjatud seitsmel korral. Euroopa sotsiaaluuring viidi Eestis läbi esimest korda aastal 2004. Uuringu voorud toimuvad iga kahe aasta tagant ning uuring on esinduslik 15-aastaste ja vanemate Eesti elanike suhtes. Kõrge teadusliku kvaliteedi ja rahvusvahelise koostöö tõttu sai



Joonis 4. Euroopa sotsiaaluuringu Eesti andmete põhjal ilmunud teaduspublikatsioonide arv aastatel 2004–2014.

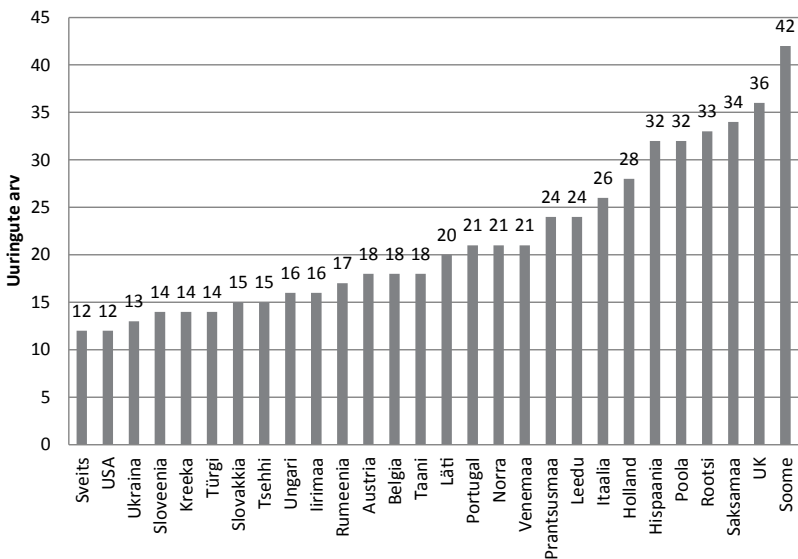
projekt Euroopa Liidu Descartes'i teadusauhinna. Tartu Ülikoolis alustati uuringu läbiviimist sotsioloogia ja sotsiaalpoliitika instituudis (rahvuslikud koordinaatorid Mare Ainsaar ja Kairi Talves), mis 2014. aastal muudeti ühiskonnateaduste instituudiks. Uuring on alates aastast 2008 Euroopa teaduse teekaardil (st tegevuskavas) ja alates 2010 Eesti teaduse teekaardil ehk siis riigi kõige tähtsamate teadusprojektide hulgas. Lisaks järjepidevusele ning kvaliteedile on andmestik eriti märkimisväärne ka selle poolest, et võimaldab Eestit võrrelda ligi 30 riigiga ning on kasutajatele tehtud lihtsalt kättesaadavaks. Liikumine avaandmete ning teadustulemuste kõige laialdasema kasutamise poole on selle uuringu eripära. Nimelt hakati selles uuringus Euroopas esimest korda laialdaselt rakendama põhimõtet, et teadlaste korjatud andmed oleksid kõigile kasutajarühmadele mitteärilistel eesmärkidel vabalt kättesaadavad. Selleks tehti suuri jõupingutusi ning panustati kasutajaprogrammide arendamisse, kasutajate koolitustesse ja veebipõhiste andmevahendussüsteemide teadlikku arendamisse. Tänu nendele tegevustele on Euroopa sotsiaaluuringul kõige enam registreeritud kasutajaid Eestis (aastal 2015 üle 1100) ning Eesti uuringu andmete abil publitseeritud analüüside arv ulatub kuni 70 ühikuni aastas (joonis 4).

Rahvusvahelistes küsitlusuuringutes, mis käsitlevad väiksemaid rahvastikurühmi, on huvifääris kõige enam lapsed (23 uuringut) ja üliõpilased. Uuringu sihtrühmade variatiivsus on siiski väga suur,

ulatudes organisatsioonide, juhtumite ja ekspertuuringutest kuni suurte rahvastikupõhiste küsitlusteni. Ka erialati on tulemused erinevad. Näiteks koguni kaheksa psühholoogide rahvusvahelist võrdlusuuringut põhineb tudengitelt kogutud andmetel, haridusteadlaste lemmikrühm on õpilased (viis uuringut), riigi ja sotsiaalpoliitika uurijatel on kõige suurem kogemus täiskasvanud elanikkonna ja rahvastikupõhiste uuringute läbiviimisel. Arstiteadlaste sihtrühmad on väga mitmekesised, ulatudes narkomaanidest kuni rasedate, kaksikute, eakate ja õpilasteni. Sotsioloogid on rahvusvahelistes uuringutes tähelepanuväärselt palju teinud ekspertintervjuusid.

Rahvusvahelised suhted

Rahvusvahelised projektid annavad huvitavat informatsiooni ka rahvusvaheliste kontaktide kohta. Ligi pooled projektidest hõlmasid lisaks Eestile veel kolme kuni 20 riiki, 10% 20–29 riiki, 15% uuringutest haarasid 30 või enam riiki ning 12% projektidest oli lisaks Eestile vaid üks riik võrdluseks. Rahvusvahelistes projektides on enamasti üks juhtriik. Kõige enam osalesid Tartu Ülikooli teadla-



Joonis 5. Koostöö erinevate riikidega rahvusvaheliste küsitlusmeetodiga võrdlusuuringutes.

sed Soome ja Suurbritannia (mõlemas 15 uuringut), Saksamaa (12), USA (8), Norra (6), Rootsi (5) ja Kanada või Hollandi (mõlemas 3) poolt juhitud projektides.

Joonis 5 näitab koostööd erinevate riikidega kõigis Tartu Ülikooli osalusel toimunud rahvusvahelistes küsitlusuuringutes. Kuigi koostööpartnerite juhtrühm sarnaneb juhtriikidega (Soome, Suurbritannia, Saksamaa, Rootsi), on koostööriikide seas ka erinevusi võrreldes juhtriikidega. Näiteks paistab silma, et kuigi USA on oluline juhtriik, ei ole ta mitte kõige igapäevasem partner. Nii ajaloolistel, kultuurilistel kui geograafilistel põhjustel võiksid riikidel olla tihedamad sidemed enda naaberriikidega. Näeme, et Soome on tõepoolest olnud Eesti kõige viljakam koostööpartner, ka Rootsi on suhteliselt aktiivne, samas koostöö Venemaa ja Lätiga on tagasihoidlikum. Ilmselt on need tulemused mõjutatud nii riikide teadustöö võimalustest kui ka Eesti huvidest.

Andmete kasutamine

Eesti Teadusagentuuri ¹⁹ analüüsis on näidatud, et enamiku projektide tulemusel valmivad ainult mõned publikatsioonid, üle 30 publikatsiooniga oli vaid mõni üksik projekt. Ka uuringute põhjal valminud publikatsioonid näitavad, et vaid iga kolmas projekt on suutnud tulemusi publitseerida vähemalt kuuel korral. Erinevused uuringute vahel on väga suured ning sõltuvad ilmselt nii uuringute eripärasest kui ka Eesti meeskondade motiveeritusest ja valmisolekust publitseerida. Suurim publitseerimisedu iseloomustab Euroopa sotsiaaluuringut, kuid on ka mitmeid teisi projekte, mis teevad tublit tööd (EU Kids Online jt).

Teine oluline uuringute tulemus on andmed. 20. sajandi lõpus hakkas Euroopa sotsiaaluuringu ja andmearhiivide koostöös levima kõigile vabalt kättesaadavate avaandmete paradigma. Selle kohaselt on kõige kasulikud andmed, mis tehakse laiemale avalikkusele kättesaadavaks. Tõepoolest näitas ka uuringute analüüs Tartu Ülikoolis, et järjest enam on projekte, mis teevad kogutud andmed kas andmearhiivide või muude vahenditega kättesaadavaks väljaspool

¹⁹ Kärp, *Eesti korraliselt evalveeritud teadusasutuste publikatsioonide näitajad 2003–2012*.

uurimisrühma. Kokku moodustasid sellised projektid siiski vaid 12% kõigist projektidest. Neist pooltel juhtudel (seitse uuringut) on tege- mist Euroopa sotsiaaluuringu andmestikuga, mis on veebipõhiselt kasutatav ilma viivituse ja piiranguteta. Kõige tavapärasem (54%) on, et andmed jäävad nii Eesti kui rahvusvahelise uurimisrühma ühisvaldusse, 20% juhtudel olid andmed hiljem ainult Eesti uurimis- rühma käes ja 4% projektide puhul anti täielikult ära välismaale.

Kokkuvõte

Tartu Ülikooli teadlaste osalusel läbi viidud rahvusvaheliste uurin- gute analüüs näitas, et selliste uuringute arvukus on iseseisvuse ajal pidevalt kasvanud, osaliselt ka tänu Euroopa Liidu rahastamisvõi- malustele. Kaudselt väljendab see ka üldisemat teaduse rahvusvahe- listumist. Eriti suurenes selliste uuringute arv alates 2007. aastast. Küsitlusuuringud on kasutusel väga mitmetel erialadel ning on oma olemuselt mitmekesised. Kuigi enamikul juhtudel osaleti teiste riiki- de juhitud projektides, oli 10% projektide algatajad ja juhid Tartust.

Kõige suurem rahvusvaheliste küsitlusuuringute läbiviimise ko- gemus on sotsioloogidel ja nendega lähemalt seotud erialadel, kuid palju on teinud võrdlusuuringuid ka haridusteadlased, psühholoogid ja arstid. 60% uuringutest ei olnud rahvastiku suhtes esindusliku valimiga. Kvantitatiivseid meetodeid kasutatavate projektide arv on olnud viimase kümne aasta jooksul üsna püsiv – keskmiselt alga- tatakse neli uut projekti aastas, kuid arvukust suurendavad kva- litatiivsed ja kombineeritud meetodeid kasutavad projektid. Tar- tu Ülikooli teadlaste kõige sagedasemad koostööriigid on Soome, Ühendkuningriik, Saksamaa, Rootsi, Poola ja Hispaania. Kuigi üldi- selt liigutakse avaandmete poole, on seni siiski vaid 12% andmesti- kest vabakasutuses. Aastaks 2014 ei leidnud me veel rahvusvahelisi võrdlevaid veebi- või telefoniintervjuusid.

Tänuavaldused

Artikli autorid on tänulikud kõigile teadlastele, kes aitasid kokku koguda informatsiooni uuringute kohta. Eelkõige täname Miia Ran- nikmäed, Anu Realot, Olev Musta, Jaan Ginterit, Anna Markinat,

Silvia Kaugiat, Rein Murakast, Kairi Kasearu, Dagmar Kutsarit, Andu Rämmerit, Halliki Harro-Loiti, Jaanus Harrot, Peeter Viha-lemma, Veronika Kalmust, Anneli Uusküla, Kersti Pärna, Mihkel Solvakut, Margus Pedastet, Edgar Krulli, Kairi Talvest, Aune Valku, Judit Strömplit, Made Laanpere, Kai Parti, Kristiina Rulli, Krista Lepikut, Vahur Ööpikut, Kerly Espenbergi, Kadri Sood, Mai Beil-manni, Tiia Tulvistet, Laur Lilleoja, Avo Trummi, Inger Kraavi, René Möttust, Kai Saksa, Kristi Kõivu, Lennart Raudseppa, Ingrid Maaroo si, Kadri Koreinikut, Olga Schihalejevit, Helle Metslangi, Andre Kokat, Jaan Sootaku.



Mare Ainsa ar, PhD (sotsiaal teadused) on Tartu Ülikooli sotsiaal-
poliitika õppetooli juhataja, sotsioloogia ja sotsiaalpoliitika vanem-
teadur

Ave Roots, PhD (sotsiaal teadused) on Tartu Ülikooli sotsiaalpoliiti-
ka õppetooli tööturupoliitika teadur

International Surveys at the University of Tartu in 1990–2014

MARE AINSAAR, AVE ROOTS

University of Tartu Institute of Social Studies

This article contributes to the history of science by giving an overview of the international comparative surveys connected to the University of Tartu on the basis of the original questionnaire-based or interview data originating from the period 1990–2014. We got information about 102 projects that were in accordance with the conditions described above. The most common international partners were Finns, Brits, Germans, Swedes, Poles and the Spanish. In terms of topics, most of the surveys were carried out in the field of social sciences in general (71 surveys), followed by health sciences (12 surveys), political science (12 surveys), education (7 surveys) and linguistics (1 survey). In terms of institutional affiliation, the greatest number of surveys were conducted in sociology and social policy (19 surveys), psychology (17 surveys), health sciences (16 surveys), education (15 surveys), social work (10 surveys), law (6 surveys), political science (6 surveys), media (5 surveys), religion (4 surveys), sports (2 surveys), by the Centre for Applied Social Sciences (2 surveys) and in linguistics (1 survey). 56% of the surveys were quantitative, 16% qualitative and 22% used mixed methods. The number of the quantitative surveys has been quite stable over time, with four new projects starting every year on average, but the amount of qualitative and mixed method projects has risen after 2006. 43% of the surveys were designed to be representative of a group or certain population, 11 surveys were representative of the whole Estonian population. Many projects had only one or two publications, one third of the projects had six or more publications. The European Social Survey project in Estonia had the highest number of publications, publishing 70 additional items every year. A new paradigm cultivated by the European Social Survey was open access data. 12% of data in the surveyed 102 projects had open access data, in 54% of the cases the Estonian and international project team both had the data, in 20% of cases only the Estonian team had the data and in 4% of cases data was given away to the international team.

Õpetajahariduse sajand rahvusülikoolis

KARMEN TRASBERG, EDGAR KRULL

1. Sissejuhatus

Õpetajate ettevalmistamisele tänapäeva ülikoolis on seatud hulk ülesandeid. Muu hulgas seisab Tartu Ülikool Eesti haridusmõtte arendamise ja õpetajahariduse väärtustamise eest, mida toetab atraktiivne õpikeskkond ja valdkondadevaheline koostöö.¹ Tulevastelt õpetajatelt eeldatakse mitte ainult head ainetundmist ja veenvat õpetamisoskust, vaid ka refleksiooni ja pidevat enesearendamist, loome- ning teadustegevust.² Et nende ülesannetega edukalt toime tulla, on vajalik tunda õpetajakoolituse varasemat kogemust. Minevikku vaatamine aitab avada meile ajalooliselt omaseid ideid ja stsenaariume, millega me opereerime, kavandades tulevikumuutusi. See annab perspektiivi interpreteerida nüüdisaegseid praktikaid terviklikumalt ja loodetavasti ka realistlikumalt.³

Käesoleva artikli eesmärk on anda ülevaade haridusteaduse ja õpetajakoolituse arengust rahvusülikooli 95 tegevusaasta vältel, analüüsides toimunut ka välismõjutuste kontekstis. Pedagoogikat valdkonnana ei saa vaadelda lahus õpetajate ettevalmistusest, mistõttu on artiklis pedagoogika õpetamist käsitletud paralleelselt õpetajakoolituse arenguga. Peamiste allikatena on kasutatud arhiivandmeid ja pedagoogilist perioodikat.

¹ Tartu Ülikooli õpetajahariduse arengukava 2012–2015, <http://www.pedagogicum.ut.ee/et/pedagogicumist/arengukava> (1.10.2015).

² Kutsestandard. Õpetaja, tase 7–1. Kutsekoda, 2013.

³ A. Linne, „Myths in Teacher Education and the Use of History in Teacher Education Research“, *European Journal of Teacher Education*, 24 (1) (2001).

2. Väliseeskujud pedagoogika õpetamisel

Esimesena tunnustati pedagoogikat ülikoolistuudiumi osana Saksamaal. Juba 1779. aastal loodi Halle ülikoolis pedagoogika õppetool, kümnekond aastat hiljem rajati see ka Marburgis.⁴ 19. sajandi vältel koondus keskkooliõpetajate ettevalmistus peamiselt ülikoolide juurde ning sama mustrit võib jälgida mujalgi. Soomes hakati pedagoogikat õpetama 18. sajandi lõpul ning 1852. aastal loodi Helsingi ülikoolis pedagoogika õppetool.⁵ Võrreldes muu Põhja-Euroopaga toimus see ligi pool sajandit varem, mis tulenes soodsast poliitilisest olukorrast nagu ka Saksa luterlike ülikoolide – Wittenbergi, Halle ja Göttingeni erakordselt tugevast mõjust Soome kultuuri- ja haridusloos.⁶ Samal perioodil oli paljudes Lääne-Euroopa ülikoolides pedagoogika õpetamine veel juhuslikku laadi ning kuulus filosoofiaprofessori ülesannete hulka.

Kuigi Vene impeeriumis tegeleti õpetajakoolituse küsimustega juba alates 18. sajandi lõpust ning hiljem asutati ülikoolide juurde mõned pedagoogilised instituudid (1803 Tartus, 1804 Moskvas, 1811 Harkovis), jäi see valdkond ikkagi kitsamalt õpetajate instituutide tegevusalaks ning ei olnud kuigivõrd ülikooliga integreeritud.⁷

20. sajandi algus andis tõuke uute institutsionaalsete vormide tekkeks ning määratles piirid ja piirangud haridusteaduses – õpetamise kaanoni, meetodid ja praktika. Nii sai 20. sajandi esimestele kümnenditele iseloomulikuks iseseisvate pedagoogika õppetoolide tekkimine kas lahknemise teel usuteaduse või filosoofia professuuridest või täiesti uute õppetoolide loomine (nagu Tartus 1920. aastal). Pedagoogika valdkondliku arengu katalüsaatoriks jäi endiselt Saksamaa, mille mustreid järgisid paljud Euroopa maad, sh meie rajariigid. Eestile sai Saksa orientatsioon loomulikuks valikuks nii varasema ajaloo ja kontaktide kui ka keele tõttu. Kõik Saksamaal toimuv oli haridustegelaste

⁴ I. Willke, *Lärarstolar i pedagogik vid europeiska universitet* (Stockholm, 1975), 36.

⁵ P. Kansanen, „Teacher Education in Finland: Current Models and New Developments“, B. Moon, L. Vlăsceanu, C. Barrows (ed.), *Institutional Approaches to Teacher Education within Higher Education in Europe: Current Models and New Developments* (Bucharest, 2003), 85.

⁶ P. Kansanen, „Education as a Discipline in Finland“, *Scandinavian Journal of Educational Research*, 34 (4) (1990), 271.

⁷ I. A. Kairov, F. N. Petrov (ed.), *Pedagogičeskaja entsiklopedija*, III (1964), 348–350.

pidevas huviorbiidis, tähelepanelikult jälgiti sealseid kasvatusteaduste diskursuse muutusi. Varasem n-ö teoreetiline suund, kus põhirõhk oli pandud kasvatus ja õpetamise eesmärgistamisele ja mineviku tundaõppimisele, hakkas 20. sajandil taanduma. Uute alusdistsipliinide (didaktika, pedagoogiline psühholoogia) toel omandas pedagoogika üha enam praktilise iseloomu. Pedagoogika professorid said vastutavaks selle eest, et ülikoolis õppivad tulevased õpetajad valitud ametialal ka tegelikult hakkama saavad. Eesmärgiks võeti õpingute ja koolitegelikkuse sidustamine. Selleks andis inspiratsiooni 20. sajandi algul tuule tiibadesse saanud Saksa eksperimentaal- ja töökoolipedagoogika ning õpilaste intelligentsusuuringute populaarsus USAs. Tavapraktikaks sai (varem õpetajate seminaridele iseloomulike) harjutuskoolide asutamine ülikoolide juurde ja praktikabaaside väljaarendamine. See lõi ülikooli pedagoogikaõppejõule ka hoopis uue professionaalse identiteedi ning endine muster, kus teoloog või filosoof oma põhikursuse kõrvalt ka veidi pedagoogikat õpetas, enam ei toiminud.⁸

Seoses pedagoogika õppetoolide loomise lainega kerkis taas üles rida dilemmasid õpetajate ettevalmistamise sisus. Neist olulisimaks kujunes küsimus, millises vahekorras õpetada tulevastele õpetajatele ainet ja pedagoogikat. Osa koolkondi pidas olulisemaks tulevase õpetaja pedagoogilisi teadmisi, väärtustades eelkõige seda, kuidas õpetaja tunneb õpilast ja valdab õpetamistehnikaid.⁹ Seevastu ainekeskse lähenemise pooldajad rõhutasid, et õpetamine on kunst, mille eeldused on suuresti sünnipärased. Nende lähenemist illustreeris argument „õpetajaks sünnitakse“ ning seetõttu peaks õpetajate hariduse sisu olema eelkõige ainealaste teadmiste andmine.¹⁰ Sama dilemma hoidis ka 1920.–1930. aastate Tartu Ülikooli õpetajakoolituses pidevalt päevakorral küsimust, milline on ideaalne suhe õpetaja aineteadmiste ja pedagoogilis-praktiliste teadmiste vahel.¹¹

⁸ Karmen Trasberg, *Keskkooli- ja gümnaasiumiõpetajate ettevalmistus Eesti Vabariigis (1918–1940) õpetajakoolituse ajaloolise kujunemise kontekstis*, Dissertationes Pedagogicae Universitatis Tartuensis (Tartu, 2011), 169–170.

⁹ J. F. Fulton, „Teachers – Made not Born?“, D. Hartley, M. Whitehead (ed.), *Teacher Education. Major Themes in Education*, II (London: Routledge, 2006), 338–339.

¹⁰ J. I. Goodlad, „Educating Teachers: Getting It Right the First Time“, A. R. Roth (toim), *The Role of the University in the Preparation of Teachers* (Falmer Press, 1999), 8.

¹¹ Juhan Tork, „Keskkooliõpetajate ettevalmistusest“, *Eesti Kool*, 2 (1936), 104–117; Gerhard Rägo, „Keskkooli- ja gümnaasiumiõpetajate ettevalmistamisest“, *Varamu*, 6 (1936), 640.

Teise suurema dilemma moodustas õpetaja vastuoluline staatus ühiskonnas, mis omakorda määras ära õpetajaks õppimise populaarsuse ning õpetajaks pürgijate soolise ja sotsiaalse tausta. Õpetajameti madalast staatusest ja professioni marginaalsusest nagu ka sellest, et õpetajate ettevalmistus on paljudes ülikoolides unarusse jäetud valdkond, on kirjutanud hulk autoreid.¹² Õpetajakutse arengust on räägitud kui pidevate konfliktide jadast.¹³ Kuni 20. sajandi alguseni peeti õpetajaid ühiskonna- ja haridusuuenduste suhtes inertseteks ning konservatiivseteks ning alles õpetajate masskoolituse algus ülikoolides ning esimeste kutseühenduste tekkimine andis õpetajatele võimaluse oma arvamust ning kodanikupositsiooni julgelt kujundada ja avaldada. Nagu G. Bereday (1963) väga tabavalt märgib, ei saa „ükski profession arenedada kiiremini kui selle valdkonna teaduslikud baaskäsitlused ja institutsionaalsed raamid“.¹⁴ Just pedagoogika areng teadusliku distsipliinina lõi aluse ka õpetajate professionaalsele arengule ja kogukonnaidentiteedile.

3. Pedagoogika ja õpetajakoolitus Tartu Ülikoolis kuni Teise maailmasõja lõpuni

3.1. Suvekursused

Eestikeelse ülikooli asutamisega 1919 loodi võimalused rahvusliku õpetajaskonna tekkeks. Seni kuni komplekteeriti õppejõude ja arendati välja pedagoogika peaaone ning õpetajakoolituse õppekavad, alustati keskkooliõpetajate ettevalmistamist kiirkorras.

Esimesi suvekursusi kavandati rahvusülikooli avamise ettevalmistustega sama ajal. Kuigi initsiatiiv ja rahaline toetus tuli Haridusministeeriumist, oldi neist kursustest huvitatud eelkõige seetõttu, et ülikool soovis kutsuda kogenud keskkooliõpetajaid õppe-

¹² Vt näit D. Labaree, „The Lowly Status of Education Schools“, D. Hartley (ed), *Teacher Education. Major Themes in Education*, III (Routledge, 2006), 445–471; J. W. Null, „Curriculum for Teachers: Four Traditions Within Pedagogical Philosophy“, *Educational Studies*, 42 (1) (2007).

¹³ P. Gardner, „Classroom Teachers and Educational Change 1876–1996“, G. McCulloch (ed.), *Reader in History of Education* (Routledge, 2005), 214.

¹⁴ G. Z. Bereday, J. A. Lauweyrys (ed.), *The Yearbook of Education* (London, 1963), 14.

jõududeks ning suvekursuste abil neile asendajaid koolitada.¹⁵ Noorel riigil ja teadusel nappis kõrgema kvalifikatsiooniga spetsialiste, seda enam, et ülikooli plaani kohaselt oli kavas ametisse kutsuda 71 professorit, 26 dotsenti ja 49 lektorit ning assistenti.¹⁶ Seepärast tuli eestikeelse kõrghariduse andmise alustamiseks otsida õppejõukan didaate ka keskkooliõpetajate seast. Õpetajahariduse seisukohalt oli eriti oluline matemaatika-loodusteaduskonna ja filosoofiateaduskonna komplekteerimine õppejõududega. Peamiselt nendes valdkondades peetigi suvekursused ning mitmetele endistele keskkooliõpetajatele said need enese esmaseks proovilepanekuks õppejõuna.

Suvekursused kujunesid edasise õpetajakoolituse studiumi seisukohalt erakordselt tähtsaks, sundides kavandama ainesisu, tutvuma teiste riikide kogemusega ainemetoodika õpetamisel ning looma eestikeelset õppevara. Suvekursustel oli tähtis roll ka sel põhjusel, et ülikool sai näidata oma potentsiaali õpetajate koolitajana. Nii haridusministeerium kui laiem kooliüldsus hakkas aktsepteerima õpetajakoolituse „akademiseerumist“, mis oli samal ajal levinud tendents ka Lääne-Euroopas. Eesti jaoks sai unikaalseks asjaolu, et suvekursused avati ka algkooliõpetajatele, mistõttu kujunes nendest osavõtt erakordselt arvukaks. Ei saa alahinnata sünergiat ja kontakte, mis tekkisid ligi tuhande õpetaja suvisest koosõppimisest Tartus. See omakorda andis õpetajatele tahte, valmisoleku ja ka harjumuse end täiendada. Nii kujunes Eesti õpetajaskonnast juba 1920. aastate algul õppiv kogukond, kes ühines ainelitusesse, osales arvukatel konverentsidel ja teabepäevadel.

Sellises taustsüsteemis ei olnud professor Peeter Põllul kuigi keeruline veenda ei ülikooli valitsust ega ka haridusministeeriumit keskkooliõpetajate süstemaatilise ettevalmistuse vajaduses ja võimaluses. Ülikooli kuraatorina olid tal eelised nii pedagoogika õppe tooli kui õpetajakoolituse arendamiseks. Siiski oli õpetajakoolituse korraldamine Tartu Ülikoolis keerulisem teistest valdkondadest, sest tegemist oli riiklikult reguleeritud kutsealaga.¹⁷ Siin ei olnud

¹⁵ Peeter Põld, „Eesti Vabariigi Tartu ülikooli avamisel“, *Lastest tuntakse meid* (Tartu: Ilmamaa, 2006), 158.

¹⁶ Samas, 159.

¹⁷ Haridusministri määrus keskkooliõpetajate ettevalmistamise kohta Tartu Ülikoolis. Kinnitatud Vabariigi Valitsuse poolt 14. oktoober 1925, *Riigi Teataja*, 169/170 (1925).

ülikooli autonoomia ja õppejõudude akadeemiline vabadus kuigi suur ning korraldajatelt eeldati paindlikku koostööd haridusministeeriumiga.

3.2. Pedagoogika õppetooli loomine ja valdkondlik areng

Pedagoogika professor loodi Tartu Ülikoolis 1920. aastal ning esimeseks pedagoogikaprofessoriks nimetati Peeter Põld. Siitpeale oli võimalik õppida pedagoogikat peainena, samuti omandada selles valdkonnas magistri- ning doktorikraadi. Lisaks pedagoogika õppetoolile loodi eksperimentaalse psühholoogia ja pedagoogika laboratoorium, millest sai nii pedagoogika esmaõppe üliõpilaste kui õpetajate täienduskoolitustel osalejate oluline õppebaas.

Õppetoolide täpne struktuur sätestati 1925. aasta Tartu Ülikooli seadusega ja 1937. aasta ülikoolide seadusega. 1925. aasta seadus nägi ette pedagoogika professuuri filosoofiateaduskonnas,¹⁸ 1937. aastal lisandus sellele pedagoogika ja filosoofia ühendprofessor.¹⁹ Võrreldes näiteks psühholoogiaga (kumbki ülikooliseadus ei näinud ette psühholoogia professuuri) oli pedagoogika valdkond heas seisus. Kõrvuti pedagoogika õppetooliga loodi õpetajate ettevalmistuseks eraldi üksus – didaktilis-metoodiline seminar (edaspidi DMS), mis allus haridusministeeriumile. Nii tuligi ametisse asunud professoril töötada välja pedagoogika (peainena) õppekava ja selle kõrval pidada läbirääkimisi haridusministeeriumiga gümnaasiumiõpetajate pedagoogilise ettevalmistuse üle. 1922. aasta sügisel kinnitas haridusminister Heinrich Bauer didaktilis-metoodilise seminari korralduse Tartu Ülikoolis,²⁰ selle kohaselt võeti DMSi õppima ülikoolistuudiumi lõpusirgel olevaid noori, kes said ühe aasta vältel gümnaasiumiõpetaja ettevalmistuse pedagoogikas ja ainetoodikas koos koolipraktikaga. Õppetöö paremaks korraldamiseks oli DMS jaotatud erialaosakondadesse, kus metoodikaaineid lugesid tunnitasu alusel valdkondade õppejõud. Suurt rõhku pandi koolipraktikale, mis koosnes nii tundide vaatlusest, analüüsist kui ka proovitundide andmisest Tartu keskkoolides. DMSi tegevusaastatel (1922–1939) otsiti võimalusi ülikooli juurde ka oma harjutuskool rajada ja kuigi

¹⁸ EV Tartu Ülikooli seadus, *Riigi Teataja*, 122/123 (1925).

¹⁹ Ülikoolide seadus, *Riigi Teataja*, 78 (1937).

²⁰ EAA, 2100-4-135, l. 16–18; EAA, 2100-5-277, l. 2.



Foto 1. Eerik Jaanvärk koos didaktilis-metoodilise seminari saksa keele osakonna üliõpilastega, 1920. aastate teine pool (Eesti Pedagoogika Arhiivmuuseum).

kõik osapooled, sh Tartu linn, olid pooldaval seisukohal, takistasid seda pidevad koolivõrgu reformid.²¹

Õpetajakoolituse eristaatus ülikoolis tõi kaasa selle, et valdkonda finantseeriti täielikult riigieelarvest. Kuni majanduskriisini polnud õpetajakoolituse rahaliste vahenditega tõsisemaid probleeme, sh jätkus vahendeid nii välismaise erialakirjanduse kui kaasaegsete õppevahendite hankimiseks. Alates 1930. aastatest hakati aga kärpima nii üliõpilaste- kui ka õppejõudude koosseisu, samuti vähendati praktikatunde koolis, vahendeid õppemetoodilistele materjalidele, väliskoostööle jne. Õpetajakoolitust puudutasid eelarvepiirangud eriti teravalt aastatel 1932–1934, mil DMSi üliõpilaste arv langes drastiliselt. See tegi väga keeruliseks ka õppetöö kavandamise, samuti kaotasid paljud üliõpilased võimaluse omandada soovitud õpetajakutset, sest mitmed erialad suleti. Majanduslikult stabiliseerus olukord taas 1930. aastate teisel poolel, kui õpetajakoolituse üliõpilaste arv jäi igal aastal 30–40 piiridesse. Kokku omandas õpetaja ettevalmistuse esimese omariikluse perioodil 1286 üliõpilast, mis moodustas 22% tol ajal lõpetanutest.²² See viitab üliõpilaste kõrgele

²¹ Trasberg, 123–126.

²² Samas.



Foto 2. Konstantin Ramul, Walter Freymann ja Juhan Tork üliõpilastega, 1920. aastad (TÜM).

huvile õpetajakutse vastu ning oli aastaid, mil soovijaid oli palju rohkem kui võimaldatud õppekohti.

Põhimõtteliselt suudeti rahvusülikoolis üles ehitada keskkooli-õpetajate ettevalmistamise süsteem, mis vaatamata nappidele inim- ja majanduslikele ressurssidele vastas Lääne-Euroopas levinud eeskujudele. Takistavaks asjaoluks jäi DMSi staatuse ja ministeeriumile alluvussuhte küsimus, mis ei võimaldanud paindlikke muutusi õpetajakoolituse korralduses. 1930. aastate teisel poolel ilmnis üha enam probleeme ka ülikoolisisises suhtluses ja töö koordineerimises, mis viis DMSi reorganiseerimiseni.

Keerulised ja vastuolulised olid 1930. aastad ka pedagoogika arengule laiemalt. Iseäranis teravad erimeelsused tekkisid õppejõudude värbamisel. Kuigi õppeülesande täitjatena olid ametis Juhan Tork, Aleksander Elango, Johann Estam jt, jäi pedagoogika professor Peeter Põllu surma järel (1930) täitmata, mis omakorda avaldas mõju valdkonna staatusele nii ülikoolis kui ka väljaspool seda. Õppetooli hoidjaks määrati professor Konstantin Ramul, kes ühtlasi täitis DMSi juhataja kohuseid aastail 1930–1936, seejärel võttis ameti üle professor Gerhard Rägo (1936–1940).

Pedagoogika professuuri täitmist arutati 1930. aastate algul kor-

duvalt.²³ Mitu järjestikkust konkurssi luhtus, sest sobivat kandidaati ei leitud. Ebaõnnestunud katsed professori täita takerdusid ülikooli sisemiste vastuolude taha, samas ei püütudki professorit väljastpoolt Tartut leida, kuigi ülikooliseadus lubas vabu professuure täita konkursi kõrval ka õppejõudude kutsumise teel.²⁴ Professor loodeti igal juhul leida Eestist, millele viitab filosoofiateaduskonna nõukogu seisukoht, et selle „täitmisel ainult kodumaised kandidaadid võivad arvesse tulla, kuid nendele tuli võimaldada veel aega põhjalikumaks teaduslikuks ettevalmistuseks“.²⁵ Ilmselt loodeti siin Juhan Torkile, kes kirjutas sel perioodil doktoritööd (kaitses 1939). Arhiiviallikad kinnitavad, et pedagoogika professorist oli huvitatud ka Hilda Taba, kes naasis selleks puhuks USAst, kus ta oli lõpetanud Columbia ülikooli õpetajate kolledžis doktoriõpingud ning esitanud kaitsmiseks oma väitekirja.²⁶ Samuti kandideeris pedagoogikaõppejõu kohale korduvalt Edgar Oissar, kes oli Natsi-Saksamaal Göttingeni ülikoolis omandanud pedagoogikaalase doktorikraadi, mida Tartus ei tunnustatud.²⁷

1940/41. õppeaastal töötasid haridusasutused vormiliselt endiselt Eesti Vabariigi seaduste ja eeskirjade järgi, kuigi õppe- ja kasvatustöö ametlikes eesmärkides ning sisus said Nõukogude okupatsioonivõimude survele teoks suured muutused. DMS nimetati ümber pedagoogiliseks instituudiks, mida hakkas juhtima neljaliikmeline valitsus eesotsas ajaloo professor Peeter Tarveliga. Valitsusse kuulusid TÜ esindajana veel professor Alfred Koort, instituudi õppenõukogu esindajana professor Gerhard Rägo ja hariduse rahvakomissariaadi esindajana Juhan Lang. 1940/41. aastal instituuti vastu võetud 72 üliõpilasest lõpetas 40, neist omakorda kutseeksami sooritamiseni jõudis 34 õpetajakandidaati.²⁸ Pedagoogilise instituudi tegevus lõpetati alates 1. augustist 1941 ülemineku tõttu NSV Liidus kehtinud õpetajate ettevalmistamise süsteemile.

Järgnenud Saksa okupatsiooni ajal jätkus õpetajate ettevalmis-

²³ EAA, 2100-4-156; EAA, 2100-5-281.

²⁴ EV Tartu Ülikooli seadus, *Riigi Teataja*, 122/123 (1925), § 60 a.

²⁵ EAA, 2100-5-375, l. 3.

²⁶ ERA, 1608-1-498, l. 7–8.

²⁷ EAA, 211-2-755, l. 32–47.

²⁸ K. Kotsar, „Keskkooli ja kutsekooli õpetajate ettevalmistamisest Eestis 1940/41“, Aleksander Elango (toim), *Nõukogude kooli kujunemine Eestis* (Tartu, 1980), 39–41.

tamine ülikooli juures, kuigi palju väiksemas mahu, sest huvitatud oldi eelkõige sõjaliselt oluliste erialade arendamisest.²⁹ 1942. aastal asuti senist keskkooliõpetajate ettevalmistamist reformima, leides, et selleks kulunud aeg – neli aastat erialast ettevalmistust pluss üks aasta pedagoogilist ettevalmistust – on liiga pikk, samuti leiti, et kutse omandamine vaid ühes aines pole piisav. Uue kavaga lühendati õppeaega neljale aastale ning tulevane õpetaja pidi omandama vähemalt kahe aine ulatuses kvalifikatsiooni gümnaasiumis ja kahe aine ulatuses üldhariduskooli alamas astmes õpetamiseks. Pärast studiumi lõpetamist tuli õpetajakandidaadil poole koormusega töötada aasta gümnaasiumis vilunud õpetaja abina, mille järel ta sooritas kutseeksami.³⁰

4. Õpetajakoolitus Tartu Riiklikus Ülikoolis Nõukogu okupatsiooni ajal

4.1. Õpetajakoolitus sõjajärgsel ajal

Sõjajärgse perioodi algust iseloomustab keskkooliõpetajate ettevalmistuses varem kujunenud traditsioonide lõhkumine. Kehtestati range okupatsioonirežiim, mis kuni Jossif Stalini surmani 1953. aastal oli erakordselt sallimatu igasuguse ametlikest töekspidamistest häälbiva tegevuse ja arusaamade suhtes. Koos ideoloogilise totalitaarsusega rakendati Eesti õpetajakoolituses Nõukogude Liidus kehtestatud regulatsioonid. Ühtlustamist nõukogude süsteemiga kiirendas juhtivate pedagoogikaõppejõudude (Juhan Tork, Johann Estam) Eestist lahkumine erinevate pagulaslainetega ning nomenklatuurse kaadri (Aleksander Pint) ametisseääramine.

1944. aasta sügisel loodi Tartu ülikoolis pedagoogika teooria ja ajaloo kateeder ning pedagoogika ja meetodika kateeder. Kohe algusest peale võttis esimene neist suuna filosoofiale ja psühholoogiale ning 1947. aastal sai sellest loogika ja psühholoogia kateeder, hiljem osakond. Õpetajakoolituse sisuga asus tegelema pedagoogika ja

²⁹ Toomas Hiio, Helmut Piirimäe (toim), *Universitas Tartuensis 1632–2007* (Tartu, 2007), 440.

³⁰ Kavandeid õpetajate ettevalmistamise ümberkorraldamise ja keskkooli õpetajakutse taotlemisel kutseaine valiku kohta (1942), EAA, 2100-13-82.



Foto 3. Tartu Riikliku Ülikooli pedagoogika kateedri õppejõud, juuni 1982. Fotel on (vasakult): Aleksander Elango, Inge Unt, Helga Kurm ja Aleksander Pint (TÜM, E. Saki kogu).

metoodika kateeder, mille juhatajaks määrati professor Aleksander Pint (juhtis kateedrit 1945–1951), kes oli pedagoogilise ettevalmistuse saanud sõjaeelises Nõukogude Liidus Irkutski pedagoogikainstituudis.³¹ Teiseks pedagoogika ja metoodika kateedri õppejõuks oli dotsent Aleksander Elango (1902-2004), kellest sai hiljem pedagoogika kateedri juhataja (1951–1963).

Töökorralduses juhitudi Nõukogude Liidu regulatsioonidest, õppekavadesse kuulusid kohustuslike ühiskonnaainete kõrval pedagoogilised distsipliinid: psühholoogia, pedagoogika ajalugu, peda-

³¹ *Eesti entsüklopeedia, 14. kd. Eesti elulood* (Tallinn: Eesti Entsüklopeediakirjastus, 2000), 374.

googika, aine õpetamise metoodika, koolihügieen jne. Pedagoogilisele praktikale pöörati esialgu vähe tähelepanu, see piirdus kahe kuni nelja nädalaga, samuti puudusid pedagoogika- ja metoodikakursustes praktilised harjutused. Alles NLKP Keskkomitee ja NSVL Ministrite Nõukogu 1954. aasta otsusega kohustati ülikoole pöörama suuremat tähelepanu õpetajate ettevalmistusele ja pikendati pedagoogilist praktikat kuuele nädalale.³²

Kirjeldades õpetajate ettevalmistust 1950. aastatel, väidab Elango, et 1,5 õppejõu koormusega kateeder õpetas pedagoogika üldkursust ajaloo-keeleteaduskonna kõikides osakondades, kehakultuuriteaduskonnas ning matemaatika-loodusteaduskonna bioloogia-, geograafia- ja matemaatikaosakonnas, lisaks sellele fakultatiivselt füüsikaosakonnas. Kateeder tegeles ühtlasi pedagoogilise praktika üldjuhendamise samades teaduskondades. Teadustöö oli Elango hinnangul arenenud kolmes suunas: „a) Eesti kooli- ja haridusalase pärandi ümberhindamine, b) vene ja nõukogude pedagoogika klassikute tutvustamine eesti pedagoogidele, c) Nõukogude Eesti koolide paremate kogemuste uurimine ja üldistamine.“³³

Õppematerjalina kasutati peamiselt Vene autorite tõlkeõpikuid. Suhtumisest Eesti oma autoritesse (rääkimata lääne autoritest) annab tunnistust Johannes Käisi valitud tööde ja vaadete avalik hukkamõistmine 1946. aastal. Professor Pindi alustatud nõiajahiga³⁴ läks kaasa haridusministeerium, märkides, et Käisi „Valitud tööd“ (1946) propageerivad nõukogude pedagoogikale võõraid vaateid ehk kummardamist Lääne-Euroopa ja USA pedagoogika ees, mis desorienteerib Eesti õpetajaskonda.³⁵ Käisi kaitseks astusid välja mitme põlvkonna pedagoogikateadlased (Elango 1940. aastatel, Liimets, Maanso, Eisen jt 1960. aastatel), ometi jäid tema teosed raamatukogude erifondi ja olid tulevastele õpetajatele kättesaamatud. Samasuguse kriitika osaliseks oli 1940. aastal saanud Juhan Torki doktoritöö

³² Aleksander Elango, „Õpetajate ettevalmistusest Tartu Ülikoolis“, *Edasi*, 19. juuni 1957.

³³ Aleksander Elango, „Pedagoogika kateedri osa õpetajate kaadri ettevalmistamisel“, *TRÜ*, 9. jaanuar 1953.

³⁴ Aleksander Pint, „On aeg vabaneda kodanliku ajastu kahjulikest pärimustest meie koolides“, *Rahva Hääl*, 12. oktoober 1946.

³⁵ Ferdinand Eisen, „Ühest ebavõrdsest võitlusest meie pedagoogilise mõtte lähimenevikus“, *Kooliuenduslane*, 3 (1992), 23-30.

„Eesti laste intelligents“, mis samuti keelati ja suleti erifondidesse.³⁶ Sellega anti selge sõnum, et pedagoogika ei saa seista väljaspool poliitikat ning kogu varasem pedagoogiline pärand „kustutati“ mälust.

Mõnevõrra leevenes olukord 1960. aastatel, mil hakkasid ilmuma TÜ õpetajakoolitajate originaalõpikud (Aleksander Elango, Heino Liimets, Helga Kurm, Inge Unt). Pedagoogikateadlaste järelkasvule oli soodne mõju 1951. aastal TÜs avatud pedagoogika aspirantuuril, mis võimaldas kaitsta kandidaadiväitekirju ajaloo-keeleteaduskonna nõukogus.

Vaatamata ideoloogilistele ettekirjutustele jõudsid arusaamad õpetajakoolituse põhimõtetest, sisust ja korraldusest pedagoogika kateedris tasemele, mis oli iseloomulik keskkooliõpetajate ettevalmistamise praktikale 1930. aastate Tartu Ülikoolis. Õeldu puudutab stuudiumi korralduslikku külge ja koolipraktikat. Järjepidevust hoidsid need õppejõud, kes olid ise õppinud ülikoolis esimese oma riikluse perioodil ning oma kujunemisaastatel ka Lääne-Euroopas kogemusi omandanud (Elango, Eerik Jaanvärk). Pedagoogika teoreetilised distsipliinid pidid kuni Nõukogude Liidu kokkuvarisemiseni ülistama kommunistlikku dogmat ning õppe- ja kasvatustöö käsitlused teenima selle kasvatuse ideaale.

4.2. Muutused õpetajakoolituse korralduses ja sisus alates 1970. aastatest

Õpetajahariduse korraldusse tõi muutuse 1974/75. õppeaasta, mil mindi üle uutele õppeplaanidele. Õpetajaväljundiga erialadel lõpetati üliõpilaste jaotamine teoreetilisse ja pedagoogilisse harusse ning õpetaja ettevalmistuse said kõik lõpetajad peale rakendusmatemaatikute.³⁷ TÜ nõukogu otsusega seati sisse pedagoogika erikursuse õppimine viiendal õppeaastal koos kaheksanädalase koolipraktikaga. Seega olid paljud õpetajatööst mittehuvitatud noored sunnitud õppima pedagoogilisi distsipliine ning kohustatud töötama vähemalt kolm aastat õpetajana riigi määratud töökohal.

Seitsmekümnendate aastate reform tõi ülikoolis kaasa palju ra-

³⁶ Vassili Orav, „Eesti laste intelligents ja klassikuuluvus“, *Nõukogude Kool*, 4 (1940), 305–307.

³⁷ Inge Unt, Paul Kenkmann, „Õpetajate ettevalmistamisest TRÜS-s“, *Rahva Hääli*, 11. veebruar 1982.

hulolematust, lahendust nähti õppeprogrammide diferentseerimises, mille kohaselt kolmandast kursusest peale jaotuksid õpingud pedagoogilise ja teoreetilise suuna haruks.³⁸ Selline muutus viidi sisse 1985/86 ning see võimaldas tõhustada õpetajatööst tegelikult huvitatud üliõpilaste ettevalmistust ja toetas nende kutseorientatsiooni. Samas tegi professor Inge Unt ettepaneku (taas)kaaluda pedagoogilise ettevalmistuse viimist studiumi lõppu nagu praktiseeriti ka sõjajärgses Tartu Ülikoolis.³⁹

Omapärase uuendusena seati 1985. aastal tulevastele õpetajatele sisse menetluspraktika ehk pidev pedagoogiline praktika (PPP). Nimetuselt ja pikkuselt (neli semestrit) sarnaneb see tänapäeva ülikooli praktikakorraldusega, kuigi tol ajal järgnes PPP-le suvine pioneerilaagripraktika ning pedagoogiline põhipraktika koolis.⁴⁰ Vaatamata radikaalsele ideele ja läbimõeldud ülesehitusele jäi PPP kahjuks formaalseks, eksisteeris terviklikult vaid paar aastat ja sedagi rohkem paberil. Mõned selle komponendid, nagu videotreening suhtlemisostkuste kujundamiseks, osutusid väärtuslikuks ning kuuluvad siiani muutunud kujul õpetajakoolituse kavadesse.

Pedagoogika teoreetilistes õpingutes liiguti ühtse pedagoogika programmi rakendamisele ülikoolis. Aastatel 1972–1986 anti välja pedagoogika õppekava kuus täiendatud trükki,⁴¹ mis annavad ülevaate, kuidas käsitleti pedagoogikakursuste sisu ja õpetamismetoodikat peaaegu 15-aasta jooksul. Ühtse programmi kasutuselevõtt tähendas erinevate õppejõudude õpetatavate pedagoogikakursuste taseme ühtlustumist, aga ka kursusel õpetatavate distsipliinide paremat sisulist koordineerimist. Kui 1972. aasta programm osutas sissejuhatuses vaid napisõnaliselt, et ülikoolis õpetatakse pedagoogikat sünteetilise kursusena, mis hõlmab nii pedagoogika ajaloo kui ka teooria elemente, siis viimastes väljaannetes anti juba põhjalikum ülevaade kursuse kohast teiste õpingute seas, praktilistest töödest kui pedagoogikaõpingute integreerivast osast ning nõuetest üliõpi-

³⁸ Inge Unt, Paul Kenkmann, „Õpetajate ettevalmistamisest TRÜS-s“, *Rahva Hää*, 11. veebruar 1982.

³⁹ Inge Unt, „Õpetajaks studiumi lõpul?“ *Edasi*, 15.–17. märts 1988.

⁴⁰ *Pidev pedagoogiline praktika* (Tartu: TRÜ, 1986).

⁴¹ *Pedagoogika programm Tartu Riikliku Ülikooli üliõpilastele* (Tartu: TRÜ, 1972, 1976, 1979, 1981 ja 1985); *Pedagoogika ja kasvatustöö metoodika programm Tartu Riikliku Ülikooli üliõpilastele* (Tartu: TRÜ, 1986).



Foto 4. Õppetöö Tartu Riikliku Ülikooli pedagoogika kateedri videoauditoorimis, 24. september 1989 (TÜM, E. Saki kogu).

lase iseseisvale tööle. Kõik programmid kajastasid õpinguid viiest valdkonnast: pedagoogika alused ja ajalugu, kasvatusteooria, didaktika ja koolijuhtimise alused, 1979. aastal lisandus pedagoogika uurimismeetodeid ja uurimistöö koostamist käsitlev osa.

Õppematerjalina kasutati endiselt vene keelest tõlgitud õpikuid nagu ka TÜ õppejõudude kirjutatud materjale: Aleksander Elango Eesti kooli (1975) ja pedagoogika ajalugu (1974) ning ülevaade klassijuhatajatööst (1977); Helga Kurmi võrdleva pedagoogika küsimused (1975); Inge Undi õpilaste aktiveerimisest (1974). Lisaks neile olid kasutada Kalju Saksa väljaanded (1974) õppeedukuse arvestamise ja hindamise probleemidest ning Heino Liimetsa käsitus (1976) rühmatööst tunnis. 1982. aastast peale hakkas pedagoogika üldkursuse sisu mõjutama Elango ja Undi eesti keelde tõlgitud Galina Štšukina koolipedagoogika õpik, kuivõrd see kattis enamiku programmistest teemadest. Eesti autoritest lisandusid põhilise õpikirjanduse loetellu Elango, J. Nurmiku ja K. Saksa õpilaste teadmiste kontrollimise ja hindamise probleemide käsitus (1984), Elan-

go pedagoogika ajaloo teine väljaanne (1984) ja Jaan Miku töö teksti mõistmisest (1980). Tõlkeõpikutest tulid kasutusele J. Babanski raamat õppeprotsessi optimeerimisest (1984), D. Grišini ja J. Koldunovi töö õpilaste enesekasvatusest (1981) ning Anatoli Mudriku õpik kasvatusest vanemas koolieas (1981). Samuti kuulus põhiõpikute hulka T. Iljina uuendatud pedagoogikaõpik (1984). Paraku pole üheski programmivariandis nimetatud akadeemik Heino Liimetsa eestvedamisel valminud käsikirjalist pedagoogikaõpikut kõrgematele õppeasutustele (Liimets jt, 1974), mis toetus arvukatele allikmaterjalidele, sealhulgas lääne autorite töödele, kuid mis ei leidnud võimude tunnustust. Ometi oli sellel õpikul suur mõju pedagoogika õpetamisele ja õppimisele, kuivõrd pedagoogikaaspirantidele oli see meelisõpikuks kandidaadimiinimumi eksamik valmistumisel.

1980. aastate lõpus kujunes pedagoogika kateedris kaks vastandlikku arusaama pedagoogika üldkursuse sisust ja ülesehitusest. Enamik Nõukogude ajal üldkursust õpetanud õppejõududest leidis, et senist kursuste ülesehitust ja sisu saab edaspidigi kasutada, kui tekstidest kõrvaldada varem jõuga pealesurutud ideoloogilised loosungid, mida ka varem keegi tõsiselt ei võtnud. Teine rühm õppejõude jõudis järk-järgult arusaamale, et tuleb hakata intensiivselt tutvuma lääne pedagoogiliste käsitlustega, sealhulgas pedagoogikakursuste ülesehituse ja sisuga. Üks esimesi samme lääne autorite tööde tutvustamisel eesti pedagoogidele oli Peeter Kreitzbergi ülevaade pedagoogilisest eesmärgistamisest Benjamin Bloomi koolkonna õppe-kasvatuseesmärkide taksonoomiate põhjal (1987). Uuele läanelikule lähenemisele toetusid ka sellele järgnenud kaks kandidaadidissertatsiooni Bloomi õppematerjali täieliku omandamise kontseptsiooni rakendamise Eestis koolides Peeter Kreitzbergi juhendamisel⁴² ja õpilaste eneseteadvuse kujunemisest H. Liimetsa juhendamisel.⁴³ Ka tehti algust Hilda Taba kui Eestist pärit välja-paistva pedagoogikateadlase ja õppekavade spetsialisti eluloo ning loomingu tutvustamisega.⁴⁴

⁴² Edgar Krull, *Õppetöö põhieesmärkide määramine ja nende õigeaegse saavutamise kindlustamine*. Kandidaadidissertatsioon (Tartu, 1987), käsikiri (vene keeles).

⁴³ Lembit Õunapuu, *Õpilaste eneseteadvuse arengutasemed kui kasvatustöö produkt ja tingimus*. Kandidaadidissertatsioon (Tartu, 1989), käsikiri (vene keeles).

⁴⁴ Edgar Krull, Peeter Kreitzberg, „Hilda Taba - maailmakuulus pedagoogikateadlane“, *Nõukogude õpetaja*, 16. juuli 1988.

Kirjeldatud areng ja arusaamad aineõpetajate pedagoogilise ettevalmistuse korraldusest valmistasid ette pinna Eesti taasiseseisvumisel rakendatud erialaõpingutele järgneva õpetajakoolituse kutse-aasta sisseseadmisele.

5. Õpetajakoolituse areng alates taasiseseisvumisest

Alates 1991. aastast on TÜ õpetajaharidus kaasatud mitmesse reformilainesse, mida on tinginud kuulumine kolme teaduskonda (filosoofiateaduskond kuni 2001, haridusteaduskond kuni 2010 ning sotsiaal- ja haridusteaduskond kuni 2015), samuti suuremad õppekavareformid (1991 – üleminek üheaastasele õpetajakoolitusele stuudiumi lõpus; 1995 – õpetajakoolituse raamnõuetega sätestatud muutused; alates 2002/2003 – Bologna 3+2-süsteemi rakendamine õpetajakoolituses ning 2013 – TÜ Pedagogicum algatatud uus õpetajate kutseõpingute moodul). Olulisi ümberkorraldusi eeldas Tartu Õpetajate Seminari liitmine haridusteaduskonnaga 2001. aastal, mille tulemusel said ülikoolistuudiumi osaks ka lasteaia-, algklassi- ja klassiõpetajate õppekavad.

Paljud muudatused, mis mõjutasid TÜ õpetajakoolituse sisu ja korralduse kujunemist taasiseseisvumise alguses, said alguse tegelikult juba aastatel 1987–1988. Iseseisvuse taastamise perspektiiv loi eeldused haridussüsteemi koordineerivate uute ideede tekkimiseks ja arenguks kogu riigi tasandil ning andis inspiratsiooni kohaliku initsiatiivi tärkamiseks. Üleminek nõukogudeaegselt kursusepõhiselt õppelt paindlikule ainekursuste süsteemile (mis jaotus esialgu nelja-aastaseks bakalaureuse- ja kaheaastaseks magistriõppeks) ning ainepunktide kasutuselevõtt õppetöö arvestusühikuna tingisid õpetajakoolituse reformimise ja uue süsteemiga sobitamise vajaduse. 1990. aastal arutas Tartu Ülikooli nõukogu aineõpetajate ettevalmistamist ülikoolis ja otsustas koondada õpetajate ettevalmistuse kahele viimasele semestrile. Ühtlasi tehti selles otsuses haridusministeeriumile ettepanek näha stuudiumi lõpetanud õpetajatele ette 1–2-aastane katseaeg õpetajakandidaadina, „mille järel tehakse kutseksam haridusministeeriumi, õpetajate kutseühingu ja ülikooli esindajatest moodustatud komisjoni ees ning saadakse õpetaja kut-

setunnistus“.⁴⁵ Uus, 1991. aastast juurutatud õpetajakoolituse korraldus arvestas asjaoluga, et paljud erialaõpingute, st bakalaureuse-õppe lõpetajad otsustavad õpetajakutse kasuks alles stuudiumi lõpus ja seetõttu pole varem pedagoogilisteks õpinguteks motiveeritud.

Arusaamad õpetajakoolituse kohustuslikust pedagoogilisest sisust ja seda katvatest ainetest kujunesid organisatoorsetest ümberkorraldustest aeglasemalt. Tegelikult polnud isegi 1992. aasta lõpuks veel selget kujutlust, milline see peaks olema. Probleemi lahendamiseks tegi professor Unt ettepaneku, et asjaomased asutused ühiselt arutaksid ja otsustaksid, „mida võiks kujutada endast õpetaja miinimumharidus ehk standard pedagoogikas ja psühholoogias ...“.⁴⁶ Põhjus, miks just siis see küsimus üles kerkis, seisnes Undi arvates selles, et nõukogulik kõrgkool jättis diferentseerimata kitsa erialaspetsialisti ning õpetaja ettevalmistamisnõuded. Mõneti võib professor Undi kirjutises näha üleskutset välja töötada õpetajakoolituse raamnõuded.

Õpetajakoolituse raamnõuded rakendati kultuuri- ja haridusministri 23. veebruari 1995. aasta määrusega.⁴⁷ Nendega kehtestati ühtsed nõuded Eesti Vabariigi kõrgkoolidele kõigi kooliastmete õpetajate koolitamisel. Nende kohaselt pidi aineõpetaja, sh gümnaasiumiõpetaja pedagoogiline ettevalmistus olema vähemalt 40 ainepunkti ulatuses ja sisaldama teoreetiliste distsipliinidena üld- ja ainedidaktikat, kasvatusteooriat, eripedagoogikat jt pedagoogilisi aineid. Ette nähtud 40 ainepunktist tuli vähemalt kümme eraldada pedagoogilisele praktikale ja kuus ainepunkti lõputööle. Nende alusel kinnitati omakorda Tartu Ülikoolis õpetajate koolitamise raamnõuded.

TÜ õpetajakoolituse pedagoogilise ettevalmistuse sisu õppeaineti määrati kindlaks õpetajakoolituse komisjoni väljatöötatud õppekavade, mis kinnitati TÜ nõukogus 30. juunil 1995 kõrvuti õpetajate koolitamise raamnõuetega.⁴⁸ Kinnituse said 17 gümnaasiumiõpetajate ja

⁴⁵ Paul Kenkmann, Jaan Mikk, Mati Salundi, „Õpetajate ettevalmistuse põhimõtteid Tartu Ülikoolis“, Edgar Krull (toim), *Kasvatusteooria ja Õpetajate ettevalmistamise lähtekohti* (Tartu Ülikooli Toimetised, 1991), 101.

⁴⁶ Inge Unt, „Õpetajate täiendusõpe – veel üks võimalus vaeses riigis“, *Õpetajate Leht*, 12. detsember 1992.

⁴⁷ *Raamnõuded õpetajate koolitamisel*. Haridus- ja kultuuriministri 23. veebruari 1995 määrus nr 9 (Tallinn: Haridus- ja Kultuuriministeerium).

⁴⁸ *Raamnõuded õpetajate koolitamisel Tartu Ülikoolis* (Tartu Ülikool, 1995).

kaks põhikooliõpetajate õppekava, samuti 14 lisaeriala või kõrvalaine õppekava. Vastavalt nendele õppekavadele eraldati õpetajakoolituse kutseasta 40 APst pedagoogilis-psühholoogilisele ettevalmistusele 8 AP, ainemetoodilisele tsüklile 8 AP ja valikainetele (pedagoogikast, ainemetoodikast või psühholoogiast) 8 AP. Pedagoogilis-psühholoogiliste ainete tsükkel hõlmas (4+1 õpetajakoolituse süsteemis, mis oli käigus kuni 2005/06. õppeaastani kaasa arvatult) ülddidaktikat (2,5 AP), kasvatusteooriat (2,5 AP), haridusteooriat (3 AP).

Järgnevatel aastatel töid erinevad tegurid, sealhulgas väliskogemuste laienemine õpetajakoolituses, kaasa vajaduse korrigeerida selles valdkonnas kujunenud põhimõtteid ja korda.⁴⁹ Sel otstarbel asutati TÜs rektori 21. jaanuari 1999. aasta korraldusega nr 14RE õpetajakoolituse nõukogu eesotsas professor Toomas Tennoga.⁵⁰ Õpetajakoolituse nõukogu juurde moodustati mitu alakomisjoni. Näiteks oli üks neist pedagoogilise praktika sisu ja korralduse analüüsimise ning arendamise komisjon. TÜ ja praeguse Tallinna Ülikooli õpetajakoolitajatest moodustatud õpetajakoolituse ühendatud komisjoni töö tulemusena valmis uute õpetajakoolituse raam nõuete projekt. 2003. aastast kehtiv raam nõuete versioon reguleerib õpetajakoolitust kõigil tasandil alates koolieelse lasteasutuse õpetajast ja lõpetades kõrgkooliõppejõuga, hõlmab nii põhi- kui ka täiendusõpet ning esitab üldnõuded õpetajakoolituse õppejõududele.

Alates aastatuhandevahetusest mõjutas TÜ õpetajakoolitust haridusteaduskonna loomine 2001. aastal ja järgnev üleminek uuele kõrgharidusstandardile. Samal ajal haridusteaduskonna loomisega liitus Tartu Ülikooliga Tartu Õpetajate Seminar. Narva kolledži asutamine 1999. aastal ja õpetajate seminari ühinemine Tartu Ülikooliga laiendas senise aineõpetajate ettevalmistamise TÜs kõigi haridusastmete õpetajate koolitamiseks. Viljandi Kultuuriaakadeemia liitumine Tartu Ülikooliga 2005. aastal laiendas õpetajakoolituse ka huvi- ja noorsootööle.

Üleminekuga uuele kõrgharidusstandardile ja 3+2-õppesüstees-

⁴⁹ Vt näiteks Edgar Krull, „Kokkuvõte pedagoogilist kutseastat lõpetavate üliõpilaste küsitlusest“, *Õpetajakoolitus I*. (Tartu: Tartu Ülikool, 1997); Edgar Krull, Jaan Kõrgesaar, „Pigem kohanemis- kui prooviaasta“, *Õpetajate Leht*, 23. oktoober 1998.

⁵⁰ Sander Liivak, „Õpetajakoolituse nõukogu uurib ja suunab õpetajate õpetamist“, *Õpetajate Leht*, 27. august 1999.

mile muutusid õpetajakoolituse korraldus ja sisu, muudatused haarasid nii aineõpetajate kui ka varasemate kooliastmete õpetajate ettevalmistust. Jaanuaris 2002 täiendas ülikooli nõukogu õppekava statuuti õpetajakoolituse õppekavadele esitatavate nõuetega, misjärel koostati teaduskondades 31 õpetajakoolituse õppekava, millest enamik sobitus uude, 3+2-süsteemi. Et õpetajakoolituse raamnõuete järgi sai uues süsteemis õpetajakutset omandada vaid magistriastmes, pidi kõigil bakalaureuseõppekavadel olema väljund magistritasemel õppesse. Uues süsteemis moodustasid erandi viieaastased integreeritud õppekavad, mille puhul ei eristatud bakalaureuse- ja magistriastet (klassiõpetaja ettevalmistus).

Kõikidesse õpetajakoolituse õppekavadesse viidi sisse 16 AP mahus üldkasvatusteaduslike ja psühholoogiliste õpingute tsükkel, mis koosnes neljast distsipliinist: pedagoogiline suhtlemine, pedagoogika alused, pedagoogiline psühholoogia ning tunnetuspsühholoogia ja käitumise regulatsioon. Sellele lisandus ainedidaktika ja pedagoogiline praktika.

Õpetajakoolituse reformimise uus etapp algas 2011. aastal Pedagogicum'i loomisega. Teaduskondi ja kolledžeid ühendav konsortsium seadis eesmärgiks edendada teaduspõhist õpetajakoolitust rahvusvahelisel tasemel ning koordineerida selleks vajalikku tegevust ülikoolis. Pedagogicum'i eestvõttel valmis Tartu Ülikooli õpetajahariduse arengukava 2012–2015.⁵¹ Samuti uuendati 2013. aastast õpetajate kutseõpingute sisu: vähenes loengute osa õppetöös, suurenes seminaride ja praktikumide arv; püüti paremini lõimida kursuseid ja koolipraktikat, sh viidi sisse pidev pedagoogiline praktika läbi nelja semestri. Praktika korraldamisel toetatakse partneritele koolides, selleks loodi innovatsioonikoolide võrgustik. Õpetajakoolituse kutseõpingute maht on 2015. aastal 60 EAPi, see jaguneb alusmooduliks (24 EAP), praktikamooduliks (24 EAP) ja didaktikamooduliks (vähemalt 12 EAP).

Kokkuvõte

Käesolev kirjutis keskendus õpetajahariduse ajaloole viimasel sajandil (kuigi õpetajate ettevalmistus ajalugu Tartu Ülikoolis ulatub

⁵¹ TÜ Pedagogicum <http://www.pedagogicum.ut.ee/et> (1.10.2015).

kaugemale). Selle perioodi jooksul on valdkond kasvanud üliõpilaste arvu poolest üheks massilisemaks, sama suured on olnud muutused õpetajakoolituse sisus ja organisatsioonis. Kord saavutatuga võrreldes on olnud nii edasi- kui ka tagasiminekuid, kuid õpetajakoolituse põhikomponendid – kasvatusteadused kombinatsioonis koolipraktikaga – on jäänud kogu selle pika aja jooksul õpingute keskmeks. Kolmanda pedagoogilise ettevalmistuse komponendina võiks nimetada laboratoorseid ja praktilisi töid, mida sooritatakse kõrvuti teoreetiliste õpingutega – nende osatähtsus oli märkimisväärne didaktilis-metoodilise seminari õppekavades 1920.–1930. aastatel. Samade baasoskuste kujundamise juurde praktikumide abil tuldi tagasi 2013. aasta õpetajakoolituse reformiga.

Läbivaks „sajandi taotluseks“ on olnud koolipraktika küsimus. Vaid Nõukogude okupatsiooni esimesel aastakümnel, kui suruti peale toleaeegses Nõukogude Liidus valitsevat arusaama, et ülikooli põhiülesanne on teadlaskonna järelkasvu kindlustamine ja aineõpetajate koolitus on pigem pedagoogiliste instituutide pärusmaa, vähenes koolipraktika osatähtsus üliõpilaste ettevalmistuses miinimumini. Koos režiimi liberaliseerumisega tulid taas käibele juba Teise maailmasõja eel kujunenud arusaamad praktika korraldusest ning selle osatähtsus õpetajakoolituse õppekavas kasvas kiiresti kuni 1978. aastani, mil keskvoimud hakkasid taas rangemini nõudma üleliidulistest õppeplaanidest kinnipidamist. Kaheksakümnendad aastad töid aga õpetajakoolitusse uue praktikamudeli – PPP ehk pideva pedagoogilise praktika. Halva ettevalmistuse ning korraldamatuse tõttu see elujõuliseks ei kujunenud. Sama mudeli tõi 2013. aasta õpetajakoolituse reform, kaasates partneriteks haridusuuendusest huvitatud koolid. Kokkuvõtvalt võib öelda, et koolipraktika osatähtsus õpetajakoolituses on pidevalt kasvanud ja loodetavasti mitte ainult ekstsensiivselt, vaid ka kvaliteedilt.

Kõige radikaalsemad muutused on toimunud kahtlemata õpetajate pedagoogilise ettevalmistuse teoreetilises sisus. Rahvusülikooli algusaastail orienteeruti Lääne-Euroopa, eelkõige Saksamaa eeskujudele. Kuni Teise maailmasõja alguseni oli pedagoogilise ettevalmistuse teoreetiline sisu määratud kursuste ja neid katvate õpikutega. Sama praktika jätkus ka pärast sõda, kuid nüüd juba kommunistlikust ideoloogiast inspireeritud nõukogude õpikute varal. 1960. aasta-

tel, kui neid õpikuid hakkasid asendama TÜ õppejõudude kirjutised, kujunes välja pedagoogikaõpingute koondprogramm, mida kasutati kuni 1980. aastate lõpuni.

Üks õpetajate ettevalmistust iseloomustavaid aspekte on üliõpilaste motiveeritus pedagoogiliseks tööks ja lõpetanute kutsekindlus. Aegade jooksul on üliõpilaste huvi õpetajaameti vastu olnud väga erinev. Eesti esimesel iseseisvusperioodil oli õpetajaamet populaarne ja ametikohad ihaldatud, mistõttu võtsid õpetajakandidaadid katse-aega ja selle nõuete täitmist väga tõsiselt. Nõukogude aeg tõi oma kampaanialike regulatsioonidega kaasa väga erineva suhtumise pedagoogilisse ettevalmistusse. Kui 1950. aastate keskel hakkasid võimud pöörama enam tähelepanu õpetajakoolitusele ülikoolides ja nõudma, et suur osa lõpetajatest läheks koolitööle, suurenes paljude üliõpilaste vastumeelsus pedagoogikaõpingute vastu ning tekkinud olukord tingis vajaduse lahutada erialakursused teoreetiliseks ja pedagoogiliseks haruks. Järjekordse kampaania tõttu, millega sooviti tugevdada Nõukogude Liidu ülikoolides akadeemilist ettevalmistust, lõpetati 1974/75. õppeaastast õppima asujate jagunemine teoreetilisesse ja pedagoogilisse harusse ning kõik pidid läbima kehtestatud pedagoogikakursuse ja praktika. Kooli tööle suunatud lõpetajad, sageli ka nende tahte vastaselt, pidid läbima stažööriaasta ja töötama koolis vähemalt kolm aastat. Tagajärjena sattus kooli inimesi, kes polnud motiveeritud õpetajatööd tegema ja sageli ei tulnud sellega ka toime. 1985/86. aastast seati jälle sisse eraldi õpingud pedagoogilises ja teoreetilises harus. Taasiseseisvunud Eestis, kui ülikooli lõpetajaid sundkorras tööle enam ei suunatud ja õpetajakoolitus koondati erialaõpingutele järgnevale viiendale aastale, tekkis õpetajakoolituse vastu taas huvi.

Korralduslikult on õpetajate ettevalmistuses katsetatud erialaõpingute ja pedagoogikaõpingute erinevaid variante. Kõige levinumaks ülikooli ajaloo on pedagoogiliste õpingute koondamine stuudiumi lõppu, nagu oli didaktilis-metoodilises seminaris, 4+1-õppesüsteemis või praegu rakendatavas 3+2-süsteemis. Klassi- ja põhikooliõpetajate ettevalmistamise kavad on aga lähtunud aine- ja pedagoogikaõpingute integreerituse ideest.

Kokkuvõttena näitab õpetajahariduse ajalooline ülevaade, et paljud probleemid on eri ajajärkudel olnud sarnased ning seetõttu peaks

varem toimunu parem tundmine saada õpetajakoolituse sisulise ja korraldusliku arendustöö lahutamatuks koostisosaks.



Karmen Trasberg (PhD) on Tartu Ülikooli Haridusteaduste instituudi haridusteooria lektor

Edgar Krull (knd, pedagoogika) on Tartu Ülikooli Haridusteaduste instituudi üldpedagoogika professor

A Century of Teacher Education at the University of Tartu

KARMEN TRASBERG, EDGAR KRULL
University of Tartu, Institute of Education

The purpose of this article is to give an overview of the development of educational science and teacher education during the 95 years of the University of Tartu as an Estonian-language university. The article views teacher education throughout three historical periods. The first period includes the establishment of the Chair of Pedagogy in 1920 and the development of teacher education in the interwar period. The second period entails the Soviet Period and its diverse influences on teacher preparation. The third period involves the reforms and developments that occurred after the restoration of Estonian independence in 1991.

The field of teacher education has emerged as one of the largest in the university as measured by the number of students during the aforementioned period. At the same time, the content and organisation of teacher education has gone through major changes. Although history has seen eras of both progress and decline, the main components of teacher education—preparation in a subject field and general pedagogical studies in combination with teaching practice at school—have remained at the centre of the specialty throughout time.

The attention paid to the smooth functioning of teaching practice has been a constant topic during this long time period. In the first decades of the Soviet rule the practice period in teacher education was reduced to a minimum. With the eventual liberalisation of the Soviet rule school practice emerged again, largely in a form similar to that applied in the interwar years, while the importance of practice started to grow even more in time.

This article highlights that the most radical changes in teacher education were in the theoretical content of the teacher preparation. In the 1920s Germany remained the main catalyst in the development of pedagogy. The earlier theoretical orientation according to which the emphasis was on educational aims and learning about the past began to recede in the 1930s. In light of new sub-disciplines

(didactics, educational psychology), pedagogy acquired increasingly more attributes of an applied science. After 1944 the Communist ideology became dominant in the curriculum and textbooks. In the 1960s the original textbooks written by the professors of the University of Tartu appeared, and a program of pedagogy which was in use until late 1980s was developed.

Many issues (conceptual bases of teacher education curricula, optimising student teachers' school practice) that were topical in Estonian teacher education in the interwar and post-war period became relevant again after Estonia regained its national independence in 1991. In conclusion, the historical trajectory of teacher education reveals the interesting fact that the essential issues of the field share many similarities over different periods. Therefore, a good knowledge of the historical process is essential for the development of teacher education in the present and future. It could help us uncover the historical ideas, concepts and scenarios that we unconsciously enact when visualising the processes of the future.

„Kultuurrahvaste mentaliteet peab saama enam kollektivistlikumaks“¹

(Dr Juhan Vilmsi sõnad ja teod)

KEN KALLING

Juhan Vilmsi elulugu

Üks unustusehõlma vajunud kunagise Eesti arvamuslimidreid kannab tuntud perekonnanime – Vilms. Päästekomitee liikme, salapärase surmaga endale populaarsust lisanud Jüri Vilmsi (1889–1919) arstist vend Juhan oli sõdadevahelise Eesti ühiskonnategelane, keda uuemal ajal on mainitud pigem tagasihoidlikult.²

Juhan Vilms sündis 10. septembril 1893 Viljandimaal Kabala vallas, õppis arstiteadust Tartu ülikoolis (1914–1917) ning Tomskis (1917–1919), kuhu ta oli selle ilmasõja eest evakueeritud. Kodumaale naasis tšehhide-slovakkide mässava korpusega liitunud Vilms Vladivostoki kaudu. 1920–1924 oli ta Tartu Ülikooli patoloogia instituudi assistent, kaitstes ka väitekirja.³ Vilms valmistus ülikooli kehalise kas-

¹ Juhan Vilms, *Rahvaste edasielamise alustest. Rahvastikupoliitiline uurimus*, Dateerimata käsikiri (valminud esimestel sõjajärgsetel aastatel). ERA, 4006-2-11, l 135.

² Vt nt: Ken Kalling, „Näitlik juhtum Eesti meditsiiniloost: Dr. Juhan Vilms ja eugeenika“, *Eesti Arst*, 3 (2002), 182–185; Pekka Erelt, „Korralikul eesti mehel võiks mitu naist olla“, *Eesti Ekspress*, 16. september 2012.

³ Juhan Vilms, „Kõhreglükogeeni püsivusest mõnesuguste glükogeeni vähendavate tegurite puhul“, *Acta et Commentationes Universitatis Dorpatensis A VII* (1925).

vatuse teooria professoriks, kuid sellest kohast ta siiski loobus ning asus 1926. aastal praktiseeriva naha- ja suguhaiguste arstina Tallinna.

Juba üliõpilaspõlves oli Vilms tegus, osales Üliõpilaste Lehe toimetamises ning võttis sõna I eesti üliõpilaste kongressil 1917. aastal Tartus. Tomskis andis ta välja ajalehte Siberi Asunik. Kodumaale saabunud, liitus Vilms 1922. aastal Karskusliiduga, mille juhatuse esimees ta oli 1925–1926. Samal ajal toimetab ta ajakirja Tulev Eesti, mis oli Karskusliidu, eugeenikaseltsi ning Eesti Haridusliidu ühisväljaanne. Vilms oli üks Eesti eugeenikaseltsi Tõutervis asutajaid (1924) ning rahvusliku kasvatus kongresside (aastatel 1927 ja 1935) ellukutsujaid ja organisaatoreid. Veel oli Vilms Kultuurkapitali nõukogu ning selle kehakultuuri sihtkapitali valitsuse liige (1928–1936). Ta lõi kaasa ka Töötute Haritlaste Ühingu, ühingu Elamukultuur ja Kultuur-sotsiaalses ühingu „Radikaal”, oli Eesti Rahvuslaste Klubi liige jne.

Nagu vennal Jüril, asusid ka Juhan Vilmsi sümpaatiad poliitilisel skaalal keskmisest vasakul. Aastatel 1929–1930 töötas ta Tööerakonna fraktsioonis Riigikogus (1930–1932 oli n-ö iseseisev), 1930–1932 kuulus Tallinna linnavolikokku. 1931. aastal, olles Tööerakonnas selle tema arvates liigse parempoolsuse pärast pettunud,⁴ asutas Vilms Rahvusliku Töökoonduse (mis paraku ei ületanud valimiskünnist ega pääsenud V Riigikokku). 1930. aastatel pooldas Vilms korporatismi ning võitles kutsekodade loomise eest.

Esimene Nõukogude Vene okupatsioon õnnestus Vilmsil üle elada, aastal 1940–1943 töötas ta Tallinna Tehnikaülikoolis tööstuse tervishoiu lektorina, hiljem raudtee ambulatooriumis.⁵ Saksa okupatsiooni ajal 1943. aasta augustis tuli Vilmsil käia Tallinnas Saksa julgeolekuteenistuses ülekuulamisel, kust põgenes otse Soome viivale paadile.⁶ Põhjanaanabrite juures tegutses Vilms enda asutatud pagulaste klubis ning Soome-Eesti Seltsis. Edasi liikus ta Rootsi, hiljem Argentiinasse, kus 1952. aastal suri. Ka paguluses töötas ta arstina.

Vilmsi kirjatööd ulatuvad kehakultuuriteooriast suguhaigustevastase võitluseni, polügaamia propagandast korporatiivse ühiskonna kuulutamiseni. Neis leidub sageli radikaalseid seisukohti, vahel on

⁴ Vt nt: „Praod Riigivanema erakonnas“, *Postimees*, 8. oktoober 1930, 3.

⁵ TÜR KHO, 176-67, l. 138.

⁶ Kaul-Andrus Kadak, *Mitme taeva all* (Stockholm: Välis-Eesti & EMP, 1974), 147.

isegi vajalikuks peetud ära märkida, et kirjastus hoiab autori mõtete-
ga distantsi.⁷ On märgitud, et pärast mõnda väljaütlemist (nt mitme-
naisepidamise populariseerimisel) ei võetud teda enam tõsiselt, vaid
nähti temas oma kuulsa venna aupaistes tegutsevat veidrikku.⁸

Juhan Vilms kaldus tõepoolest (parem)äärmustesse (kõrngaeg
näib olevat olnud 1930. aastate esimene pool), olles üks peamisi oma
kaasajal taunimisväärsete ideoloogiate (eugeenika, korporatism) ja
poliitiliste voolude (fašism) tutvustajaid ja propageerijaid Eestis.

Küsimusele, kas tema meenutamine on üldse õigustatud, tuleks
vastata siiski jaatavalt. Pärineb ju Vilmsi sulest ka mitmeid pigem
positiivseid ideid: ta oli nt üks esimesi, kes 1917. aasta kevadel
esines mõttega luua emakeelne ülikool (lisaks rajada säärane veel
Tallinnagi).⁹ Ning kuigi mõnes aspektis harjumatult, käsitles Vilms
äärmiselt süsteemselt Eesti ees seisvaid demograafilisi probleeme,
mis on aktuaalsed tänini. Ei tohi ka unustada, et Vilms tegutses ja
kirjutas teistes oludes, mil inimkonda ei olnud veel tabanud natsio-
naalsotsialismi tegelikkusest teada saamise šokk, lisaks muutusid
aastate jooksul tema vaated (taas) mõõdukamaks. Vilmsi sõnumi
tundmine on niisiis oluline kodumaise mõtteloo avamiseks, tema
kirjutatu kaudu on võimalik näidata teaduse, meditsiini ning võimu
seoseid 20. sajandi esimese poole Eestis.

Juhan Vilmsi mõttemaailma teaduslooline taust

Juba varakult kirjutas Vilms: „Teadus on harva tendentsita. Ikka
seotakse teda teatud oludes mingi sihiga, olgu see poliitiline, ühis-
kondlik või muu.“¹⁰ Vilmsi ideoloogilise palge kujundas tema arstiha-
ridus. 19. sajandil alanud arstikutse professionaliseerumine tähen-

⁷ Nt pöördub Eesti Kirjanduse Selts lugejate poole: „Siin käsitletud küsimuste
suure aktuaalsuse ja huvitavuse pärast avaldame käesoleva töö, kuigi kõiki
autori seisukohti ja mõttearendusi ei saa veel pidada tõestatuks.“ – Juhan Vilms,
*Korporatiivne ühiskond. Fašism ja demokraatia. Kutseesindusliku korra uuesti-
sünd* (Tartu: Eesti Kirjanduse Selts, 1936), 4.

⁸ M. J. [Mihkel Juhkam] „Juhan Vilmsi kurbloolus. Tööerakond ei saanud tema
„suurusest“ aru“, *Vaba Maa*, 29. oktoober, 1930, 7.

⁹ Juhan Vilms, „Eesti teaduse tasapind“, kõne ette kantud I üliõpilaste ja vilistlaste
kongressil 2. märtsil 1917 (EAA 2463-1-6, l. 36-50).

¹⁰ Juhan Vilms, „Noor-Eesti ja teadus“, *Kümme aastat. Noor-Eesti 1905–1915* (Tar-
tu: Noor-Eesti Kirjastus, 1918), 75.



Foto 1. Juhan Vilms (EKLA).

das, et meedikuist said riikliku poliitika kujundajad. Kõlas retoorika, mille kohaselt arst ei peaks tegelema tagajärgedega (patsientide ravimisega), vaid haiguste ennetamisega, seega olema ühiskondlikult aktiivne. Arstkonna mõttemaailma omakorda kujundas tormiline loodusteaduste areng (mis samal ajal avaldas mõju ka poliitilistele ideoloogiatele, võimendades meditsiinilise kompetentsuse võidulepääsu veelgi). Olulised mõjurid sellisel moel aset leidnud ühiskonnakäsitluse biologiseerumisel olid evolutsiooni- ja rakuteooria ning geneetika. Ka Eestis olid eelmise sajandi alguses äratuntavad nii mõnedki ajastule tüüpilised loodusteaduste retseptioonivormid, kusjuures võib välja tuua kaks suunda, mida esindasid ühelt poolt nn radikaalsed, teiselt poolt mõõdukad (liberaalsed) rahvuslased.¹¹

Rahvuslikku tööd eelmisel sajandivahetusel domineerinud nn mõõdukad olid koondunud Eesti Üliõpilaste Seltsi (EÜS) ja ajalehe Postimees ümber ning võtsid omaks Darwini õpetuses eeldatavalt sisalduva

¹¹ Ken Kalling, „Darwin Haeckeli varjus. Evolutsiooniõpetuse retseptioonist Eestis“, *Ajalooline Ajakiri*, 3/4 (2012), 287–308.

arenguidee. Sellisel moel otsiti toetust rahvuslikule emantsipatsioonile. Mõõdukad olid ühiskonnakäsitluste biologiseerimisel ettevaatlikud, nad eelistasid dualistlikku inimkäsitlust, milles mateerilise determineerituse kõrval olnuks oluline koht kui mitte surematul hingel, siis vähemalt vabal tahtel. Pärast 1905. aasta revolutsiooni kujunes mõõdukate rahvuslaste pinnalt Eesti Rahvameelne Eduerakond.

Juhan Vilms kuulus mõõdukatega konkureerivate nn radikaalide (käremeelsete) ridadesse. Radikaalid liitusid 1907. aastal Eesti üliõpilaste seltsiks Ühendus. Nende ajakirjanduslikuks väljundiks olid ajalehed Teataja ja Tallinna Teataja, samuti kuukiri Vaba Sõna. Käremeelsete hulka kuulusid poliitikutena ajalukku läinud Konstantin Päts (1874–1956),¹² Jüri Vilms (1889–1919), August Rei (1886–1963) ja Jüri Jaakson (1870–1941), loodusteadlased Jaan Sarv (1877–1954), Paul Kogermann (1891–1951), Heinrich Reichenbach-Riikoja (1891–1988) ja Johannes Piiper (1882–1973), aga ka keelemees Johannes Voldemar Veski (1873–1968) ja kirjanikuna kuulsust kogunud Anton Hansen Tammsaare (1878–1940).

Radikaalseid akadeemilisi ringkondi vaadeldi nõukogude historiograafias kui vasakpoolsusesse kalduvaid ning pigem venemeelsete.¹³ Seda mõtet on levitanud ka asjaosalised ise, nt Anton Palvadre (1886–1942) kirjutab, et Ühenduse tekkega oli eesmärk luua Eduerakonnast vasakul asetsev poliitiline jõud.¹⁴ Radikaalide seltskonnast kasvas hiljem välja nii esseere kui liberaale.

Raske on oletada, milliste vaadetega inimene oleks kujunenud Juhan Vilmsi vennast Jürist, kui ta poleks hukkunud. Me teame, et 1915. aastal uskus ta, et ei sotsiaaldemokraatia ühelt poolt ega Eesti Rahvameelne Eduerakond teiselt poolt (st liberaalid-mõõdukad) ei rahulda n-ö moodsat demokratismi. Sotsiaaldemokraatialle heitis vanem vend Vilms ette rahvusidee hülgamist, kosmopolitismi, Eduerakonnale aga vähest teaduslikkust rahvuse mõiste käsitlemisel, nt seda, et ei tunnetata Eesti ühiskonnas aset leidvaid protsesse,

¹² Ametlik ajalookirjutus seostab K. Pätsi teatavasti Korp! Fraternitas Esticaga, sinna astus asjaosaline siiski alles 1921. aastal.

¹³ Endel Laul, „Looduseuurijate-materialistide võitlusest religiooni ja idealismi vastu Eestis (XIX sajandi lõpust 1917. aastani)“, *Religiooni ja ateismi ajaloost Eestis*, I (Tallinn: Eesti Riiklik Kirjastus, 1956), 164–194.

¹⁴ Anton Palvadre, „Mälestusi EÜS „Ühenduse“ algaastaist“, Sergei Issakov, Hillar Palamets (koost), *Mälestusi Tartu ülikoolist 1900–1944* (Tallinn: Olion, 1992), 146.

muu hulgas sotsiaalset diferentseerumist.¹⁵ Sellises olukorras kompromissi otsijad jõudsid sageli nn sotsiaalliberalismi juurde.¹⁶ Oli aga veel võimalusi ja neid kasutas Juhan Vilms, olles mõjustatud toonastest biologiseeritud ühiskonnakäsitlustest.

Lähenedes poliitiliste ideoloogiate kujunemisele loodusteaduste retseptiooni kaudu, võis nn kolmanda tee otsimine liberalismi ja vasakpoolsuse vahel tähendada sellist Darwini tõlgendamist, milles oluline mõju oli rakuteoorial, veel suurem aga evolutsiooniõpetusel ning selle saksamaisel propageerijal Ernst Haeckelil (1834–1919). Kõnesoleva mudeli puhul usuti, et evolutsiooni käigus on aset leidnud areng, kus üherakulistest eluvormidest on ühinemisel moodustunud hulkraksed organismid, milles rakkude (esialgu iseseisvalt eksisteerinud üksuste) vahel on kujunenud vastastikku kasulik tööjaotus. Keerukaim eluvorm – inimene – oleks aga evolutsiooni käigus arenenud staadiumisse, kus tema eksistents väljaspool kindlat sootsiumit (rahvust/rassi vms) on võimatu. Inimühiskonna liikmed ja -rühmad oleksid niisiis vaadeldavad rakkude, kudede või organitena ning seega vastastikuses sõltuvuses. Selline lähenemine pidanuks tõestama, et nn looduse seadused ei näe kohta klassivastuoludele ega -võitlusele, samuti mitte individualismile. Eeldati erinevate ühiskonnagruppide tingimatut solidaarsust. Lisaks – mida diferentseerunud, s.o arenenum, on organism (süsteem), seda enam vajanuks ta tugevat tsentraalset juhtimist (aju = eliiti).¹⁷ Eestis võeti eelnev 1914. aastal kokku nii: „Kes Haeckeli mõttekäigust aru tahab saada, see peab vähe loomariiki tundma, üherakulisi, mitmerakulisi olevusi, millimallikate (medusade) koloniaid, nähtust, kuidas iseseisvad isikud koguisikuks hakkavad muutuma, siis veel inimliste koguindividuumide olu, kuidas üksikud inimesed ühiskondliste grupede liikmetena oma iseseisvust kaotavad, ühes sellega aga ikka arenemise teed edasi sammudes.“¹⁸

¹⁵ Jüri Vilms, „Eesti naiivne kosmopolitism ja rahvuslus“, *Akadeemia*, 1 (1989), 57 (esimest korda ilmunud: *Vaba Sõna*, 1 (1915)).

¹⁶ Vt: Toomas Karjahärm, Väino Sirk, *Eesti haritlaskonna kujunemine ja ideed 1850–1917* (Tallinn: Eesti Entsüklopeediakirjastus, 1997), 235–237.

¹⁷ Paul Weindling, *Darwinism and Social Darwinism in Imperial Germany: The Contribution of the Cell Biologist Oscar Hertwig (1849–1922)* (Stuttgart; New York: Gustav Fischer Verlag, 1991), 258–264.

¹⁸ Johan Jans, „Ernst Haeckel ja tema elutöö“, *Loodus ja inimene: Viis päätükki Ernst Haeckeli töödelt ühes sissejuhatusega tema 80. sünnipäeva mälestuseks* (Tartu: Noor-Eesti, 1914), 10.

Sellisel moel sai bioloogia traditsiooni ja stratifikatsiooni õigus-tajaks ühiskonnas. Darwini sellisest solidaristlikust tõlgendamisest ammutavad oma loodusteadusliku aluse totalitaarsed ühiskonna-seletused, nt fašism. Solidarism oli toeks ka mõnele meditsiiniloos olulisele nähtusele, nt eugeenikale ehk tautervishoiule. Tundub, et kõnesolev mõttemudel avaldas suurt mõju ka Vilmsile.

Vilms kui eugeenik

Eugeenikat on defineeritud kui teadust „sotsiaalsetest ja bioloogi-listest teguritest, mis võiksid mõjutada tulevaste põlvete füüsilist ja vaimset kvaliteeti“.¹⁹ Tegemist on rakendusgeneetikaga, katsega kunstliku valiku teel suunata populatsiooni genofondi kujunemist. Eugeenilises praktikas piirati indiviidi füüsilist autonoomiat nn üldise huvi nimel, seetõttu on see ideoloogia olnud läbilöögivõimeline totalitarismi tingimustes, nt hitlerlikul Saksamaal, aga ka sotsiaal-demokraatlike valitsuste ajal, nt Rootsisis.

Eugeenilised ideed levisid eesti keeles juba enne iseseisvumist. Eeskätt saab rääkida hirmust nn degeneratsiooni ees – populatsiooni bioloogilise kvaliteedi halvenemine erinevate negatiivsete mõjurite toimel (alkohol, suguhaigused, keskkonnatingimused jne) –, mis oli oluline tegur põhjustamaks arutlusi tõuküsimusest²⁰ ning andmaks hoogu karskusliikumisele.²¹ Eesti inimeste bioloogilise kvaliteedi ta-gamine tundus eriti tähtis omariikluse tingimuis:

Väike rahvas, käputäieke võrrelduna kümne ja sajamil-joniliste rahvastega, – peab avaldama äärmist jõupin-gutust päälegi veel iseseisvuse epoohil. Sest iseseisvus on uhkus, on poos, on eeskuju, mida vaadatakse, uuritakse, arvustatakse. Kui meie oma olemasoluga läbi lööme – siis ainult oma igakülgse sisemise tubliduse kaudu. Bio-loogiliselt terve kultuuriline riigikorraldus olgu meie au

¹⁹ Margus Punab, „Arsti pilguga eugeenikast eile, täna ja homme“, *Eesti Üliõpilaste Seltsi Album*, XVIII (Tartu-Tallinn: Huma, 2000), 101.

²⁰ Vt: Toomas Karjahärm, „Tõuküsimus Eestis iseseisvuse eel: Historiograafiline referaat“, *Akadeemia*, 7 (1993), 1347–1364.

²¹ Ken Kalling, „Karskustöö sünnitab eugeenikaliikumise“, *Mäetagused*, 36 (2007), 59–78.

*ja uhkus, meid reklameeriv hiilgus. Kõige uuemad meetodid, võtted teadusest, mis juba teoorias läbilõõnud ja siin sääl ellu minemas või veel polegi suutnud ellu tungida – saagu meil teostatud. [...] Seepärast üles, Eesti elu kultuurilisele järjele seadma! Ülesseadma, korraldama, parandama ka Eesti bioloogilist elu!*²²

Vilmsi sõnastuses oluks eesti rahvuslik ideaal „tõuliselt terve ja tubli, sotsiaalselt kiiresti õigluse sihis arenev, eneseteadlik ja omapärase kõrge kultuuriga rahvas.“²³ Vilms moodustas koos Hans Maddisooni (1887–1957), Juhan Auli (1897–1994) ja veel mõne isikuga eugeenilise liikumise tuumiku sõdadevahelises Eestis. (Kõik mainitud, muide, olid olnud üliõpilaste selts Raimla liikmed, Raimla oli omakorda aga välja kasvanud eespool mainimist leidnud radikaalseid üliõpilasi koondanud ÜS Ühendusest.)

Praegu võib öelda, et Vilms oli oma tegevuses, ideede ulatuses ja süsteemikindluses ilmselt kõige väljakujunenud tõutervendaja meie maal. Teda paelusid tõutervishoius nii kvaliteedi kui kvantiteedi küsimused. Ta pooldas sundsteriliseerimisi (nn negatiivne eugeenika), samas oli ta ka peamisi iibe tõstmise propagandiste (positiivne, pronatalistlik suund eugeenikas). Vilms nägi oma meelisvaldkonda totaalset ettevõtmisena, mis pidanuks hõlmama nii meditsiini, tööstust kui põllumajandust, rääkimata päevapoliitikast. Vilms kasutas oma kujutluse näitlikustamiseks võrdlust läätsega, milles murdunud kiired koonduvad kõik ühte punkti – fookusesse. Eesti arengu fookus oleks pidanud olema rahvas, mille elujõu suurendamisele tuleks suunata kõik valdkonnale väikeimajasti avaldavad riiklikud ja üldrahvalikud ettevõtmised.²⁴

Eugeenika õigustas ennast sageli võitlusega erinevate, eeldatavalt pärilike haiguste vastu. Vilms uskus, et Saksamaaga paralleelsete tõmmates olevat võimalik oletada, et Eestiski on tervelt 1/3 inimestest „alaväärtuslikud“.²⁵ Veel 1940. aastatel arvas Vilms, et „haiged“

²² Juhan Vilms, *Suguhaigused ja nendest hoidumine* (Tartu: Noor-Eesti Kirjastus, 1922), 84.

²³ Juhan Vilms, *Poligaamiline abielu Eestis. Mõtted mitme naise pidamise lubamise üle* (Tallinn: Varrak, 1920), 5.

²⁴ Vilms, *Rahvaste edasielamise alustest*, 6.

²⁵ Juhan Vilms, *Suurte talude jagamise tarvidusest (väikemaapidamiste tõutervist ja rahvaarvu tõstev mõju)*, (Tartu: Sõnavara, 1926), 23.

oleksid nii suur osa Eesti elanikke individuaalselt kui ka rahvas tervikuna, viimane oma jätkusuutmatu demograafilise käitumise poolest. Eestis valitsevat „sotsiaal-patoloogiline“ olukord – rahvas kui organism on piltlikult öeldes minemas enesetapule.²⁶

Eugeenikud, kes soovisid ka ühiskonnas näha toimimas loodusliku valikut, käisid välja küllaltki ootamatuid seisukohti. Eugeneika nimelt ei tunnistanud inimeste sünnipärast võrdsust: „Päriivusõpetus ühes antropoloogiaga on näidanud, et inimesed ei ole ühetaolised ega üheväärtuslikud. Seepärast ei saa juttugi olla inimeste ühesugustest õigustest ega ühesugustest vabadustest juba puht teaduslikult.“²⁷

Vilms paistis muu hulgas silma sellega, et nägi näiteks ka suguhaigustel olevat oma positiivne osa ühiskonna arengus, takistades „halva elemendi“ (kes eeskätt tõve endale külge saaksid ja viljatuks jääksid) paljunemist.²⁸ Teisal kirjutas Vilms, et ka enesetapud on teataval määral rahva bioloogilist keha puhastav nähtus, sest tegemist olevat valdavalt ikka alaväärtuslike, „nõrkade ja elus mitte läbilöönutega“.²⁹ Paraku looduslik valik inimühiskonnas ei toiminud. Vastupidi – „haleduse ja ülearu helluse pärast iga inimese moodi olevuse vastu“³⁰ kasvatatakse „alaväärsed“ lastekodudes sigivõimeliseks ning jätkuks „bioloogiliselt alaväärtuslike“ juurdekasv. Seega oli vajalik sisse viia kunstlik valik.

Eugeenika negatiivsete meetodite hulgas on enim tähelepanu leidnud „alaväärtuslike“ (sund)steriliseerimine. Ka Vilms kiitis selle heaks: „Mitte lastes end juhtida haledusteorias, kõikide inimeste üheõiguse ja nende kõikide ühesugusest väärtusest. Idioot ei ole väärt sündima ega elama. Kui neid ei taheta otsekohe surmata, – ärgu sünnitagu neid juure!“³¹

1937. aastal Eestis kehtima hakanud steriliseerimise seadus, mis keskendus eeskätt vaimu- ja närvihaigetele, oli kokkuvõttes mõõdukam, kui 1924. aastal Eesti arstide päevadel valitud spetsiaalne eu-

²⁶ *Ibid*, 4.

²⁷ Juhan Vilms, *Erakondadeta ühiskonna poole. Eesti kui korporatiivne riik* (Tallinn: Vaba Maa, 1933), 41.

²⁸ Juhan Vilms, *Suguhaigused – Tegelikku arsti seletused suguhaigustest hoidumisest ja nende arstimisest* (Tartu: Loodus, 1927), 40–41.

²⁹ „Neljas Eesti Arstidepäev Haapsalus, 1925. Protokollid. Arutus“, *Eesti Arst*, Lisa (1926), 48.

³⁰ Vilms, *Erakondadeta ühiskonna poole*, 93.

³¹ Vilms, *Erakondadeta ühiskonna poole*, 93.

geenikakomisjon – sinna kuulus ka Juhan Vilms – oli soovitanud, nt steriliseerida ka õpiraskustega lapsi (küll eeldusel, et tegemist päriliku veaga).³² Tegelikult (sund)steriliseeriti Eestis märgatavalt vähem inimesi kui enamikus teistes analoogse seadusandlusega maades.

Tagasihoidlik steriliseerimisstatistika ei anna Eestile aga veel võimalust ajalootaaga pärast muretu olla. Ka Vilmsi isik kinnitab ebamugavat stereotüüpi, mis seob eugeenikat rassistlike mõttevoolude, sh antisemitismiga. Nt nn nurgatohtreid (erapraktiseerijaid, kes erinevatel põhjustel ei olnud liitunud toonaste arstide kutseorganisatsioonidega ja keda seetõttu sai vaadelda kui n-ö turu solkijaid) nimetab Vilms pahatihti juutideks. Teisal, korporatiivset korda ülistades, tunnistab Vilms viimases ka teatavaid ohte, aga see oluks „ikkagi midagi muud kui suurärimeeste või mõne juudi esimese viiuli mängimine majanduses nagu praegu!“³³

Vilmsi häiris, et arstkonnas olid vähemusrahvused proportsionaalselt enam esindatud kui kogu rahvastikus (nt 1936. aastal oli 10 000 eestlase kohta eesti rahvusest arste kuus, sama näitaja sakslaste puhul 103 ja juutidel 201³⁴). Vilms soovitas eri rahvustest arstidele *numerus clausus* vastavalt nende osakaalule rahvastikus.³⁵ Ta ei olnud ainus, kes nii arutles. Samal aastal eugeenikaseltsi poolt üllitatud dokument pealkirjaga „Järeltuleva soo tõulise väärtuse kaitseseaduse eelnõu“ nõudis kõigil „riiklikelt tähtsatel ametikohtadel“ rahvuste esindatust vastavalt osakaalule riigi elanike seas, st eestlasi pidanuks olema kõnesolevais ameteis vähemalt 90%.³⁶

Tähelepanu väärib, et eugeenikaselts hoiatas oma juhtlausetes segaabiellude eest.³⁷ Säärane suhtumine viitab rassismi klassikutele ning natsionaalsotsialistidele, kes eitasid rasside (mida iganes selle mõiste all mõeldi) segunemist, eeldades, et tulemus on elujõuetu ja vähevõimekas. Lähedaste „tõugudega“ abielusid Eestis siiski tunnisis-

³² „Õigeenikakomisjoni tegevusest 1925“, *Eesti Arst*, 2 (1925), 61–62.

³³ Vilms, *Erakondadeta ühiskonna poole*, 103.

³⁴ Nikolai Sarv, „Eesti arstkond iseseisvuse ajal ning Eesti Arstideseltside Liit“, *Eesti Arst*, 11 (1937), 894.

³⁵ „Arstlike organisatsioonide tegevus. Eesti Arstideseltsi Liidu peakoosoleku protokoll“, *Eesti Arst*, 8 (1934), 629.

³⁶ Hans Madisson, „Järeltuleva soo tõulise väärtuse kaitseseaduse eelnõu“, *Tööd ja artiklid 1921–1934* (käsikiri TÜ raamatukogus), 1934, lk-d nummerdamata.

³⁷ „Eesti Eugeenika Seltsi „Tüttervis“ juhtlausend (vastu võetud seltsi peakoosolekul 4. detsembril 1924)“, *Tulev Eesti*, 1 (1925), 4.

tati, tegi seda ka Vilms enda kirjutatud peatükis („Abinõud ja teed tautervise tõstmiseks“) eestikeelses eugeenikaõpikus.³⁸

Eesti eugeenikute juhtlausetes sisalduv hoiatus käsitles niisiis eelkõige lävimist suurrahvaste, sakslaste ja venelastega, kelle tugevamad kultuuritraditsioonid kardeti perekonnas domineerima pääsevat. Ka Vilms kirjutas: „... pole alati tarvis karta iseäralist bioloogilist kahju näit. naitumisel venelase ja eestlase või sakslase ja eestlase vahel. Kahju seltsib siin aga paratamata ilmavaatelistest ja kultuurmõjude küljest – ja nimelt perekonna überrahvastumis-hädaohu mõttes.“ Kokkuvõttes oli Vilms rahvaste segunemiste vastu, leides, et isegi kui „ristamisel“ tekib silmapaistvaid isikuid, püsiks populatsiooni keskmine tase ikka sama.³⁹ Segaabielud, mida bioloogiliselt vaja pole, võivad niisiis saada sotsiaalseks probleemiks, juhul kui ühiskond ei suuda segaabielude lapsi assimileerida.

Lõbukultuur

Eugeenikuid tegutsema paneva nn degeneratsiooni ehk „tagurpidiselektiooni“ süüdlasena nähti pahatihti moderniseerumist. Linnastumine, tööstuse areng, vallalisus, naiste emantsipatsioon, tarbimisharjumuste kasv olid märksõnad, millest omakorda tulenuks „egoism“, aga ka spetsiifilisemad probleemid, sellised nagu suguhaigused, „abortidetaud“, alkoholismi ja tuberkuloosi levik ning kokkuvõtteks madal sündimus ning sündinute kehv kvaliteet. Küsimus õhtumaa allakäigust vaevas 20. sajandi alguses paljusid eesti mõtlejaid.⁴⁰ Selle üle arutleti ka arstide kokkutulekutel.⁴¹ Samas oli vähemalt eugeenikute ringkondades otsustatud hirmuäratavale protsessile vastu astuda.⁴²

Teema oli tähtis ka Vilmsile. 1924. aastal avaldas ta raamatu nn lõbukultuurist, põhjendades teema valikut: „Ühiskondliste haiguste

³⁸ Aleksander Audova, Aadu Lüüs, Hans Madisson, Juhan Vilms (toim), *Pärivus ja valik. Tautervishoiu käsiraamat* (Tartu: H. Laakmanni trükk, 1927), 281–282.

³⁹ *Pärivus ja valik*, 281.

⁴⁰ Toomas Karjahärm, Väino Sirk, *Vaim ja võim. Eesti haritlaskond 1917–1940*. (Tallinn: Argo, 2001), 352–355.

⁴¹ Emma Lasberg, „Rahva tautervise uurimise vahenditest“, *Eesti Arst*, Lisa (1926), 54–59.

⁴² Juhan Klein, *Pärivus ja rahvas* (Tartu: K./Ü. „Loodus“, 1926), 97.



Foto 2. Ülemaailmse 18. karsuskongressi avamine Tartu Ülikooli aulas, 22. juuli 1926 (TÜM).

seisukohalt, nagu seda on alkoholism, suguhaigused, tiisikus, verevaesus jne, peame võtma lõbukultuuri põhjalikumalt kõne alla.⁴³ Vilms hoiatas, et lõbutsemisel, mis täidab suure osa inimeste elust, on sageli kahjulikke tagajärgi (sisuliselt käis jutt vabast ajast, mida inimestel üha enam tekkis). Samas pidas Vilms lõbutsemistungi täiesti normaalseks, „algbiooloogiliseks“ nähtuseks, kusjuures lõbukultuuri küsimus olevat eriti oluline nende inimrühmade jaoks, kes alateadlikult („mõistus pole harjunud töötama“) tunnetavad oma olemasolu „alaväärsust“.⁴⁴

„Lõbukultuur“ oli Vilmsi võtmesõna karskusteemade käsitlemisel, viimane oli omakorda oluline komponent eugeenilises töös. Alkoholivastase võitluse käigus kerkisid esile meetoodilised, sealtkaudu aga ka ideoloogilised lähenemised, kus tuli ilmsiks üks järjekordsetest vastuoludest radikaalsete ja mõõdukate rahvuslaste vahel (karskustööle pöörasid mõlemad suurt tähelepanu). Küsimus oli, kas toetada nn otsest või kaudset karskustööd.

Otsene karskustöö nägi alkoholismivastase võitluse peamise meetodina selgitustööd, isiklikku eeskujut ja rõhutas isiku vaba tahte

⁴³ Juhan Vilms, *Lõbukultuurist* (Tartu: Sõnavara, 1924), 8.

⁴⁴ *Ibid.*, 10.

tähtsust. Seda, indiviidi subjektsust väärtustavat suunda esindasid peajasjalikult mõõdukad rahvuslased. Vilms kirjeldas kõnesolevat maailmavaadet Jaan Tõnissoni juubelialbumis, märkides, et mainitu, st mõõdukate juhi hingelaad, väärtustamas inimese sisemist olemust, ei saagi tunnistada väliseid normeerivaid jõude: „Veel enam, ei taha tunnustada isegi sisemisi füsioloogilisi pärivusseadusi, sest inimese vaimne isiksus ja „jumalik“ säde olevat üle kõige ja peab võitma kõik muu!“⁴⁵

Eelnevale vastanduv nn kaudne karskustöö oleks keskendunud inimeste vaba aja sisustamisele, lõbukultuuri arendamisele. Vilms pidas end kaudse karskustöö suuna eestvedajaks, leides, et inimesed tuleb muude võimaluste pakkumisega alkoholist eemale tõmmata.

Kahe suuna vahel üritati ühtsust saavutada 1923. aasta karskuskongressil, kuid vastuolud pigem süvenesid. Kaudse karskustöö poolt kritiseeris Vilms otsest karskustööd, mis olevat rakendatavad „arusaajate ja kohusetruude inimeste mõjutamiseks, laiem rahvahulk aga, pole mitte mõistusega arusaamise, vaid tundmuste ning lõbu varal ja egoistlikel motiividel elav organism“. Otseste karskustöö, s.o selgitustöö nõrku külgi näitavat Vilmsi arvates seegi, et senised tulemused on kehvad ning et lisaks olevat sellise moraalilugemise tagajärg pigem eitav reaktsioon. Pealegi ei tahtvat otseste karskustöö pooldajad rääkida alkoholi levimise põhjustest.⁴⁶

Vilms oli veendumusele jõudnud, et karskusliikumise väljavaated Eestis pole mitte roosilised ning sellega seoses rõhutas vajadust seada karskusliikumine enam elulisele pinnale.⁴⁷ Ta leidis, et vaimustuse asemel peaks karskusküsimus olema kaine arvestuse valdkond, organiseerida oleks vaja masside vaba aega. Alustada lihtsast, pidades silmas suuri eesmärke: „Rahva hää käekäigu, tervishoiu, tõuparanduse ja ka kõlbluse pärast on tarvis alkoholismi vastu võidelda! Nende sihtide seast kõlbluse siht [kõlblus oli otseste karskustöö tegijate peamine märksõna – autor] on võrdlemisi väikene, võrreldes tervishoidliste ja majanduslike alkoholismi pahedega.“⁴⁸

⁴⁵ Juhan Vilms, „Sirgjooneline võitleja“, *Jaan Tõnisson töös ja võitluses* (Tartu: Koguteose „Jaan Tõnisson“ komitee väljaanne, 1938), 386–387.

⁴⁶ Juhan Vilms, „Sõnavõtt“, *Eesti XIII karskuskongress Tartus 24. ja 25. veebruaril 1923. a.* Tartu: Eesti Karskusliidu väljaanne, 114 (1923), 37–41.

⁴⁷ Juhan Vilms, „Karskusliikumise väljavaated Eestis“, *Tulev Eesti*, 12 (1923), 358.

⁴⁸ Vilms, „Sõnavõtt“, 37–41.

Vastasrinna ehk otsese karskustöö pooldajate nimel kõnesoleval 1923. aasta karskuskongressil sõna võtnud haridustegelane Peeter Põld (1878–1930) süüdistas Vilmsi selles, et too vaatleb inimesi kui enda tahet mitte kontrollida suutvat massi, kellega karskustegelased manipuleerima peaksid: „... soovitate inimesega ümber käia kui lojusega: panna ta miljõesse, tupp, kus ta midagi paha teha ei saa.“ Põld leidis, et kaudse karskustöö propageerijad on suured pessimistid, soovides jätta kõik „bioloogilis-animaalsele seisukorrale“.⁴⁹

Kehakultuuriteoreetik

Vilms pidas karskustööd vahendiks, mitte eesmärgiks: „Karskus on abinõu, mitte siht.“⁵⁰ Sama kehtis tema jaoks ka muude nn lõbukultuuri valdkonda kuuluvate nähtuste, nt spordi ja kehakultuuri kohta. Ajastule omaselt hoiatas ta spordile liigse pühendumise eest, mis võivad viia isiksuse ühekülgsse arengule ja tervise rikkumisele: „... näeme tendentsi, kus sport muutub kireks, andumuseks, sihiks oma enese pärast, isegi isiklist tervist ei püüta silmas pidada – vaid sportlist täiust, eneseavaldust, kunsti, mis avalduvat rekordis! See on loonud hingeelu, kus hinnatakse tugevaid muskleid, aga mitte igakülgselt kooskõla! Igatahes kurb äärmus, mis sagedasti tervisele kahjulik, nagu mõju südamele, üleväsimus jne.“⁵¹ Vilms uskus, et rahvusliku töö seisukohalt tulnuks eelistada meeskondlikke spordialasid üksikaladele.

Vilmsi jaoks olnuks keha harimine osa vaimu arendamisest ning seega üks osa rahvuslikust ülesehitustööst. 1935. aastal II rahvusliku kasvatuse kongressi järel teenis ta ära kriitika, kui oli suutnud jätta mulje, et tema arvates on spordivõistlused rahvale olulisemad kui laulupeod. Tegelikult jätkas Vilms antud juhul juba karskustöö vältimiseks mõtteid, nimelt et alateadvusele mõjuvad fenomenid (nagu ürgsele jõutunnetusele põhinev sport) suudavad rahvast paremini mobiliseerida kui teadlikkusele põhinevad ettevõtmised, nt kultuur: „Mõistus rahvuslikus kasvatases ei olegi mitte esmajärguline,

⁴⁹ Peeter Põld, „Sõnavõtt“, *Eesti XIII karskuskongress Tartus 24. ja 25. veebruaril 1923. a., Eesti Karskusliidu väljaanne*, 114 (Tartu, 1923), 62.

⁵⁰ Vilms, „Sõnavõtt“, 41.

⁵¹ Vilms, *Lõbukultuurist*, 38.

vaid alles teisejärguline tegur!“ (Ainult rahvaluulele tegi Vilms erandi – seegi olevat koos „kehakultuuriliste üritustega“ eeskätt „eluinsinkti“ avaldumisvorm.)⁵²

Kehakultuuri sihtasutuse esimehena näitas Vilms initsiatiivi spordiliikumise n-ö riigistamiseks. Vilms tõi (1934. aastal) eeskujuks Itaaliat, Leedut jt riike, kus oli loodud riiklikke struktuure kehakultuuri ja spordi edendamiseks. Vilmsile tundus, et Eestis puudus spordi arendamisel n-ö kindel joon. Et „hoida kokku rohkem jõudu ja ratsionaliseerida organisatsiooni“, soovitas Vilms vastu võtta kaks seadust. Kehalise kasvatuse seadus pidanuks ära näitama need alused, millel vastava ala arendamine toimuks (kehalise kasvatuse ülesanded noorsoo, kaitseväge ja kasvatuse alal). Kehalise kasvatuse korraldamise seadus pidanuks aga andma sporditöö elluviimise juhtnöörid. Kehalist kasvatust juhtiv keskkohd pidanuks Vilmsi arvates olema avalik-õiguslik koda (nagu kaubandus-tööstuskoda), veel parem aga osakond Haridus- ja Sotsiaalministeeriumi juures (kehakultuuri valitsus võimlemise, kehakultuuri ja propaganda osakondadega).⁵³ Need diskussioonid lõppesid, kui Vilms jäi 1936. aastal kehakultuuri juhtimisest kõrvale.

Rangelt eugeenilises võtmes ei tahtnud Vilms kehakultuuri vaadelda: „Kui kõnelda kehakultuurist tõe-tervishoiu seisukohast, siis ainult eksiarmuste kõrvaldamiseks, kuna arvatakse, et võimalik olevat tõsta tõulist tugevust kehakultuuri abil.“ Vilms leidis, et tõe-tervishoid on peaasjalikult pärilikkuse küsimus, igapäevaste kehaliste harjutuste abil saavutatud nn vormis olek aga ajutine nähtus. Samas – kehakultuur on tõe-tervishoiule tarvilik kaudselt, eeldusel, et tegemist on tervislike eluviiside viljelemisega. Tervis pärivusse halvasti mõjuda ei saa, uskus Vilms.⁵⁴

Vilms, kes püüdis kehakultuuri vallas ka mingit oma teooriat viljeleda⁵⁵ (teda küll ei tunnustatud), leidis, et kehakultuuril ja spordil puudub paraku töö kasvatav mõju: „... ta on ja jääb füüsilise töö aseaineks.“ Eeskätt vaid linnarahvale olnuks sport ja kehakultuur parema puudumisel vajalikud. Vilmsi ja tema mõttekaaslaste-ees-

⁵² *Eesti rahva tulevik*, 97–100, 129.

⁵³ „Kas riigistada kehakultuuri? Arvamisi poolt ja vastu“, *Postimees*, 17. mai 1934, 3.

⁵⁴ *Pärivus ja valik*, 283–284.

⁵⁵ Juhan Vilms, *Tahtevõimlemine* (Tartu: Sõnavara, 1926).

kujude arvates oluks füüsilise igapäevase pingutuse vähenemine, nn masinkultuuri pealetung kahjulik: „Tööta olekus [...] inimese elu muutub loomuvastaseks [...]. Loomulik jõud lihastes ja närvikavas nõuab väljenduse võimalust, see aga puudub.“ Selline olukord andnuks võimaluse halvale lõbukultuurile: „Vaimliselt pahupidi olekule järgneb kehaline ümberkorraldus“, inimene rasvub, temasse kogunevad halvasti mõjuvad jääkained (teinekord ka pärilikkusele mõju avaldavad) jne.⁵⁶

Vilms uskus, et päevas vähemalt kaks kuni neli tundi kehalist tööd looks sotsiaal-bioloogilise tasakaalu, mis rahuldaks tööinstinkti ja tasakaalustaks tööta tundide kahjulikku mõju organismile. Säärane suhtumine avaldus muu hulgas Vilmsi kiituses maaelule, mis tagaks inimese tervema eluviisi, hoiaks eemale kahtlastest huvidest ja lõbudest: „... tagasi füüsilise looduse võitmise, maa, mulla, vee, tuule, puude, viljade, inimeste reaalvahekordade sisemise väärtuse jm juure.“⁵⁷ Need, 1940. aastail Vilmsi kirjutatud read viitavad natsionaalsotsialismi poolt kurikuulsaks tehtud *Blut und Boden* maailmavaatele, aga ka meie kodumaal levinud nn tööeestluse kontseptsioonile.⁵⁸

Omaette teema eugeenilises ideoloogias seostus vaimse tööga: „... haritlaste laste puudus olevat osalt ka energia küsimus: haritlaste vähesuse tõttu nõuab rahvas neilt hiigla tööd, mis toob ühes kehalise ja närvilise nõrkuse, järelikult vähendab ka järeltuleva soo shanse, sest teada on, et intensiivne kehaline ja vaimline töö mõjub uinutavalt suguliste funktsioonide peale.“ Vilms, kellelt tsitaat pärineb, lootis, et lahendus rahvusliku haritlaskonna liiga suurest töökoormusest põhjustatud vähesele sigivusele saabub siis, kui „*üldise hariduse tõstmine moodustab aluspinna, millel libedasti teostuvad reformid, mis meid kultuurilisele tasapinnale – tööstuse, kaubanduse, teaduse õitsemisele viivad. Seetõttu tuleks töötajaid juure, mis tõttu jaguneks tööraseks kogu rahva õlule*“.⁵⁹

Seni pidanuks rahva elujõudu säästetama läbi selektsiooni ja efektiivse töökorralduse. 1922. aastal esines Vilms Eesti Arstide

⁵⁶ Vilms, *Erakondadeta ühiskonna poole*, 84, 87, 97.

⁵⁷ Vilms, *Rahvaste edasielamise alustest*, 113.

⁵⁸ Toomas Liiv, „Elulähedus, vaimulähedus, võimulähedus“, *Haridus*, 5–6 (2008), 24–26.

⁵⁹ Vilms, *Poligaamiline abielu*, 29–30.

Päevadel ettekandega, milles käsitles nn taylorismi. Frederick W. Taylori (1856–1915) loodud õpetus – töö ratsionaliseerimine tööaja ja tööprotsesside optimeerimise kaudu – tundus Vilmsile väga oluline.⁶⁰ Olelusvõitlusse sööstev noor rahvas pidi kasutama teaduslike meetodeid oma edu kindlustamiseks. Õieti teostatud taylorismi maksmapanemine aidanuks meid „tervislise profülaksise mõttes [...] sotsiaalpatoloogilistest [...] hädadest [...] päästa, üleväsimusest hoidmise ja parema hügieenilise eluviisi läbi, mis saavutatakse suurema tööpalga ja lühema tööaja tõttu“. Vilms uskus, et tayloristlik töö on füsioloogiliselt terve töö ning eelkõige arstid peaksid antud meetodit propageerima. Vilmsi sõnavõtt näeme ka eugeenilisi ambitsioone, soovitus kutsuda „ellu eksperimentaal psühholoogia või psühhotehnika kabinetid, kui esimese sammu inimeste töömuduste äramääramiseks“.⁶¹

Meedikute kolleegid reageerisid Vilmsi üleskutsesele leigelt. Õigupoolest ei saanud inimeste selektsioon kvaliteediprintsiipide alusel ka kohalike eugeenikute peamiseks eesmärgiks. Väikerahva põhitähelepanu oli kvantiteedil, rahva arvukuse kasvatamisel.

Libeteoreetik

Ei saa eitada, et Juhan Vilms oli üks neist eesti mõtlejaist, kelle puhul võib näha teatava demograafilise alaväärsuskompleksi olemasolu. Ta kirjutas: „3.000.000 eestlast – see oleks juba midagi! Siis poleks põhjust kellelgi meie väheduse üle naerda, ega pruugiks meil enestel oma väiksuse pärast karta.“⁶² Nähtust on nimetatud väikerahvalikuks enesetunnetuseks.⁶³

Toona ennast demograafiliste probleemidega vaevav seltskond oli näiliselt vastuollu minemas eestluse ühe kreedoga, milleks tea-

⁶⁰ Vilms ei olnud esimene selle teooria tutvustaja eesti keeles, juba 1914. aastal oli ilmunud tõlkeraamatuke (A. Bogdanov. *Inimese ja masina vahel (Taylori süsteem)*. Tallinn: Tulu), milles kõnesolevat õpetust sotsiaaldemokraatia vaatevinklist maha tehti kui vahendit eksploatööri käes.

⁶¹ Vilms Juhan, „Taylorism tervishoiulise vajadusena Eestis“, *Eesti Arst*, 2 (1922), 241–242.

⁶² Juhan Vilms, *Suurte talude jagamise tarvidusest. Väikemaapidamiste tõutervist ja rahvaarvu tõstev mõju* (Tartu: Sõnavara, 1926), 24.

⁶³ Karjahärm, Sirk (2001), 259–265.

tavasti on saada suureks vaimult.⁶⁴ Nii see siiski ei ole, tegelikult tunnistas ka Jakob Hurt, et eestlaste arv kahe-kolmekordseks võiks kasvada. Pealegi – mure vähese rahva juurdekasvu pärast oli kõige muu kõrval põhjustatud arusaamisest, et vaimult suureks polegi nii kerge saada, kui ei jätku „materjali“ – eugeenilisele õpetusele alusepanija Francis Galton (1822–1911) eeldas, et ühe abielupaari moodustumiseks oleks soovitatav valikuvõimalus keskmiselt kolme inimese vahel.⁶⁵

Ka Vilmsi jaoks olid kaks suunda tõutervendamises omavahel seotud – mida rohkem inimesi, seda suurem pidanuks olema tõenäosus, et sünnib ka andekamaid, kes kinnistaksid meid lõpuks „ajaloo rahvaste“ perre: „... saame nii kaugele, et Eestis ka teadusmeeste võistlus ilmub, kus ülikoolis oma ilmakuulsad jõud oleksid. Kedagi tavalise aukraadiga professoriks nimetada, seda on Euroopasse jõudmiseks liiga vähe. Meie suurem rahvaarv võimaldaks igas asjas suurema meeste väljavaliku.“⁶⁶ Põhjused, miks rahvaarv võinuks suurem olla, lähtusid ka riigikaitsest ja majandusest. Rääkides tootmisest ja tarbimisest peeti silmas ka kultuuri, mida üks rahvas oma täieväärtuslikuks eksistentsiks vajab ning mille toetamine väikerahvale üle jõu näis käivat.

Oma ideede levitamiseks osalesid eugeenikud aktiivselt nn rahvusliku kasvatusse kongresside kokkukutsumisel ja läbiviimisel. Vilmsil oli mõlema ürituse juures – 1927. ja 1935. aastal – täita keskne roll. Vilms kuulus eugeenikaseltsi juhatusse ning sai lisaks kehakultuuri sihtkapitali juhatuse liikmena oma positsiooni ära kasutada, nt II rahvusliku kasvatusse kongressi initsiatiiv näib tulnud olevat temalt, samuti lubadus üritust sihtkapitali kaudu rahaliselt toetada.⁶⁷ Mõlema kongressi järelkajades oli kuulda Vilmsi häält. Tema panus seisnes muu hulgas selles, et kongresside päevakord kaldus aja jooksul üha enam eugeeniliste, sh iibega seotud teemade juurde (tahtmise korral saab ju sõna „kasvatus“ eesti keeles vaadelda peale pedagoogika valdkonna ka demograafiliste kasvunäitajatega seostatult).

⁶⁴ Jakob Hurt, „Meie koolitatud ja haritud meestest“ (Kõne Helmes 6. juulil 1870), *Kõned ja kirjad. Loomingu Raamatukogu*, 1–2 (1989), 29–30.

⁶⁵ Aadu Lüüs, „Eugeenika põhi- ja päevaküsimusi. Francis Galtoni elutöö“, *Olion*, 4 (1931), 163.

⁶⁶ Vilms, *Poligaamiline abielu*, 37.

⁶⁷ ERA, 4855-1-5, l. 57.

Teise rahvusliku kasvatuse kongressi tulemusena loodi 1935. aastal rahvastikuküsimuste lahendamiseks rahva juurdekasvu ja heaolu komisjon ning algatati rahvatervishoiu kuusaastak.⁶⁸ Ka Vilms pakkus välja meetodeid, millega eesti rahva arvukust kasvatada. Juba 1926. aasta arstidepäeval esitas ta seadusettepanekute kava, parandamaks demograafilist olukorda. Selles soovitati muu hulgas anda lasteta perede varandus omanike surma korral riigile, eelistada lasterikkaid peresid maa jagamisel, maksustamisel jms.⁶⁹ 1927. aastal esitas samasuguse kava juba eugeenikaselts.⁷⁰ Pronatalistlike (ja eugeeniliste) seisukohtadega paistis silma ka Tööerakond. Vilms kuulus selle keskkomitee koosseisu, kuid ei tohi unustada, et samasse erakonda kuulusid ka mõned teised omaaegsed juhtivad eugeenika propageerijad, nt H. Madisson ja Juhan Luiga (1873–1927).⁷¹

Erilist tähelepanu pööras Vilms põllumajanduse demograafiliselt õige arendamise vajadusele. Oma ideed oli Vilms rajanud kogemusele, mille kohaselt suurtaludes sündis vähem lapsi või jäid peremehed koguni poissmeesteks.⁷² Niisiis kutsus Vilms üles looma naturaalmajanduslikke väiketalundeid. Antud ettepaneku rahvastikupoliitiline mõte oleks olnud luua majanduslikke üksusi, mis oleksid piisavalt ebaefektiivsed ning näeksid seetõttu peamise tööjõuna pereliikmeid. Vastuolu eespool esitletud taylorismi teemadel öelduga lahendas Vilms hiljem oma eksiilis lõpetatud monograafias, näidates Taani eeskujul, et väiketalude edu põhineb spetsialiseerumisel, lisatööstuste arendamisel jne. Siis tegi Vilms ka ettepaneku natsionaliseerida maa. Säärane võte pidanuks võimaldama vähendada maakasutuses sotsiaal-majanduslikku survet, mis kaudselt – soov ära hoida talukoha jagamist – viib alla pärijate arvu.⁷³

Maa natsionaliseerimine on liberaalse maailmavaate seisukohalt siiski palju väiksem oht kui indiviidide reproduktiivse funktsiooni natsionaliseerimine. Ajaloos on eeskätt naisi objektiviseeritud repro-

⁶⁸ „Detailne eelarveline kava: Tervishoiu ala arendamise kava lähema kuue aasta jooksul“, *Eesti Arst*, 11–12 (1935), 9–15, 20.

⁶⁹ Juhan Vilms, „Tõutervishoiulised seadusettepanekud“, *Eesti Arst*, Lisa (1926), 59–60.

⁷⁰ Kolm seaduse eelnõu rahva tervise tõstmiseks (Tartu, 1928), 12.

⁷¹ „Tööerakonna üleriiklik kongress Tallinnas, 2. ja 3. märtsil 1929“ (Teadmata isiku märkustega eksemplar autori valduses.)

⁷² Vilms, *Suurte talude jagamise tarvidusest*, 34.

⁷³ Vilms, *Rahvaste edasielamise alustest*, 87, 92.

duktiivsesse rolli, seda eriti ühiskondades, milles on otsustatud rahvaarvu suurendada ning eriti totalitarismi tingimustes. Eufemismi „naisküsimumise lahendamise“ tegid kurikuulsaks natsionaalsotsialistid, nimetades nii oma demograafilisi programme. Mõiste oli õigupoolest sündinud juba varem, esile kutsutuna naiste emantsipatsioonist ning tuntud Eestiski. Vilms oli üks neid, kes seda eestlaste rahvuslikku teadvusse kinnistada aitas.

Vilms ja naisküsimumus

Vilms kirjutas juba Eesti Vabariigi sünni järel, et iseseisvudes on Eesti jõudnud ajajärku, mida võiks nimetada naisterahva aastakümneteks või isegi -sadadeks (parafraaseerides omaaegse Rootsi naismõtteleja Ellen Key (1849–1926) mõtet, et 20. sajandit peaks nimetatama lapse aastasajaks), sest „väikerahva olemasolu on suurel määral naisküsimumuse õigest korraldusest, kuna naised on ju õieti meie rahva looduslikud pää ülevalkandjad“.⁷⁴ Defineerides naisi reproduktiivsuse kaudu, jõudis Vilms „rahvuslise naisterahva ideaali“ juurde: „Haritud, seesmiselt ja väliselt kultuuriline, hingeliselt ja kehaliselt välja arenend ema.“⁷⁵ Vilmsi (ja paljude teiste) jaoks oli demograafilise kriisi üheks põhjuseks traditsioonilise patriarhaalse ühiskonna lagunemine:

Praegune vallaliste olemasolust nii lopsakat materiaali saav naisemantsipatsioon – omab oma hääde külgede kõrval väga halvad tagajärjed – meheliku joonte järeleahvimine. [...] Meie väikerahvas peame kõigepealt nõudma, et naisterahvas oleks esmalt normaal inimene ja siis alles seltskondline mõtteleja, kõigepealt ema ja siis alles mehega mõisteleja, kõigepealt laste kasvataja ja siis alles advokaat, arst, „riiginaine“ jne. Ses mõttes tuleb meil Eesti naisliikumises väga suurt ettevaatust ja isegi konservatismi üles näidata. Emantsipatsioon toogu ühes ainult sisemist haridust, välispidist kasvatust, kuid jätku naiselikuks.⁷⁶

⁷⁴ Vilms, *Poligaamiline abielu*, 7.

⁷⁵ *Ibid.*, 39.

⁷⁶ *Ibid.*, 38.

„Abielu on suguelu tähtsaim küsimus, suguelu aga kogu rahva eluvõimu ja tõutervenduse küsimuse aluspõhi“, ütles Vilms välja omaaegselt kuulsalt psühhiaatril ja seksuoloogilt, Auguste Forelilt (1848–1931), laenatud mõtte ja jätkab: „Tahan [...] teha suurema ettepaneku abielu reformimiseks. Poligaamiline abielu Eestis oleks minu ettepanek sotsiaalsete reformide kõrval meie sugueluliste puuduste kõrvaldamiseks.“⁷⁷

Vilms, nagu talle tavaks, kaldus äärmustesse, soovitades sisse viia mitmenaisepidamise, sest naisterahvaste „vallalise elu instituut“ ei tohtinuks jätkuda nii nagu seni. Naiste ülekaal rahvastikus oli aktuaalne teema kõigis sõjajärgsetes ühiskondades. Vilms kurdab, et 1/12 väikesest eesti rahvast kannatab üksinduse (vallisuse) all, vireledes kaaskodanikest raskemates oludes. Ka olevat sidumata naised tujukad, levitavad suguhaigusi, hangivad vallaslapsi jne. Vilms leiab, et naised, kes lapsi tahavad, peavad neid ka saama. Vilms pidas silmas nn majanduslikku polügaamiat – mitut (kahte) naist pidada tohiks ikka see, kellele see taskukohane.⁷⁸ Teise naise võtmise õigustus oleks olnud ka esimese naise viljatus või vähelapsesus.

Vilmsi mitmenaisepidamise ettepanekut püüti naeruvääristada. Gori avaldas vastaval teemal följetoni.⁷⁹ Oli ka tõsisemat kriitikat, nt sisaldas tulevase peapiiskopi Hugo-Bernhard Rahamägi (1886–1941) doktoritöö⁸⁰ võitlust Vilmsi lendulastud ideega.⁸¹ Naisküsimuse ja abielu teemadel arutlemise käigus oli Vilms nimelt visanud kinda kirikule, kirjutades muu hulgas: „Kiriklise abieluga koos käib ka madal ja inetu moraal, mis mehele kõik lubab, aga naisele kõik

⁷⁷ *Ibid.*, 31.

⁷⁸ Poleks aus siinkohal polüandriat ehk mitmemehesidamist käsitlemata jätta. Selle suhtes oli Vilmsi seisukoht eitav. Esiteks olla nähtus meestelevast võetamatu, nende hingelise laadi tõttu. Teiseks ei mõjuvat polüandria iibele. Lapsi sünnitavad naised ja nendega tulevat tegeleda, mitte nii väga meestega, kui iibest jutt.

⁷⁹ Gori [Vello Agori], „Poligaamia ehk mitme naise abielu Eestis“, *Knock-out. Karrikatuurid ja vested* (Tallinn: Ringraadio Kirjastus, 1928), 97–100.

⁸⁰ Hugo-Bernhard Rahamägi, *Eesti rahva sündimuse vähenemise põhjused ja teed selle nähtuse kõrvaldamiseks (Sotsiaal-retooriline käsitus)* (Tartu, 1925). Käsikiri TÜ raamatukogus.

⁸¹ Vilms polnud siiski ainus kirikliku abielu aluste õnnestaja. 1920. aastal oldi mitmenaisepidamise võimalikkuse kohta veel arvamust avaldatud – vt nt: Jakob Ploompuu. *Kas kuues käsk või moodne teadus? Sugueluline harutus*. (Tallinn: J. Ploompuu kirjastus, 1920); Aleksander Kruusberg, *Esiisade enneajalooline õigus*, I, Perekond (Tartu: Postimees, 1920).

keelab.⁸² Vilms lootis, et ilmalik abielu tekitab olukorra, kus inimesed ei pea enam vastu tahtmist koos elama, lastest hoiduma, kõrvalhüpetega suguhaigusi hankima jne.

Edaspidi Vilmsi radikaalsus soorollide hindamisel taltus. Oma viimases suures käsitluses oli ta palju realistlikum, tuues sealjuures välja mõned huvitavad arutluskäigud, nt kirjutas ta, et naiste väiksem palk on kahjulik ka demograafiliselt, sest loob tööandjail kiusatuse võtta tööle eeskätt naisi ning nood, olles ametis, ei saaks enam kodule ja lastele elada. Polügaamia küsimust Vilms nüüd enam ei puuduta – lahendab oma naiivoptimistlikus tulevikuvisionis (püsi-des ikka veel kolme miljoni eestlase lainel nagu 1926. aastal, olles samas juba teadlik sõjakaotustest) probleemi nii, et on „loota teatav arv vallaslapsi“.⁸³

Korporatismi apologet

1933. aastal tervitas Juhan Vilms Konstantin Pätsi riigipööret sisesejuhatavaid muudatusi (1933. aastal rahvahääletusel vastu võetud teist Eesti Vabariigi põhiseadust) kolmanda rahvusliku tõusuna. (Eelnevad oleksid olnud rahvuslik ärkamine ning oma riigi loomine.) Nn kolmas tõus tähendanuks lõpu tegemist olukorrale, kus „erakondlik parlamentaarne süsteem rahva üksikuid osi üksteise vastu üles ässitas, „klassivõitluse“ põhimõttel ainult võimu, tunnustas.“ Vilms leidis, et „mitte õiglus, vaid toores võim valitses erakonnasüsteemi“. Niisiis lootis ta, et „tugeva keskvoimuga, kuid rahva isetegevust võimaldava korporatiivsete (kutsete või kihtide) enesekorraldustega tuleb vabaneda erakondlikust poliitilisest süsteemist“.⁸⁴

Vilms toetas fašistlikku korporatiivset ühiskonnakorraldust, olles üks põhimõttelisemaid vastava ideoloogia läbisurujaid Eestis (kritispeeris muu hulgas Eesti vabadussõjalasi vähese korporatiivse mõtlemise pärast⁸⁵). Kutsekodade süsteemi tuntuimaks eestkõnelejaks Eestis sai Päts, kes oli olnud nagu Vilmski kunagi seotud radikaal-

⁸² Vilms, *Poligaamiline abielu*, 32.

⁸³ Vilms, *Rahvaste edasielamise alustest*, 137.

⁸⁴ Juhan Vilms, „Kolmas rahvuslik tõus“, *Töötute Haritlaste Ühingu Aasta-album* (Tallinn: Estotrükk, 1933), 8–9.

⁸⁵ Andres Kasekamp, *The radical Right in Interwar Estonia. Studies in Russia and East-Europe* (London: Macmillan Press Ltd., 2000), 80.

sete üliõpilastega ning kellele ei olnud võõras ka solidarismi vaim.⁸⁶ Pätsi kehtestatud autoritaarsel perioodil oli korporatiivne süsteem võimu üks element. See väljendus 1938. aasta põhiseadusega loodud Riiginõukogu kujul, kuhu kojad valisid oma esindajad.

Vilmsi usk korporatiivsesse ühiskonda lähtus loodusteadustest. Olevat nimelt selge, et „inimesed ei ole mitte üheväärilised, ei saa seepärast olla ka alati üheõiguslikud!“. Sellest omakorda tulenevat järgmine:

Kui praeguses demokraatlikus korras tahta läbi viia puhtteaduslikke tervishoiu sotsiaalteadusi [...] põrkame näit. otsekohe sotsialistliku üheõiguslikkuse dogma vastu. Hariliku sotsialisti arvates on „neetud kapitalism“ pea ainukesena süüdi, et vangimajad meil on täis kurjategijaid [...], vanadekodud hoolealuseid ja linna öömajad pätte! Et nad sinna pidavat sattuma vaid kapitalistliku kurnamissüsteemi tagajärjel, siis ei ole midagi imelikku, kui vanadekodu invaliid, joomar, pätt jt. valimistel üheõiguslikult teiste kodanikkudega määravad riigi saadust! Tegelikult suurem osa eelmisi isikuid on tõuliselt alaväärtuslikud ega tohiks omada ühesarnaseid õigusi. Ka suur osa töölisklassist, kes ei avalda erilist tahet ülespoole tungimiseks, on tõuliselt alamal tasapinnal kui suurem osa keskklassidest.⁸⁷

Korporatiivne korraldus – sisuliselt spetsialistide võim – pidanuks garanteerima, et ka sellistes oludes riik toimib. Näiteks uskus Vilms, et „korporatiivne kord, kus arstkonnal koos tervishoiu personaaliga oleks juhtiv koht rahva tervishoiu korralduses sõna laias mõttes, võimaldaks lihtsamaid asju läbi viia otsekohe, tähtsamaid aga tõsta avalikkusele tulipunkti-küsimusteks“.⁸⁸

Vilmsi arvates olnuks korporatiivsel korral palju eeliseid eugeeni-

⁸⁶ K. Päts tõlkis eesti keelde Rudolf Dieseli (1858–1913) raamatu *Solidarismus. Inimkonna loomulik pääsetee*, Eestimaa Rahvahariduse-Seltsi Kirjanduse-osakonna toimetused, nr 8 (Tallinn: M. Schiffer, 1910).

⁸⁷ Vilms, *Erakondadeta ühiskonna poole*, 92.

⁸⁸ *Ibid.*, 92–93.

lisest vaatevinklis, sest see „võimaldab kodanikel mitmekesisist individualistlikku arenemist, tervet ja loomulikku kasvatust [...] tervemat elukorraldust – inimese aktiivsuse ja tõulise väärtuse esiletõstmise ja masinakultuuri vastu võitlemisega“.⁸⁹ Vilmsi arvates pidavat kutsekodade süsteem pakkuma inimestele õiglasemat (eri kutsete vahel võrdsemat) palka, mis pidanuks muu hulgas looma tingimused pere-loomiseks ja lasterohkuseks.

Vilmsi rolli korporatiivse süsteemi propageerimisel on esile toonud Mati Graf, näidates, et Vilmsi 1932. aastal Tööerakonnast lahkulöömise käigus loodud Rahvuslik Töökoondus nägi oma eesmärgina korporatiivse süsteemi loomist.⁹⁰ Selle erakonna üldpoliitilistes nõuetes kutsuti tööpoolest üles võitlusele klassivahede õhutamise ja kihihuvi poliitika vastu, nõuti kõigi kutsehuvide üheväärsuse kaitset. Riigi ja rahvaelu sooviti juhtida rahvuslikust ja keskmise kodaniku seisukohast (käsitöökoja asutamine). Leidus ka populismi (kaitsekulude ja diplomaatiliste esinduste vähendamine, pidulikkude vastuvõttude lihtsustamine, vangide rakendamine maaparandusse, maa andmine nende kätte, kes seda harivad). Sooviti läbimõeldud, julgeid uuen- dusi: plaanikindla rahvusliku majanduskava sisseviimist, suurtööstuse ja impordi piiramist, ebaausa konkurentsi kaotamist (vangide ja õpilaste tööna), luksuskaupade maksustamist, lasterikaste perede kaitset, riigi- ja omavalitsustegelastele haiguskindlustuse korraldamist, võitlust alkoholi vastu, korteriolude parandamist, sotsiaalse hoolekande otstarbekohastamist. Naisküsimuse vallas kirjutati: „Kitsendused, mis maksmas naissoo kohta meie seadustes, tulevad kaotada.“⁹¹

Ka Toomas Karjahärm ja Väino Sirk nimetavad Juhan Vilmsi korporatiivse ühiskonna olulise propageerijana Eestis ning lisavad, et vastavat ideoloogiat toetas Eesti Rahvuslaste Keskliit.⁹² Vilms avaldas ajakirjas ERK oma kirjutisi, muu hulgas ka Eestis tekkivat kodade süsteemi kritiseerivaid. Ilmnes nimelt, et Vilms ei olnud tingimusteta kaasamineja Pätsi režiimi ajal tekkinud süsteemiga.

⁸⁹ *Ibid.*, 127.

⁹⁰ Mati Graf, *Parteid Eesti Vabariigis 1918–1934*. (Tallinn: TPÜ Kirjastus, 2000), 350–351.

⁹¹ „Rahvusliku Töökoonduse“ tegevusprogrammi põhijoonte kava, 1931. a 30. mai“, ERA, 80-5-25, lk-d nummerdamata.

⁹² Karjahärm, Sirk, 2001, 287.

Vilmsi maailmavaate areng

Vilmsi huvitas korporatiivse ühiskonna toimimine ka teoreetiliselt. Ta osales „rahva erifunktsionaalsete (resp. majanduslike, kutseliste ja kultuuriliste) tegevusalade igakülgseks uurimiseks ja selgitamiseks“ nn Ühiskonna Organisatsiooni Uurimise Koondise loomisel. Sellel oli Vilmsi poolt toimetatav ajakiri Organisatsioon, millest 1939. aastal ilmus üks number.

Vilms kirjutas, et kuigi sõdadevahelises Euroopas oli korporatiivse ühiskonna kohta küllaga näiteid, ei ole need veel eeskujud.⁹³ Vilms rõhutas, et tema propageeritavat õpetust ei tohi segi ajada fašismiga. Fašistid olevald vaid laenanud süsteemi, mis eksisteerivat juba aastasadu (keskaegsed gildid ja tsunftid). Vilms arvas teadvat, et eeskätt Prantsuse revolutsiooni ideed muutsid kodaniku ja riigi vahekorra nõrgaks. Korvama seda viga peaks, aga paraku on seda asunud teostama läbi autoritaarsuse.⁹⁴

Niisiis otsis Vilms oma teed, leides, et Eesti ongi seda minemas: „Kõige demokraatlikumate hüüdsõnadega on korporatismi teostamisele asunud Eestis.“ Tegemist olevat nn demokraatlik-korporatiivse sünteesiga, mida kinnitavat korporatiivne ühiskonnakorraldus, kodade omavalitsuslik kord (vaba valimine, vaba sisekord), poliitilise parlamendi säilitamine, parlamendi II koja seadusandlik võim⁹⁵ ning rahva „üldine demokraatlik vaim“. Vilms pidas positiivseks seda, et „korporatism on enam staatiline kui dünaamiline“, piirates ja nivelleerides järske, revolutsioonilisi murranguid (mis muidugi ei tähendavat, et uudsusi ei saadaks edu).⁹⁶

Aastail 1934–1936 loodi Eestis 15 kutsekoda. Kodade loomises – Arstide Koja elluviimise komitees – osales Vilms aktiivselt. Arstide Koja juhatusse Vilms siiski ei kuulunud. Talle ei meeldinud, et koja seaduse lõplik versioon oli hüljanud esialgu sellele planee-

⁹³ Vilms, *Korporatiivne ühiskond*, 40.

⁹⁴ Juhan Vilms, „Saateks“, *Organisatsioon*, 1 (1939), 1.

⁹⁵ Lisaks kutsekodadele olid Riigikogu II kojas (Riiginõukogus) esindatud ka kirik, Kaitseliit, ülikool jne, milliseid organisatsioone Vilms pidas samuti funktsionaalselt korraldatuks, seega oluaks Riiginõukogu eeskätt kodade esindus – Juhan Vilms, „Selgituseks kodade küsimuses“, *ERK*, 3 (1936), 70.

⁹⁶ Vilms, *Korporatiivne ühiskond*, 78, 86.

ritud suured volitused.⁹⁷ Nimelt oli Vilms soovinud haarata Arstide Koja töösse ka teiste tervishoiukutsete esindajaid. Siinkohal oli Vilms avatum kui kolleegid – Arstide Koda tõrjus nt koolivelskrite ettepaneku saada selle liikmeiks.⁹⁸ Kokkuvõttes nentis Vilms, et tema ametikaaslased jätsid „plutokraatlik-kapitalistliku“ mentaliteedi tõttu oma kohustuse ühiskonna ees täitmata.⁹⁹

Vilms pettus kodade loomise protsessis ka laiemalt. Juba 1936. aastal avaldas ta muret korporatiivse süsteemi ummikussejooksu üle Eestis. Vilmsi kriitika tõi esile mitu momenti. Mati Graf toob neist välja mure selle üle, et kodasid ei looda kavakindlalt ning need koondavad vaid mõnda üksikut ühiskonnakihti (Vilms ise pidas vajalikuks 60–65 kutsekoja loomist); on bürookraatlikud; taotlevad kihihuvisid ning pigem edendavad klassivõitlust kui vähendavad seda. Probleemide lahendamiseks pidas Vilms vajalikuks luua kodade süsteemis teine aste (ühiskojad või nn konföderatsioonid), mille ülesanne oleks tagada sotsiaalset rahu ja koostööd.¹⁰⁰

Vilms tundis muret selle üle, et kodade ülesannetes ei rõhutata ühiskondlikke kohustusi (ainus erand Põllumajanduskoda, mille seaduses mainitavat muu hulgas „sotsiaalsete vahekordade leplikku lahendamist“ ja sisekolonisatsiooni).¹⁰¹ Vilms kahetses, et kõik kutsed pole kodadena esindatud ja need vähesed, kes on, jätkavad vanal, taunimisväärusel erakondlikku süsteemi ja klassiühiskonda iseloomustaval kombel n-ö lehmakauplemist.¹⁰²

Eeltoodu pinnal pole imestada, et oma viimases teemakohases, sõja ajal lõpetatud käsitluses ei pühenda Vilms korporatismile enam mitte ühtegi rida, leiab vaid ühes lõigus, et „riiklikult on samuti funktsionaalse korraldamise põhimõte hinnatav [...] mis näitab tööharude üheõigusluse mõiste üldist maksvusele pääsemist.“¹⁰³ Oma viimastes kirjutistes kritiseeris Vilms siiski jätkuvalt „liberaal-kapitalistlikku“ süsteemi, mis tugevdab inimestes

⁹⁷ Arstiliste organisatsioonide tegevus, 629.

⁹⁸ „Arstide Koja 1937/38. a. tegevuse aruanne (järg)“, *Eesti Arst*, 11 (1938), 917.

⁹⁹ Vilms, *Rahvaste edasielamise alustest*, 5.

¹⁰⁰ Graf, 2000, 367–368.

¹⁰¹ Juhan Vilms, „Meie kodade süsteemi puudusi ja arengu väljavaateid“, *ERK*, 2 (1936), 39.

¹⁰² Vilms, *Organisatsioon*, 5-7.

¹⁰³ Vilms, *Rahvaste edasielamise alustest*, 114.

egoismi, tarbimisvajadusi, loob tingimused sotsiaaldarvinistlikuks olelusvõitluseks ja ebavõrduse erinevate kutsete vahele ning on viinud rahva väljasuremise äärele. Viimasest pääsemiseks aitavad vaid sotsialistlik („rahvastikupoliitilis-sotsiaalne“) ühiskonnakorraldus.¹⁰⁴ Seda väites ei toetunud Vilms NSV Liidu praktikale (toob aastate 1940–1941 Eesti kogemustest positiivsena välja vaid tasuta arstiabi), vaid usub uude ja ideaalsesse süsteemi, mis vähendaks inimeste (aga ka ühiskonnakihtide, ametite jne) vahel seisuslikke erinevusi (neid, nagu ka „atavistlikku“ egoismi, polevat kommunism suutnud NSV Liidus ka kahekümne vägivalla-aastaga likvideerida).

Vilms püüdis samas siiski nõukogude kogemust arvesse võtta, tehes Eesti tulevase ülesehituse plaane. Pidades kirjavahetust paguluses viibiva sotsiaaldemokraadist poliitiku August Reiga (1886–1963), uskus Vilms Eesti sõjajärgsesse vabanemisse, kuid hoiatas, et kaks sotsialismilainet (Vilms pidas silmas nii bolševismi kui ka natsionaalsotsialismi) on jätnud eesti rahvale oma jälje ning sellega peab arvestama. Niisiis tuleks teostada järjekordne maareform, ehitada rahvakortereid, majanduspoliitika peaks olema riiklikult juhitud (eraalgatust võiks sallida ainult väikeettevõtluses), eelistada tuleks kutseharidust ning kokkuvõttes vältida „klikivaimu“, viies sise- ja sotsiaalpoliitika sotsiaaldemokraatlikule lainele.¹⁰⁵

Lõpetuseks

Kui äärmuslik mõtleja oli Juhan Vilms? Kas kujutada teda kohaliku n-ö taskufašistina? Korporatiivse riigi ihalus, biologiseeritud maailmanägemine, füüsilise töö- ning keskklassi ülistamine, teatav ksenofoobilisus ja populism, lisaks eugeenilised ideed annavad võimaluse Vilmsile antud silti külge kleepida, näha temas Euroopa sõjaks valmistuvate totalitaarsete suurriikide arvamusiidrite jäljendajat. Itaalia-pärase fašismiga Vilmsi kindlasti midagi seob, teda vaadeldes saame aru, miks eugeenilise mõtte kandjad on aja-

¹⁰⁴ Vilms, *Rahvaste edasielamise alustest*, 127.

¹⁰⁵ August Rei, Kirjavahetus J. Vilmsiga. Riksarkivet. Baltiska Arkivet. Kartong 11, Correspondens X. Lehed nummerdamata.

loos sageli toetanud totalitaarseid režiime. Vilms uskus, et ka eesti rahvale sai saatuslikuks liigne individualism, mis väljendus erakondlikkuses ja siit lähtuvalt „klikevaimus“.¹⁰⁶

Väikerahvalikust enesetunnetusest lähtuvalt oli eugeenik Vilmsi peamine tegutsemismotiiv pronatalism, sündide suurendamise ideoloogia. Ning kuigi huvitunud ka päevapoliitikast ja võimu ligi pääsemisest, näivad tema eesmärgid olevat siiski pigem strateegilist, mitte taktikalist laadi. Isegi kui Vilmsi populismi ja marginaalsete ideede puhul võib teinekord näha oportunisti (nt soov seada sisse rahvuslik *numerus clausus* arstkonnas), suutis ta silmas pidada ka laiemaid, hetke vaimsust välistavaid eesmärke. Selliseks näiteks oli tema soov näha meedikute kutseorganisatsiooni kaasa haaramas ka madalamate ametite esindajaid (õdesid, velskreid), keda arstid paraku konkurentidena vaatlesid ja Arstide Kojast välja jätsid, kuid kelle õnnestunud kaasahaaramise korral oleks Arstide Kojast saanud tervishoiukoda. Sellise nimega ettevõtmisest oleks oodanud juba tõsisemat panustamist rahvatervis- hoidu.

Vilms oli võimeline oma vaadetesse muutusi tooma. Otsides ühiskonnavormi, mille liikmed ei peaks kartma oma tänase ja homse päeva pärast, oleksid stressivabad ja vastutustundlikud, pendeldas Juhan Vilmsi maailmatunnetus „sotsialistlike üheõiguluse dogmade“ kritiseerimise ja vasakpoolsuse vahel. Vilms, kes uskus kollektivismi ja solidaarsust, nägi oma viimases suures töös (selleks ajaks kaotatud) Eesti ühiskonna põhiprobleemina puudujääke inimeste mentaliteedis. Ta põhjendas seda eelkõige majanduslike tingimustega. Ta jättis kõrvale meditsiinilised ja bioloogilised aspektid ning astus enda poolt seni käidud eugeenikuile iseloomulik olnud inimeste „aretamise“ rajalt „uue inimese kasvatamise“ teele. Külmaks ei jäta Vilmsi teaduslikku panust kokku võttes lause: „Tehke odavaks ja kergeks lastekasvatus, lihtsaks ja loomulikuks elu, kindlustage elu suurte muudatuste vastu ja iga rahvas võib täita maailma!“¹⁰⁷

Paljuski jäi Vilmsi tegevus jõuetuks – teda on iseloomustatud kui „politiseerima tikkuvat arsti, kes igal pool püüab torkida nagu

¹⁰⁶ TÜR KHO, 151 (Kaelas)-93, l. 66.

¹⁰⁷ Vilms, *Rahvaste edasielamise alustest*, 140.

tõmp nõel, aga seni veel kusagilt pole läinud läbi“.¹⁰⁸ Kas selle üle kurvastada või rõõmustada, sõltub lugeja poliitilistest veendumustest. Ning loomulikult saab vaielda selle üle, kas vend Jüri panus Eesti arengusse oleks olnud sarnane Juhani omaga.



Ken Kalling (MA, ajalugu) on Tartu Ülikooli arstiteaduskonna meditsiiniajaloo lektor

¹⁰⁸ Leopold Johanson, „Ravikorraldus ja haigekassa”, *Töö ja Tervis*, 4 (1935), 83–84.

The Words and Deeds of Dr Juhan Vilms

KEN KALLING

University of Tartu Faculty of Medicine

Dr Juhan Vilms (1893–1952) was a remarkable person in pre-war Estonian public and political life, but his contribution has been modestly discussed until today. A practicing physician in Tallinn, he was also active in Estonian abstinence and eugenics movements, and held a high position in the Estonian sports administration. For a short period he was a member of the Estonian Parliament *Riigikogu* for the Labour Party.

Vilms can be remembered by his rather idiosyncratic statements. Already in 1920 he published a book the main argument of which was to introduce polygamy in Estonia (to increase the population in a situation where women were outnumbering men in the post-war years).

In the 1930s Vilms advocated fascism and corporatism in his writings. Vilms was motivated to support such viewpoints owing to his eugenic convictions. His main concern was pronatalism—Vilms dreamed of increasing the number of Estonians from one million to at least two. As numerous factors were influencing the demographic situation in the country, Vilms also became involved in many issues from agricultural politics to medical ethics.

Despite of being ridiculed, Vilms definitely contributed to the Estonian public health policy. The so-called Congresses of National Breeding organised with his participation in 1927 and 1935 caused the Estonian state to concentrate on important topics connected to public health and demographic improvement.

In 1943 Vilms escaped the Nazis and left Estonia for Finland. He died in Argentina.

Eesti esimesed naisnotarid

MERIKE RISTIKIVI, HELI-TRIIN RÄIS

Sissejuhatus

2015. aastal möödus 100 aastat esimeste naistudengite vastuvõtmi-
sest Tartu ülikooli üliõpilaskonda.¹ Esimeste agarate naistudengite
hulgas oli ka õigusteaduse õppijaid. Kui ülikool 1917. aastal lõpuks
hakkas naisüliõpilasi meestudengitega võrdsetel alustel vastu võt-
ma, suurenes naiste arv õigusteaduskonnas märkimisväärselt. Kahe
maailmasõja vahelisel ajal lõpetas õigusteaduskonna 1618 üliõpilast,
kellest 1475 olid mehed. Naistudengeid lõpetas selle aja jooksul 143,
mis oli 8,8% juuratudengitest.²

Võrreldes mitmete Euroopa ja muu maailma riikidega oli nais-
tudengite õppima lubamine õigusteaduse erialale ning naisjuristi-
de professionaliseerumine alanud Eestis aastakümneid hiljem. Sa-
mas võib nii Eestis kui ka Euroopas toimunud protsesside alguse
kohta tuua selgeid paralleele. Esimeseks takistuseks olid kindlasti
varasemad seadused, mis sõnaselgelt keelasid naiste lubamist tea-
tud erialadele õppima või ametitesse tööle. Eestis sätestati sooline

¹ Naiste kõrgema hariduse kohta enne 1918 lähemalt vt: Lea Leppik, „Naiste
haridusvõimalustest Vene impeeriumis enne 1905. aastat“, *Tartu Ülikooli ajaloo
küsimusi*, XXXV (Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, 2006), 34–52; Sirje Tamul,
koost, *Vita academica, vita feminea. Artiklite kogumik* (Tartu: Tartu Ülikooli Kir-
jastus, 1999); Heide W. Whelan, „The Debate on Women’s Education in the Baltic
Provinces, 1850 to 1905“, Gert von Pistohlkors, Andris Plakans, Paul Kaegbein,
koost, *Population Shifts and Social Change in Russia’s Baltic Provinces* (Lüne-
burg: Institut Nordostdeutsches Kulturwerk, 1995).

² Toomas Karjahärm, Väino Sirk, *Vaim ja võim. Eesti haritlaskond 1917–1940*
(Tallinn: Argo, 2001), 145.

võrdõiguslikkus alles Eesti Vabariigi esimese põhiseadusega, mis võeti vastu 15. juunil 1920 ning jõustus 21. detsembril 1920.³ Enamikus riikides takistas naisjuristidel karjääri alustamist ka ühiskonna üldine halvustav suhtumine naiste ülikooliõpingutesse ja üldine kahtlus naiste sobivuses juristina töötamisse.⁴ Naisi peeti sobimatuteks juristiametisse põhjendustel, et nad juhinevad oma otsuste tegemisel emotsioonidest, neil puudub loomulik analüüsivõime, loogika- ja tasakaalutunnetus ning teadmised, mis on hädavajalikud põhjenduste leidmisel. Samuti avaldati arvamust, et naiste tulek professionaalsete juristide ringi võib soodustada valimisõiguse andmist naistele ning hoogustada naisliikumist üldiselt.⁵ Alles ühiskonna kui terviku muutumine tõi kaasa ühiskonna suhtumise muutumise naisjuristidesse ja nende ametisse pääsemise õiguste laienemise.

Eestis vajati juriidilise kõrgharidusega spetsialiste kahe maailmasõja vahelisel ajal tööle mitmetesse ametkondadesse. Kõige loomulikum õigusteadlaste karjääriväljavaade on tavapäraselt töö kohtusüsteemis, advokatuuris või notariametis. Siiski ei olnud naistel erialast töökohta saada kerge nii ühiskonnas levinud eelarvamuste kui ka hiljem tiheda konkurentsi tõttu. Naiste tööhõive probleem kerkis selgemini esile 1930. aastatel, kui konkurentsi tihenemisega tööturul muutus naiste ja meeste vaheline võistlus töökohtade pärast eriti teravaks. Kui 1920. aastatel ehk iseseisvuse algul ja riigi ülesehitamise ajajärgul oli haritlastest esialgu suur puudus, mille tõttu paljud noored asusid ametisse veel enne ülikooli lõpetamist ning ülikooli lõpetanuile oli koha saamine paljudel elualadel kindlustatud, siis 1933. aastaks elati koondamiste ja vallandamiste tähe all ning esimeses järjekorras muutusid erialase hariduse kasutamise võimalused küsitavaks just naistele. Aastatel 1922–1932 ülikooli lõpetanud 77 naisjuristist tegutses 1933. aasta alguseks omal erialal 38 (veidi alla 50%), ning mitmed neist tööta-

³ Riigi Teataja 09.08.1920, 113/114, 243.

⁴ Põhjalikumalt esimeste naisjuristide haridus- ja töövõimalustest Euroopas ja maailmas vt: James C. Albisetti, „Portia Ante Portias: Women and the Legal Profession in Europe, ca. 1870–1925“, *Journal of Social History*, 33/4 (2000), 825–857; Mary J. Mossman, *The First Women Lawyers. A Comparative Study of Gender, Law and the Legal Profession* (Oregon: Hart Publishing, 2006).

⁵ Albisetti, „Portia ante Portas“, 842–844.

sid praktikantide või väikesepalgaliste kantseleiametnikena koh-tute juures.⁶

Käesolevas artiklis vaadeldakse, millised olid naisjuristide töö-võimalused notariaadis. Kohtunikuks ükski naisjurist enne Teist maailmasõda Eestis ei saanud.⁷ Vannutatud advokaatide nõukogu aruannete põhjal tegutses aastatel 1923–1939 advokaatidena kokku 42 naist. Nendest üle poole, st 22 naist võeti 1930. aastatel vastu vannutatud advokaatideks, ülejäänud 20 jäid 1940. aastani advo-kaadi abideks.⁸

Eesti notariaat sõdadevahelisel perioodil

Alates 1889. aastast laienes Balti kubermangudele Vene notariaal-seadus. See seadus ei defineerinud notarit kui sellist, vaid piirdus tema õiguste, kohustuste jms kirjeldamisega. Küll aga sätestas kõ-nealne seadus selgelt, et notar on riigiametnik, kellel aga ei ole õi-gust riiklikule pensionile.⁹ Eesti Vabariigi algusaastail tegutsesid veneaegsed notarid esialgu edasi, kuid juba 1. aprillil 1919 võttis Eesti Ajutine Valitsus vastu ajutise notariaalseaduse,¹⁰ mis hakkas kehtima 28. aprillil 1919. Koos nimetatud seadusega avaldati koh-tuministri põhjalik määrus notariaadi tegevuse tegelikuks käivitami-seks.¹¹

Ajutise notariaalseadusega jäeti kehtima Vene notariaalseadus, kuid selles tehti hulk muudatusi ja täpsustusi. Ajutise notariaalsea-dusega sätestati, et notariks võib olla vaid Eesti kodanik, keda pole kohtulikult karistatud vangistusega ega raskemalt ning kes ei tööta

⁶ Alma Martin, „Naiste kutseharidus ja kutseline tegevus“, *ERK (üld-, majandus- ja kultuurpoliitiline ajakiri)*, aprill/mai (1933), 131–133; A. M., „Naine võitluses olemasolu eest“, *Waba Maa*, 98 (28.04.1934), 5; „Naised olgu walwel oma õiguste eest“, *Postimees*, 296 (02.11.1936), 4.

⁷ Naisjuristide edutetest püüdlustest kohtunikuametisse kandideerimisel vt: Toomas Anepaio, *Eesti Vabariigi kohtunikekorpus (1918–1940). Väitekirjõigusteadeuse magistri teaduskraadi taotlemiseks* (Tartu: Tartu Ülikool, 1993).

⁸ *Eesti Vabariigi Vannutatud Advokaatide Nõukogu aruanded 1927–1939* (Tallinn: Eesti Kirjastus-Ühisus, 1928–1940). Eesti Advokatuuri kujunemise ja arengu kohta üldisemalt vt: Lauri Vahre, *Eesti Advokatuuri ajalugu 1919–1994* (Tallinn: Ilo, 2005).

⁹ Eesti notariaadi arenguloo kohta põhjalikumalt vt: Lauri Vahre, *Eesti Notariaadi ajalugu 1918–2003* (Tallinn: Juura, 2008), 14–15.

¹⁰ *Riigi Teataja* 24 (1919).

¹¹ Vahre, *Eesti Notariaadi ajalugu*, 17.

muul palgalisel riigi- ega omavalitsuse ametikohal. Tuli sooritada eksam kohtuministri nimetatud komisjoni ees, kuid eksamist võis kohtuminister vabastada isikuid, kes olid varem iseseisvalt notarina tegutsenud. Notarid nimetas ametisse kohtuminister rahukogu (hiljem nimetati need ümber ringkonnakohtuteks) ettepanekul ja ametisse astudes pidi notar andma vande. Notarid loeti ajutise notariaalseadusega riigiametnikeks Kohtuministeeriumi võimkonnas, kuid riigilt nad palka ei saanud. Notarite tasumäärad kinnitas Vabariigi Valitsus kohtuministri ettepanekul. Notariaaltoimingute keeleks kehtestati eesti keel ning kaotati ära vene keele oskuse nõue. Ajutine notariaalseadus kehtis 1940. aasta lõpuni.¹²

Hoolimata asjaolust, et notarid loeti riigiametnikeks, võib öelda, et Eestis kehtis aastatel 1918–1940 ladina tüüpi notariaat, mille põhiprintsiipide kohaselt on notar vabakutseline, sõltumatu ja erapooletu ametipidaja, kes nimetatakse ametisse eluks ajaks ning oma ametitegevuse eest vastutab notar isiklikult.¹³ Nimetatud printsiipide kõrval on olulised veel notari ametisaladuse hoidmise kohustus, kindlaksmääratud notarite arv ning riiklik järelevalve notarite ametitegevuse üle.¹⁴

Sõdadevahelisel iseseisvusajal kehtinud ajutise notariaalseaduse järgi ei olnud kõrgem juriidiline haridus tingimata nõutav, kuid seeest tuli ära teha karm eksam, ja praktikas kujunes nii, et notari ameti taotlejad olid kõik Tartu Ülikooli õigusteaduskonna lõpetanud.¹⁵

Ajutise notariaalseadusega avaldatud notariaadi tegevuse täielikuks käima lükkamiseks kehtestati muu hulgas kohtuministri määrusega notarikohtade loetelu.¹⁶ Notarikohtade üldarv oli esialgu 36. Notarikohad nähti ette Tallinnasse (kuus notarit), Paldiskisse, Raplasse, Haapsalusse, Lihulasse, Hiiumaale, Kuressaarde, Rakveresse (kaks), Paidesse, Tapale, Jõhvi, Narva, Tartusse (kaks), Mustveesse, Nuustakule, Räpinasse, Võrru, Petserisse, Valka, Pärnusse

¹² Vahtre, *Eesti Notariaadi ajalugu*, 17–18.

¹³ K. Simmermann, „Eesti notariaadi areng 1993–2003“, *Eesti notariaadi X aastapäev* (Tallinn: Notarite Koda, 2003), 17–18.

¹⁴ Tiit Sepp, „Eessõna“, *Eesti notariaadi X aastapäev* (Tallinn: Notarite Koda, 2003), 5.

¹⁵ Vahtre, *Eesti Notariaadi ajalugu*, 115.

¹⁶ Erinevalt advokaadist, keda loeti nn vaba elukutse esindajaks, ei võinud notar seega asuda tegutsema seal, kus ta ise arvas õigem olevat, vaid ainult seal, kuhu kohtuministri poolt oli loodud vastav notari ametikoht. Vahtre, *Eesti notariaadi ajalugu*, 18–19.

(kaks), Viljandisse (kaks), Tõrvasse, Põltsamaale, Vändrasse ja Heinastesse. Ühtegi naisnotarit notariaadi algusaastatel ametis ei olnud.

1920. aastate alguses alustati uute notarite ametisse nimetamist. Olgugi et notareid oli vähem kui seaduses ette nähtud, ei olnud 1920. aastate alguses notarikohtade järele väga tungivat nõudlust ning mõned notarikohad seisid lausa aastaid täitmata.¹⁷ Mõnes kohas ei soovitudki notarit, tuues põhjuseks, et see viib ümberkaudsete notarite teenistuse veelgi alla. Teenistus oli seega väike ning esines juhtum, kus notarina töötav isik palus end ametist vabastada ning asus tööle kinnistusjaoskonna sekretärina (võimalik, et selle peapõhjuseks oli kinnistusjaoskonna sekretärile määratud kindel kuupalk). Notarite materiaalne kuldaeg algas majanduskriisi ajal 1920.–1930. aastate vahetusel.¹⁸

Majanduskriisi ajal, kui notarite teenistus tõusis, aga paljudel teistel aladel see langes, ettevõtted läksid pankrotti või töötajad jäid tööta, muutus notariamet enneolematult populaarseks ning suurenes esiteks surve uute kohtade loomiseks, teiseks aga tung nii loodavatele kui vabanevatele notarikohtadele. Aastatel 1928–1931 loodi juurde 11 notarikohta.¹⁹

Notaritel puudus oma kutsealane ühendus kuni 26. veebruarini 1933, mil Tallinnas toimus üleriiklik notarite kongress, kus otsustati asutada Eesti Notarite Ühing.²⁰ Eesti Notarite Ühing pidi olema kolleegide vabatahtlik liit, kuid tegelikult hakkasid ühingusse kuuluma peaaegu kõik notarid.²¹ Ühing oli ellu kutsutud ja seatud kaitsma notarite ühiseid huve ja tegelema üldistustööga arutelude ja kohtupretsedentide tutvustamise kaudu.²² Ühingu loomist kajastavas artiklis ajalehes Postimees märgiti ühingu loomise eesmärkidest ära notariaadi kui avalik-õigusliku instituudi igakülgne arendamine,

¹⁷ Vahtre, *Eesti Notariaadi ajalugu*, 24–25.

¹⁸ Vahtre, *Eesti Notariaadi ajalugu*, 45, 47.

¹⁹ Vahtre, *Eesti Notariaadi ajalugu*, 61.

²⁰ „Notarid algatavad uuendusi. Notarite kongressil asutati notarite ühing“, *Postimees*, 49 (28.02.1933), 3.

²¹ Seda vaid ühe erandiga – ühingusse ei kuulunud tollane Tartu notar Joosep Kallas. Vahtre, *Eesti Notariaadi ajalugu*, 92.

²² Lisaks eeltoodud eesmärkidele oli ühingu raames võimalik algatada põhimõtetelisi arutelusid notariaadi kitsaskohtade, üldiste arengusuundade ja tuleviku üle. Ühingu loomise otsustavaks ajendiks oli üha enam leviv arusaam notariaadi reformimise vajadusest. Vahtre, *Eesti Notariaadi ajalugu*, 92.

oma liikmete kutsetegevuse ühtlustamine, kutse-eetika üle valvamine, kutse-eetiliste normide määramine. Ühtlasi märgiti kõnealuses artiklis, et kongressil tunnistati vajalikuks notariaati reformida, „kuna seadus, mille alusel notariaat praegu töötab, on vana ja ei vasta praegusaja nõuetele“.²³

Eesti Notarite Ühing asus aktiivselt välja töötama uue notariaalseadustiku eelnõu projekti,²⁴ kuid enne Eesti annekteerimist NSV Liidu poolt 1940. aasta suvel notariaalseadustiku vastuvõtmiseni ei jõutudki.

Notarite ametisse määramisega seotud probleemid

Notarite sissetulekut tabas madalseis siis, kui see muudes valdkondades hakkas läbi saama, st aastail 1931–1933, ning olemasolevad notarid ise olid mitmes kohas vastu uute notarikohtade loomisele, tuues põhjuseks tööhulga ja sellest tingituna ka saadavate tasude vähenemise. Näiteks 26. augustil 1933. aastal pöördus neli notarit²⁵ Tartu-Võru Rahukogu poole ettekandega seoses kohtu- ja siseministri 3. juuni 1933. aasta määrusega nr 337,²⁶ mille kohaselt oli notarikohtade nimestikku täiendatud uue notarikohaga Antsla alevis. Nad palusid rahukogul astuda samme kohtu- ja siseministri ees, et jätta Antsla notari koht vakantseks kuni majanduslikult soodsamate aegade saabumiseni. Notarid põhjendasid oma taotlust esiteks sellega, et Antsla alev asub Võru ja Valga linna vahel raudtee ääres, seega Antsla elanikel on mõlemale linnale soodne juurdepääs. Teiseks tõid nad välja, et Võru ja Valga notarite tööhulk on eelnevate aastate jooksul tunduvalt vähenenud, seega Antslasse notari määramisega võib senine töötasu niivõrd väheneda, et ei võimaldaks ei neil ega ka Antsla notaril piisavat äraelamist, mis omakorda võis nende hinnangul viia notarid majanduslikesse raskustesse ning see kõigutaks

²³ „Notarid algatavad uuendusi”, *Postimees* (28.02.1933).

²⁴ Koostati kaks seaduseelnõud: esimene 1934. ja teine 1937. aastal, kusjuures teise eelnõu arutamisel tekkisid seaduseelnõu väljatöötamise töögrupis palavad vaidlused selle üle, kas notarit peab seaduses nimetama „riigiteenijaks“ või vabakutseliseks. Vahtre, *Eesti Notariaadi ajalugu*, 94–97.

²⁵ Võru notarid August Sermat ja Peeter Erg ning Valga notarid Arnold Treufeldt ja Hans Tuul. ERA, 76-1-348 (nummerdamata).

²⁶ Riigi Teataja, 49 (1933).

usaldust notari vastu ja kutsuks esile muidki soovimatuid tagajärgi. Veel leidsid nad, et silmas pidades notari suurt varanduslikku vastutust ja asjaolu, et notar riigilt palka ei saa ega ole ka pensioniõiguslik, peaks notari töötasu võimaldama äraelamise notarile ja ta perekonnale ning töötasust peaks notar koguma kapitali, et vanaduse või invaliidsuse korral end elatada, mitte aga jääda riiklikule hoolekandele või seltskondlikule toetusele.²⁷

1930. aastate algusest on tuua aga ka vastupidiseid näiteid, kus kohalikud äriühingud ja elanikud taotlesid kohtu- ja siseministrilt notarikoha loomist. Näiteks esitasid mitmed äriühingud²⁸ ühise palvekirja kohtu- ja siseministrile 1932. aasta novembris, milles palusid luua notarikoha Järva-Jaani alevikku ning põhjendasid oma taotlust muu hulgas sellega, et Järva-Jaani alevik oli muutunud tollal majanduslikuks keskkohaks ja alevikku oli koondunud ligi 50 mitmesugust äri- ja tööstusettevõtet, kes oma ettevõtmistes pidid tihti notari poole pöörduma.²⁹ Märgitakse, et lähimad notarid olid Tapal ja Paides ning nendega läbikäimine kauge maa tõttu ettevõtetele väga tülikas ja kulunõudev. Lisaks toodi palvekirjas välja, et kohaliku notari puudumisel olid lepingud jäänud tihti tempelmaksustamata, neid tehti kodusel viisil, mis omakorda oli asjaosalistele kaasa toonud trahvid; volikirjad vormistati puudulikult; äriraamatute väljavõtteid ei saanud tõestada jne. Kohalikud ettevõtjad avaldasid kõnealuses pöördumises arvamust, et juhul kui kohtu- ja siseminister leiab, et notarikoha loomine oleks notarile liialt vähetasuv, võiks notari ametikohustused panna esialgu kohalikele rahukohtunikule.³⁰ Kuna kõnealune palvekiri soovitud tulemust ei toonud ning notarikohta Järva-Jaani ei loodud, saatis Järva-Jaani Ühispank mõni kuu hiljem, 1933. aasta kevaldel nüüd juba majandusministrile teise ja palju pikema kirja, milles palus majandusministrit tegeleda tagajärjeta jäänud äriühingute ja eraisikute taotlustega Järva-Jaani notarikoha loomisel.³¹

²⁷ Ettekanne Tartu-Võru Rahukogule. ERA, 76-1-348 (nummerdamata).

²⁸ Teiste hulgas näiteks Järva-Jaani Ühispank, Järva-Jaani Piimaühistu, Järva-Jaani Tarvitajate Ühisus, Koeru Ühispank. ERA, 76-1-348 (nummerdamata).

²⁹ Kui oluline antud notarikoha loomine kohalikele oli, näitab ka asjaolu, et ajalehes Postimees ilmus ministeeriumile palvekirja esitamise kohta ka vastavasisuline teade. „Järva-Jaani notar“, *Postimees*, 269 (16.11.1932), 5.

³⁰ Palve kohtu- ja siseministeeriumile, november, 1932. ERA, 76-1-348 (nummerdamata).

³¹ Järva-Jaani Ühispanga kiri majandusministrile Järva-Jaani avaliku notari ametikoha asutamise küsimuses. ERA, 76-1-348 (nummerdamata).

Ka Räpinas oodati notarikoha täitmist 1932. aasta alguses, sest asjaajamine linnades oli muutunud kohalike arvates tülikaks pika vahemaa tõttu, mispeale arvestades ümbruskonna nõuete ja soovidega oli vallavalitsus esitanud vastava sooviavalduse kohtu- ja siseministrile.³² Olgu siinkohal märgitud, et nii Järva-Jaani kui ka Räpina said hiljem notarid, mille kohta ilmusid ka vastavad teated ajalehes *Postimees*.³³

Üldiselt tuleb nentida, et notarite kohta ajalehtedes ilmunud teated sisaldasid infot notarite ametisse nimetamiste,³⁴ ümberpaigutamiste,³⁵ ametist lahkumiste,³⁶ surmade,³⁷ juubelite³⁸ ja notarite sooritatud kuritarvituste³⁹ kohta. Notarite kuritarvituste kohta avaldati muu hulgas arvamust, et sellised rikkumised olid muutunud kurvas-tavalt igapäevasteks ning kaheldi, kas notareid pole liiga palju. Ühtlasi küsiti, kas pole kuritarvitused mitte tingitud notarite väikesest sissetulekust, vähesest tööst ja väikestest tuludest.⁴⁰

Esimene naisnotar Ilma Sarepera

Enne 1936. aastat ei olnud ükski naisjurist esitanud notariks nimetamise avaldust. Pärast Viljandi notari Peet Sarepera⁴¹ surma nimetatud aasta kevadel esitas avalduse notariks nimetamiseks lahkunu

³² „Räpina ootab notarit“, *Postimees*, 32 (07.02.1932), 5.

³³ Järva-Jaanisse määrati notar umbes aasta hiljem. „Notar Järva-Jaanis“, *Postimees*, 269 (16.11.1933), 6; „Räpina sai notari“, *Postimees*, 75 (01.04.1932), 5.

³⁴ „Paides uus notar“, *Postimees*, 302 (06.11.1930), 5; „Uus notar Rakveres“, *Postimees*, 4 (06.01.1932), 6; „Antsla sai notari“, *Postimees*, 241 (14.10.1933), 1.

³⁵ „Vändrasse notariks Voldemar Üprus“, *Postimees*, 159 (14.06.1934), 5; „Uus notar Elva“, *Postimees*, 98 (09.04.1935), 7.

³⁶ „Valga notar A. Treufeldt lahkus“, *Postimees*, 6 (07.01.1935), 6.

³⁷ „6. nov. suri Narva notar Jaak Vaabel“, *Postimees*, 301 (07.11.1936), 7; „25. mail suri Rakveres sealne notar Karl Hannus“, *Postimees*, 135 (22.05.1937), 4.

³⁸ „Notar A. Siska 10. a ametijuubel“, *Postimees*, 38 (14.02.1932), 5; „Notar M. Juurik 50-aastane“, *Postimees*, 296 (02.11.1936), 7.

³⁹ „Veel üks Mustla notari läbi kannatanu“, *Postimees*, 119 (03.05.1934), 2; „End. Mustla notar süüpingil“, *Postimees*, 294 (27.10.1934), 4; „Elva notari tegevuse uurimine jätkub“, *Postimees*, 324 (26.11.1934), 7; „Notar kuritarvitajana“, *Postimees*, 25 (26.01.1935), 7; „Notar Tuksami kuritarvitused“, *Postimees*, 27 (28.01.1935), 3; „Valitsus tagandas Tuksami“, *Postimees*, 37 (07.02.1935), 6.

⁴⁰ „Kroonik. Päevast päeva“, *Postimees*, 27 (28.01.1935), 3.

⁴¹ Peet Sarepera sündis 07.06.1873, suri 03.03.1936; töötas 1893. aastast arstiõpilase ja kohtukantseleiametnikuna Viljandis, 1918. aastast krepostijaoskonna sekretärina Viljandis ning 1926. aastast notarina Viljandis. *Järva Teataja*, 28 (06.03.1936), 6.

tütar Ilma Sarepera, kes nimetati ametisse kohtuministri käskkirjaga 21. novembrist 1936.⁴²

Ilma Sarepera (ka nimekujuga Saarepera) sündis 23. detsembril 1912. aastal (vkj 10.12.1912) Viljandis. Peet ja Julie Johanna Mathilde Sarepera peres oli kolm last, Ilma sündis teisena. Ilma Sarepera õppis Viljandi Eesti Haridusseltsi tütarlaste õigustega eragümnaasiumis, mille lõpetas 6. juunil 1930. aastal.⁴³ Ta jätkas õpinguid Tartu Ülikooli õigusteaduskonnas, mille lõpetas 21. detsembril 1934.⁴⁴ Noore ja tubli juuratudengina töötas ta juba enne ülikooli lõpetamist, alates 1. septembrist 1932, seega ligi neli aastat Viljandis oma isa Peet Sarepera kontoris palgalise ametnikuna. Ajavahemikul 10. juulist 1. detsembrini 1936 töötas ta palgalise ametnikuna notar Elmar Joaste Viljandi kontoris.⁴⁵

Pärast isa surma kandideeris Ilma Sarepera Viljandis isast vabanenud notarikohale.⁴⁶ Ta sooritas kohta saamiseks notarieksami Viljandi ringkonnakohtu juures.⁴⁷ Peet Sarepera kohale kandideeris teiste seas ka Ilma Sarepera tolleaegne töödaja Võhma notar Elmar Joaste, kes osutuski valituks Viljandi notari kohale.⁴⁸

Umbes nädal enne Elmar Joaste Viljandi notariks kinnitamist ja sellekohase teate ilmumist pressis⁴⁹ jõudis ajalehes *Postimees* aga ilmuda sõnum selle kohta, et kõige tõenäolisemaks kandidaadiks kõnealusele notarikohale on hoopis Viljandi Ringkonnakohtu üldsekretär Heinrich Viidekop.⁵⁰ Nagu enne märgitud, kinnitati pärast Peet Sarepera surma vakantseks jäänud notari kohale siiski Elmar Joaste.

Ilma Sarepera kandideeris aga Elmar Joastest tühjaks jäänud Võhma notari kohale ning väga noorena (mitte veel isegi 24-aasta-

⁴² Kohtuministri 12.11.1936 käskkirja arhiivimaterjalidest ei leia, kuid ametisse nimetamise konkreetne kuupäev sisaldub Ilma Sarepera 08.11.1937 palves kohtuministrile. ERA, 76-1-352 (nummerdamata).

⁴³ EAA, 2100-1-14218, l. 4, 30, 32, 34; EAA, 3149-1-103, l. 13, 177.

⁴⁴ EAA, 2100-1-14218, l. 1, 11, 34.

⁴⁵ Ilma Sarepera teenistustoimik. ERA, R-924-1-339 (nummerdamata).

⁴⁶ „Wiljandi kolmanda notari koht täitmisele“, *Postimees*, 114 (29.04.1936), 3.

⁴⁷ ERA, R-924-1-339 (nummerdamata).

⁴⁸ „Wiljandi kolmanda notari koht täitmisele“, *Postimees*, 29.04.1936.

⁴⁹ Teade ilmus sõnastuses: „Viljandi kolmanda notari kohale on kohtuministeerium kinnitanud senise Võhma notari Elmar Joaste.“ „Kolmandaks notariks E. Joaste“, *Postimees*, 160 (16.06.1936), 6.

⁵⁰ „H. Viidekop kolmandaks notariks?“, *Postimees*, 153 (09.06.1936), 9.



Foto 1. Esimene naisnotar Ilma Sarepera.

seks saanuna) kinnitati ta sellele kohale kohtuministri 12. novembri 1936 käskkirjaga. Vandetootuse andis Ilma Sarepera 30. novembril 1936 ning ametikohustuste täitmisele Võhmas asus ta 8. detsembril samal aastal.⁵¹

Esimese naisnotari ametisse nimetamise kohta ilmus 1. detsembri 1936 ajalehes *Postimees* alljärgnev sõnum: „Esimene naisnotar andis ametitootuse. Esmaspäeval andis Viljandi ringkonnakohtu avalikul korraldaval istungil ametitootuse uus Võhma notar prl. Ilma Sarepera, kadunud Viljandi notar P. Sarepera tütreid, kes on esimeseks naisnotariks Eestis. Temalt võttis ametitootuse Viljandi ringkonnakohtu esimees J. Tepandi. Peale kohtu esimehe ilmusid talaarides saali veel 9 kohtunikku, abiprokurör O. Sein ja ringkonnakohtu üldsekretär Viidekop.“⁵² Veel enne selle teate avaldamist ning

⁵¹ ERA, R-924-1-339 (nummerdamata).

⁵² „Esimene naisnotar andis ametitootuse“, *Postimees*, 325 (01.12.1936), 3.

vaid kolm päeva pärast Ilma Sarepera notarikohale kinnitamist oli jõudnud ajalehes *Postimees* ilmuda ka artikkel, milles olid ära nimetatud väga paljud tunnustatud naised erinevatel kutsealadel, nende seas ka Ilma Sarepera. Tema kohta märgiti, et ta oli Eesti esimene naisnotar ja ühtlasi ka noorim notar Eestis, olles ametikohale saanud vaid 24 aasta vanusena.⁵³

Esitanud 8. novembril 1937 kohtuministrile palve, kandideeris Ilma Sarepera Mõisakülas vakantseks jäänud notarikohale. Oma taotluses märkis ta, et notaritöö hulk on Võhmas väga väike ning ei ole mingeid väljavaateid tööhulga suurenemiseks. Lisaks märkis ta, et vähene töötasu teeb väga raskeks kontori ülalpidamise ja elamiskulude katmise. Ühtlasi avaldas ta lootust, et Mõisaküla suurema keskusena võimaldab laiemat tegevuspiirkonda.⁵⁴ Edestades seitset meeskandidaati paigutati Ilma Sarepera kohtuministri 27. novembri 1937 käskkirjaga Võhmast ümber notariks Mõisakülla,⁵⁵ kus ta alustas tegevust 18. detsembril 1937. aastal.⁵⁶ Kohtuministri 22. septembri 1939 käskkirjaga paigutati Ilma Sarepera ümber Põltsamaa notari kohale, mistõttu Mõisakülas lõpetas ta tegevuse 6. oktoobril 1939 ning alustas Põltsamaa notarina tegevust 10. oktoobril 1939.⁵⁷ Põltsamaal tegutses Ilma Sarepera notarina kuni notarikohtade likvideerimiseni 1. jaanuaril 1941.⁵⁸ Arhiivis leiduvatest dokumentidest nähtub, et ajavahemikul veebruarist 1941 kuni juulini 1941 töötas Ilma Sarepera Viljandi riiklikus notariaalkontoris vanema notarina.⁵⁹ Kui kaua ta nimetatud notariaalkontoris töötas, arhiivimaterjalidest ei selgu. Ilma Sarepera surma kohta ajalehes Eesti Sõna ilmunud teates nimetati teda Põltsamaa notariks,⁶⁰ seega tõenäoliselt töötas ta enne surma taas notarina Põltsamaal.

Ilma Sarepera tegutses aktiivselt mitmes ühingus ja seltsis. Oma elulookirjelduses on ta märkinud, et ta kuulus ajavahemikul 1937–

⁵³ „Naiste pioneeritöö kultuuripõllul“, *Postimees*, 309 (15.11.1936), 3.

⁵⁴ Ilma Sarepera 08.11.1937 palve kohtuministrile. ERA, 76-1-352 (nummerdamata).

⁵⁵ Kohtuministri 27.11.1937 käskkiri nr 27. ERA, 76-1-352 (nummerdamata).

⁵⁶ Kohtuministeeriumi 23.12.1937 teadaanne. ERA, 76-1-352 (nummerdamata).

⁵⁷ ERA, R-924-1-339 (nummerdamata); Põltsamaa notari Ilma Sarepera aruanded. ERA, 2121-1-108.

⁵⁸ Ilma Sarepera teenistustoimik. Elulookirjeldus. ERA, R-924-1-339 (nummerdamata).

⁵⁹ ERA, R-924-1-339 (nummerdamata).

⁶⁰ „Maeti notar Ilma Saarepera“, *Eesti Sõna*, 216 (16.09.1944), 3.

1939 Naiskodukaitssesse, oli lühemat aega Mõisaküla Skaudisõprade Seltsi liige, kuulus üliõpilaskorporatsiooni Filiae Patriae ning oma ameti tõttu Eesti Notarite Ühingusse.⁶¹

Ilma Sarepera suri 1944. aasta septembrikuu esimeses pooles.⁶² Esimese naisnotari ametisse nimetamise ning tema notarina töötamise tähtsust iseloomustab ilmekalt tema surma ja matuse kohta 16. septembril 1944 ajalehes Eesti Sõna ilmunud teade: „Maeti notar Ilma Saarepera. Käesoleva nädala keskel maeti Jaani koguduse kalmistule Põltsamaa notar Ilma Saarepera. I. Saarepera oli ainus Eesti naisnotar. Pärast Viljandi gümnaasiumi ta lõpetas Tartu Ülikooli õigusteaduskonna 1934. a. Samal aastal määrati I. Saarepera notariks Võhma; hiljem oli ta samas ametis Mõisakülas ja Põltsamaal.“⁶³

Viimati nimetatud teates sisalduvast väljendist „I. Saarepera oli ainus Eesti naisnotar“ nähtub, et kuni Ilma Sarepera surmani 1944. aasta septembris ei töötanud Eestis notarina tõepoolest mitte ühtegi teist naist. Nagu eespool mainitud, ei nähtu arhiivides leiduvatest andmetest, et ükski naisjurist oleks esitanud ka taotlust notariks nimetamise kohta. Tõenäolistelt pelutas naisi notariametist eemale meesnotarite suur konkurents ning sissetulekute ja kontori ülevõlpidamise võimalik ebastabiilsus.

Notariaat ja naisnotarid nõukogude perioodi alguses

Eesti annekteerimine NSV Liidu poolt tõi notariaadi alal 1941. aasta algul (sisuliselt vaid järgneva kaheksaks kuuks) kaasa põhimõttelised muudatused. Senistest (faktiliselt) iseseisvatest notaritest, kes pidid oma töös järgima seadust ning oma äraelamise eest hoolitsema ise, said kindla kuupalgaga riigiametnikud. Notariaat hakkas notarite asemel koosnema notariaalkontoritest, mis allusid ENSV Kohtu Rahvakomissariaadile.⁶⁴

⁶¹ Ilma Sarepera teenistustoimik. Elulookirjeldus. ERA, R-924-1-339 (nummerdamata).

⁶² Täpne surmadaatum arhiividokumentides puudub.

⁶³ „Maeti notar Ilma Saarepera“, *Eesti Sõna* (16.09.1944). Ilma Sarepera täpne surma- ega matmisaeg ei selgu ka Eesti kalmistute veebilehelt www.kalmistud.ee, kus on märgitud üksnes aasta 1944.

⁶⁴ Vahtre, *Eesti Notariaadi ajalugu*, 101.

Arhiividokumentidest ei nähtu, et lühikesel esimese Nõukogude okupatsiooni ajal oleks naisterahvad alustanud tööd notarina. Nõukogulik notariaalkontorite võrk sai eksisteerida vaid veidi üle poole aasta. 1941. aasta sügiseks oli Eesti juba Saksa võimu all, mis omakorda tõi kaasa olukorra, kus kõik vanad notarid hakkasid taas tegutsema kuni 21. juunini 1940 kehtinud õigusaktide alusel.⁶⁵

Pärast Eesti teistkordset annekteerimist Nõukogude Liidu poolt 1944. aasta sügisel avati ruttu, juba 1944. aasta oktoobris ka notariaalkontorid.⁶⁶ 1941. aastal kehtestatud riiginotariaadi määrustiku⁶⁷ kohaselt pidi notaril olema kõrgem juriidiline haridus. Kõrgemat juriidilist haridust ei nõutud isikutelt, kes olid vähemalt viis aastat tegutsenud kohtunikuna või „notariaadi alal“.⁶⁸ NSV Liidu tagalas Jegorjevskis lõpetas 1944. aastal notarite kolmekuulised kursused 11 inimest,⁶⁹ nende hulgas mitu naist. 26. jaanuaril 1945 andis Eesti NSV Rahvakomissaride Nõukogu välja määruse, millega tehti järeleandmisi, nimelt täiendati riiginotariaadi määrustiku § 4 selliselt, et isikute puudumisel, kes vastaksid kehtestatud nõuetele, võis notariks nimetada ka isikuid, kes on lõpetanud notarite ettevalmistuskursused.⁷⁰

Sellisel kiirkorras kaadri ettevalmistamisel oli nii ideoloogiline kui ka praktiline aspekt. Ühelt poolt sooviti täita kohad endisaegsete kodanlaste asemel kiiremas korras nõukogude inimestega, kes olid saanud nõukoguliku hariduse ja omandanud nõukogulikud arusaamad elust üldse ning õigussüsteemist iseäranis.⁷¹ Teisalt valitses sõjakaotuste, pagemiste, küüditamiste ja muude massirepressioonide tõttu puudus erialase ettevalmistusega spetsialistidest. Teine maailmasõda ja okupatsioonid olid Eesti juristkonnale katastroofilised.⁷² Naiste osakaal Eesti notarite hulgas suurenes, samas ei saa siiski

⁶⁵ Vahtre, *Eesti Notariaadi ajalugu*, 102.

⁶⁶ Sellisena nagu notariaalkontorid olid 1941. aastal esimese Vene okupatsiooni perioodil lühikeseks ajaks kehtestatud. Vahtre, *Eesti Notariaadi ajalugu*, 107.

⁶⁷ *ENSV Teataja*, 71 (1940), 978.

⁶⁸ Vahtre, *Eesti Notariaadi ajalugu*, 115.

⁶⁹ Toomas Karjahärm, Väino Sirk, *Kohanemine ja vastupanu. Eesti haritlaskond 1940–1987* (Tallinn: Argo, 2007), 444.

⁷⁰ ERA, R-984-4-777, l. 10.

⁷¹ Vahtre, *Eesti Notariaadi ajalugu*, 115.

⁷² Karjahärm, Sirk, *Kohanemine ja vastupanu*, 428.

täheldada naisjuristide väga suurt tungi notariteks, sest mõned ettenähtud notarikohad olid ikkagi pidevalt täitmata. Näiteks kavandatud 29 kontorist oli 1945. aasta juulikuuks avatud vaid 19 kontorit.⁷³ 1949. aasta aprillikuus töötas 26 kontoris kokku 28 notarit, neist 11 naist, kõik olid eestlased.⁷⁴

Ilma Sarepera järel järgmised naisnotarid nimetati ametisse 1944. aasta oktoobris, kui hakati kiirelt taastama notariaalkontorite tegevust. Mitte ükski 1944. aastal notariks määratud naisterahvas ei olnud omandanud kõrgemat juriidilist haridust. Enamik neist läbis enne ametisse astumist notarite ettevalmistuskursused. Kaks 1944. aastal notariaalkontorisse tööle määratud naist töötasid teatava aja notarina ilma igasuguse juriidilise ettevalmistuseta, kuid omandasid juriidilise hariduse hiljem Tallinna Juriidilises Koolis. Tartu Ülikooli õigusteaduskonna lõpetanute nimekirjast⁷⁵ ei nähtu, et ükski 1944. aastal notariaalkontorisse tööle asunud naistest oleks seal õppinud ka hiljem notariks olemise ajal. Üldjuhul oli tegu noorte, keskmiselt 22–28 aasta vanuste naistega, välja arvatud kaks, kel oli vanust üle 40.

1. oktoobrist 1944 määrati Rakvere riiklikusse notariaalkontorisse notariks Valentina Baumverk.⁷⁶ Ajavahemikul juulist oktoobrini 1944 oli Valentina Baumverk läbinud notarite ettevalmistuskursused Moskva oblastis Jegorjevskis. Rakvere riiklikus notariaalkontoris töötas ta notarina kuni 1946. aasta novembrini, mil ta valiti rahvakohtunikuks Rakvere I jaoskonna rahvakohtusse.⁷⁷ Valentina Baumverk oli 1937. aastal lõpetanud Jõhvi Humanitaargümnaasiumi, aastatel 1939–1940 töötas kassapidajana Tallinna ja Jõhvi kauplustes, oktoobrist 1941 kuni jaanuarini 1941 töötas arveametnikuna prokuratuuris Paide linnas, jaanuarist 1941 kuni juulini 1941 kohutäiturina Jõhvi rahvakohtus. Juulis 1941 lahkus ta Eestist ning töötas 1944. aasta juulini põllutöölisena Gorki oblasti Bori rajooni

⁷³ ENSV Rahvakomissariaadi 10.07.1945 määruse punktis 1 nimetati ära ka kohad, kus kontorit selleks ajaks veel avatud ei olnud. ERA, R-984-4-777, l. 32.

⁷⁴ Vahtre, *Eesti Notariaadi ajalugu*, 114.

⁷⁵ *Tartu Ülikooli õigusteaduskonna lõpetanute ja õigusteadust õpetanute nimekiri 1919–1989* (Tartu: Tartu Ülikool 1989).

⁷⁶ Valentina Baumverk sündis 19.02.1919 Ida-Virumaal Toila külas töölisperre, vanemad olid kalurid, hiljem töötas isa Vladimir Baumverk Kukuruse kaevanduses kaevurina, rahvuselt eestlane. ERAF, 1-6-4984, l. 3, 9, 19.

⁷⁷ ERAF, 1-6-4984, l. 4p.

kolhoosis. Pärast notarite ettevalmistuskursuste läbimist Jegorjevskis naasis ta Eestisse ning asus notarina tööle Rakveres.⁷⁸ Valentina Baumverk oli Üleliidulise Kommunistliku Partei liige alates 1946. aastast.⁷⁹

8. oktoobril 1944 Eesti NSV Rahvakomissari käskkirjaga nr 53 määrati alates 1. oktoobrist 1944 Viljandi riikliku notariaalkontori notariks Hilda Järvila.⁸⁰ Hilda Järvila⁸¹ läbis 1944. aastal notarite ettevalmistuskursused Jegorjevskis ja oli aastatel 1944–1945 Kilingi-Nõmme riikliku notariaalkontori juhataja.⁸²

1944. aastal määrati riikliku notarina ametisse Erika Keviš,⁸³ kes oli Narva riiklikus notariaalkontoris ametis vanemnotarina aastatel 1944–1983. Ta oli omandanud keskhariduse ning 1944. aastal läbis notarite ettevalmistuskursused Jegorjevskis.⁸⁴

1944. aastal määrati riikliku notarina ametisse juriidilise haridusega Elvi Rüüsak,⁸⁵ kes töötas notarina Paides aastatel 1944–1947. Aastatel 1948–1950 töötas ta konsultandina ning aastatel 1950–1963 taas riikliku notarina Viljandis. Juriidilise hariduse omandas Elvi Rüüsak 1947. aastal, mil lõpetas Tallinna Juriidilise Kooli.⁸⁶

1944. aastal astus ametisse Helde Laas,⁸⁷ kes töötas aastatel 1944–1949 riikliku notarina Kuressaares. Helde Laas oli samuti 1944. aastal läbinud notarite ettevalmistuskursused Jegorjevskis.

1944. aasta oktoobris määrati Pärnu riiklikusse notariaalkontorisse konsultandiks Salme Sosi ning aprillis 1945. aastal sai ta sama notariaalkontori juhatajaks.⁸⁸ Salme Sosi⁸⁹ lõpetas 1924. aastal Tar-

⁷⁸ *Ibid.*

⁷⁹ ERAF, 1-6-4984, l. 1p.

⁸⁰ EAA, M-785-1-5, l. 1.

⁸¹ Hilda Järvila sündis 15.04.1918 (isanimi Jaan) Viljandimaal Viljandi vallas. 1937. aastal lõpetas Viljandi Erakaubanduskooli. Vahtre, *Eesti Notariaadi ajalugu*, 238.

⁸² Vahtre, *Eesti Notariaadi ajalugu*, 238.

⁸³ Erika Keviš (snd Torbek) sündis 16.02.1922 Leningradi oblastis Novgorodi rajoonis Pahotno-Gorski külas. Vahtre, *Eesti Notariaadi ajalugu*, 240.

⁸⁴ Vahtre, *Eesti Notariaadi ajalugu*, 240.

⁸⁵ Elvi Rüüsak (snd Jaanovits) sündis 21.11.1916 Tartus. Vahtre, *Eesti Notariaadi ajalugu*, 259.

⁸⁶ Vahtre, *Eesti Notariaadi ajalugu*, 259.

⁸⁷ Helde Laas sündis 03.11.1921 Saaremaal Torgu vallas. Vahtre, *Eesti Notariaadi ajalugu*, 245.

⁸⁸ ERAF, 147-3-450, l. 6.

⁸⁹ Salme Sosi (snd Virro, isanimi Karl) sündis 23.08.1903 Tartus töölis perekonnas. ERAF, 147-3-450, l. 5, 8.

tu Tütarlaste Gümnaasiumi ning samal aastal ka kaks raamatupidamiskursust, aastatel 1924–1925 oli Tallinnas Harju-Pangas diskonto osakonnas praktikant. Aastatel 1925–1926 töötas Salme Sosi Tallinna valmisriieteäris pearaamatupidaja abina, aastatel 1926–1927 Tallinnas vanemarveametnikuna. Olles vahepealsetel aastatel kodune, läbis ta 1940–1941 mitu meditsiiniõdede kursust. Viibides alates 1941. aasta juunist Nõukogude Liidu tagalas, töötas ta aastatel 1942–1944 Kasahstanis Džambuli linnas meditsiiniõena. 1944. aastal läbis ta notarite ettevalmistuskursused Jegorjevskis, misjärel määrati 1944. aastal konsultandiks Pärnu riiklikku notariaalkontorisse.⁹⁰ Salme Sosi lahkus ametist 1949. aastal.⁹¹ Kommunistlikku Parteisse ta ei kuulunud.⁹²

1944. aastal määrati Rakvere riiklikusse notariaalkontorisse konsultandina tööle juriidilise hariduseta Ksenia Tamm,⁹³ kes töötas seal konsultandina kuni 1947. aastani. Aastatel 1947–1949 töötas ta riikliku notarina Jõhvis ning 1949–1952 riikliku notarina Tallinnas. Juriidilise hariduse omandas ta 1951. aastal, kui lõpetas Tallinna Juriidilise Kooli.⁹⁴

1945. aastal järgnes eelnimetatud naistele juriidilise hariduseta Elvi Kalvet,⁹⁵ kes töötas aastatel 1945–1959 riikliku notarina Jõgeval.⁹⁶ Tema madala haridustaseme kohta tehti talle ka märkus ettekandes, mis oli koostatud 1949. aasta aprillis-mais notariaalkontori-tes läbiviidud kontrolli kohta.⁹⁷

Juriidilise hariduseta oli ka 1945. aastal ametisse määratud Minna-Marie Künnap,⁹⁸ kes töötas aastatel 1945–1955 riikliku notarina Tõrvas ja aastatel 1955–1976 Valgas. Notarina töötamise ajal õp-

⁹⁰ ERAF, 147-3-450, l. 6, 8.

⁹¹ Vahtre, *Eesti Notariaadi ajalugu*, 263.

⁹² ERAF, 147-3-450, l 5p.

⁹³ Ksenia Tamm (snd Koov) sündis 25.11.1899 Saaremaal Kuressaare vallas. Vahtre, *Eesti Notariaadi ajalugu*, 264.

⁹⁴ Vahtre, *Eesti Notariaadi ajalugu*, 264.

⁹⁵ Elvi Kalvet (snd Kustlov, seejärel Kreevald) sündis 26.01.1909 Tartumaal Jõgeva vallas. Lõpetas 1929 Tartu Kommertsgümnaasiumi, aastatel 1930–1941 töötas kantseleiametnikuna Jõgeva jaoskonnakohtus, aastatel 1941–1944 oli kodune, 1944–1945 töötas sekretärina. Vahtre, *Eesti Notariaadi ajalugu*, 238.

⁹⁶ Vahtre, *Eesti Notariaadi ajalugu*, 238.

⁹⁷ ERA, R-984-4-798, l. 5.

⁹⁸ Minna-Marie Künnap (snd Jõgi) sündis 10.10.1917 Valgamaal Helme vallas. Vahtre, *Eesti Notariaadi ajalugu*, 244.

pis Minna-Marie Künnap Tallinna Juriidilises Koolis, mille lõpetas 1948. aastal⁹⁹ ning 1958. aastal lõpetas ta Tartu Riikliku Ülikooli õigusteaduskonna.¹⁰⁰

1. detsembril 1945 määrati Kilingi-Nõmme jaoskonna rahvakohetu juurde notariks Linda Ivanova,¹⁰¹ kellel oli selleks ajaks omandatud 10-klassiline haridus.¹⁰² Pärast ametisse nimetamist, kuid enne notarina tööle asumist oli ta kuni 1946. aasta veebruarini praktikal Kohtuministeeriumis ning alustas notarina tööd Kilingi-Nõmmel märtsis 1946. aastal.¹⁰³ Samal ajal õppis ta kuuekuulistel juriidilistel kursustel Tallinnas, mis jäid lõpetamata,¹⁰⁴ kuna 15. juulil 1946 vabastati ta töölt notari väärkuse diskrediteerimise pärast ning süüdistatuna 705,50 rubla suuruse puudujäägi tekitamises.¹⁰⁵ Pärast vallandamist notari kohalt töötas Linda Ivanova Tartu linna naistenoüandlas meditsiiniregistraatorina.¹⁰⁶

Lehti Luiga¹⁰⁷ töötas aastatel 1945–1948 Kärdla riiklikus notariaalkontoris algul sekretärina ja hiljem notarina. Tema on kõigist eelnimetatud naistest esimene, kes notariametisse määratuna oli juba enne omandanud Tartu Ülikoolis juriidilise kõrghariduse 1942. aastal.¹⁰⁸ Juhtum on äärmiselt huvipakkuv, sest saksaegne haridus ei saanud olla soovitusel sõjajärgses Eestis. Tema abikaasa Enno Rõuk oli olnud Saksa armee ohvitser ja sattus pärast sõda vang. Lehti Luiga abiellus uuesti, samuti Saksa poolel sõjas osalenud Peeter Luigaga, kuid viimane leidis rakendust nõukogude süsteemis (põllutöö rahvakomissariaadi maakorraldajana). Aastatel

⁹⁹ Vahtre, *Eesti Notariaadi ajalugu*, 244.

¹⁰⁰ *Tartu Ülikooli õigusteaduskonna lõpetanute ja õigusteadust õpetanute nimekiri 1919–1989*. (Tartu: Tartu Ülikool 1989), 37.

¹⁰¹ Linda Ivanova (snd Kärner, isanimi Juhan) sündis 13.04.1924 Tartumaal Kavilda vallas Puhja külas. Vahtre, *Eesti Notariaadi ajalugu*, 236; EAA, P-766-10-18, l. 1.

¹⁰² EAA, P-766-10-18, l. 45.

¹⁰³ *Ibid*, l. 6, 8, 11.

¹⁰⁴ *Ibid*, l. 48p.

¹⁰⁵ *Ibid*, l. 4.

¹⁰⁶ *Ibid*, l. 8.

¹⁰⁷ Lehti Luiga (snd Sütt, 1942 Rõuk, isa kooliõpetaja Juhan Luiga) sündis 21.03.1918 Tartus, lõpetas 1937. aastal Tartu Linna Tütarlaste Gümnaasiumi. Lauri Lindström, Toomas Hiio, Helina Tamman, jt, *Album Academicum Universitatis Tartuensis 1918–1944, III. Matriklinumbrid 10192–19954* (Tartu: Tartu Ülikool, 1994), 302.

¹⁰⁸ Alustas Tartu Ülikooli õigusteaduskonnas õpinguid 1938. aastal ja lõpetas selle 1942. aastal. Lindström jt, *Album Academicum III*, 302.

1948–1949 töötas Lehti Luiga riikliku notarina Järva-Jaanis, hiljem ETKVLi ametniku ja juristina Tallinnas.¹⁰⁹

1946. aastal ja järgnevatel aastatel notariametisse määratud naised olid tavaliselt omandanud või omandasid notarina töötamise ajal juriidilise hariduse. 1946. aastal alustas Haapsalu riikliku notarina tööd Linda Rummel,¹¹⁰ 1947. aastal asus riikliku notarina Mustveesse ametisse Evi Fedina¹¹¹ ning samal aastal (ilmselt pärast Fedina minekut Paidesse) sinnasamasse ka Ida Saareluht.¹¹²

Nimetatud näidetest ilmneb, et ehkki Nõukogude okupatsiooni taaskehtestamisel peeti notaritel juriidilise kõrghariduse olemasolu vajalikuks, määrati ametisse ka ilma erialase hariduseta naised ning vaid üksikutel oli kõrgem õigusharidus. Peamine erialane ettevalmistus oli omandatud notarite ettevalmistuskursustel NSV Liidu tagalas Moskva oblastis Jegorjevskis või Tallinna Juriidilises Koolis. Ametikoha saamist ning sellel püsimist võis mõjutada ka parteiline kuuluvus.

Kokkuvõte

Eesti esimeste naissoost notarite ametisse astumine peegeldab selgelt toonases ühiskonnas toimunud protsesse. Eesti iseseisvumine tõi naistele kaasa võimaluse omandada juriidilist kõrgharidust. Samas ei avanenud naistudengite õppima asumisega Tartu Ülikooli õigusteaduskonda kohe ja kergelt võimalusi erialasel tööl karjääri teha. Esimene naisnotar Ilma Sarepera nimetati ametisse alles 1936. aastal. Tähelepanuväärne on, et esimene naisnotar jäi ühtlasi ka ainukeseks naisnotariks kuni 1944. aastani, mil nõukogude võimu taaskehtestamisel hakati aktiivselt naised notariteks nimetama.

¹⁰⁹ Vahre, *Eesti Notariaadi ajalugu*, 247, Lindström jt, *Album Academicum III*, 302.

¹¹⁰ Linda Rummel sündis 08.05.1925 Narvas, töötas aastatel 1946–1950 riikliku notarina Haapsalus ja 1950–1955 Valgas, lõpetas Tallinna Juriidilise Kooli 1950. aastal. Vahre, *Eesti Notariaadi ajalugu*, 258.

¹¹¹ Evi Fedina (snd Jaagumäe) sündis 21.12.1923 Järvamaal Paides, lõpetas 1942. aastal Paide Kaubanduskooli ja 1947. aastal Tallinna Juriidilise Kooli, Mustvees tegutses notarina lühikest aega ja aastatel 1947–1952 oli riiklik notar Paides. Vahre, *Eesti Notariaadi ajalugu*, 233.

¹¹² Ida Saareluht sündis 06.02.1922 Viljandimaal Karksi vallas, lõpetas 1947. aastal Tallinna Juriidilise Kooli, töötas notarina Mustvees ja Otepääl aastatel 1947–1949. Vahre, *Eesti Notariaadi ajalugu*, 259.

Otsesest vastuseisu naiste määramisele notariks enne Teist maailmasõda ei olnud. Samas ei olnud naisjuristide poolt ka mingit tungi sellele ametikohale. Naisjuristide leiget huvi notariameti vastu võib tõenäoliselt seletada objektiivsete põhjustega: õigusteaduskonna lõpetanud naised eelistasid majanduskriisi tingimustes pigem madalalpalgalist, kuid stabiilset sissetulekut tagavat töökohta kantselei-ametnikuna. Mitmed otsustasid ka advokaadikarjääri kasuks.

Suurema hulga naisnotareid nimetas ametisse alles nõukogude võim. Repressioonid ja varasema juristkonna väljavahetamine või ümberorienteerumine 1940. aastatel tõid kaasa uued tööhõive perspektiivid. Naiste võimalused asuda notariametisse küll tunduvad laienesid, kuid samal ajal ei peetud enam oluliseks mitte niivõrd juriidilise hariduse olemasolu, kuivõrd nõukogude võimule lojaalseid vaateid ja parteilisust.



Merike Ristikivi, *PhD*, on Tartu Ülikooli õiguse ajaloo dotsent
Heli-Triin Räis, *õigusteaduse magister*, on jurist

First Women Notaries in Estonia

MERIKE RISTIKIVI, HELI-TRIIN RÄIS

University of Tartu Faculty of Law

This article explores the beginning of the professionalization process of female lawyers in Estonia upon the example of the profession of a notary public. Here, women students were allowed to study law and female lawyers were allowed to practice professionally several decades later compared to many countries in Europe and the world. Women got access to a wider variety of educational lanes after the Republic of Estonia gained its independence and women students started to be accepted to the university on equal basis with male students. Between the two world wars, several offices in Estonia needed specialists with a higher education in law. The most natural potential career paths for a legal academic are usually working in the court system, bar association or as a notary public. Yet, the prejudices widespread in the society and later the economic crisis of the 1930s, alongside the competition with male lawyers made it difficult for women to get a job that corresponded to their education.

During the interwar years 1,618 students graduated from the faculty of law: 1,475 of them were men. There were 143 women graduates in the period, i.e., 8.8% of the law students. About a half of the law graduates found work in the field, while several female lawyers worked as apprentices or low-paid office clerks at courts. No female lawyers were appointed judges in Estonia before World War II, 42 women were admitted to the Bar Association.

The first woman to become notary, Ilma Sarepera, was appointed to office as late as in 1936. It is remarkable that the first appointed woman notary remained the only woman notary until 1944 when the Soviet power in Estonia was restored and authorities actively started to appoint women notaries. There was no actual resistance to appointing women notaries before World War II. At the same time, female lawyers were not queueing to get an appointment. The faint interest female lawyers expressed towards the profession of notary can be explained with objective reasons: in the conditions of an economic crisis women rather preferred a low-paying but stable job as an office

clerk. Several women also decided to become advocates or found work in an entirely different field.

Most women notaries were appointed to office by the Soviet power in Soviet Estonia. War losses, repressions and the replacement of the former body of law practitioners in the 1940s brought new employments perspectives. In April 1949 there were a total of 28 notaries in 26 offices in Estonia, 11 of them women, all of them Estonian. The next women notaries after Ilma Sarepera were appointed to office in 1944 when the work of notarial offices was rapidly restarted. Only one of the women who were appointed notary public in 1944–1949 had a higher education in law, which shows that women without a relevant education were also appointed to office. Most of the women went to three-month courses for the preparation of notaries in the USSR rear zone in Yegoryevsk, Moscow oblast or in the Tallinn Law School before they started work as notaries. During the Soviet period women had more opportunities to become a notary public, yet, at the same time, a legal education was not considered as important as loyalty to the Soviet power and membership in the Communist party.

MÄLESTUSED

1968 ja 1988, eripedagoogika murranguaastad¹

JAAN KÕRGESAAR

Käesolev kirjutis põhineb eeskätt isiklikel materjalidel. Püüan selles kajastada taasiseseisvumisaegse ülemineku kontekstis eripedagoogika akadeemilist arengut ja väljundit ühiskonda. Ülemineku aastaid endid võiks selle teksti rõhuasetuse mõttes piirata aastatega 1985 kuni 1995 ehk karskuskampaaniast ja perestroikast Eesti Vabariigi ülikooliseaduse ja ka Tartu Ülikooli seaduste kehtestamiseni. Akadeemiline areng ise on eriala ülikoolis püsimise eeltingimus, ülikoolis püsimata jääks andmata ka panus ühiskonda.

¹ Toimetatud ettekandest eestikeelse Tartu Ülikooli 95. aastapäeva puhul 5. detsembril 2014 Tartu Ülikooli muuseumi korraldatud konverentsil, mis kutsus tagasi vaatama sotsiaalteaduste arengule.

Tagasivaade eripedagoogika eriala arengule Tartu Ülikoolis

Avaramaks ülikoolipõhiseks tagasivaateks meenutatagu, et Teise maailmasõja järgsetel kümnenditel ei olnud uute erialade avamine Tartu ülikoolis sage nähtus. Ühiskonnateadustest avati ajakirjanduse lisaeriala eesti filoloogia juures aastal 1954 ja majanduskübernetika aastal 1967. Laiemalt vaadates oli märkimisväärne üleliidulise haardega spordimeditsiini eriala avamine aastal 1959 (toimis aastani 1992). Käesoleva teema seisukohalt on eriti oluline 1968. aasta, mil majandusteaduskond iseseisvus ehk eraldus senisest ühisteaduskonnast õigusteadusega ning võeti vastu esimesed üliõpilased psühholoogia ja **eripedagoogika** erialale (siis defektoloogia nime all; vastav kateeder avati 1972). Seevastu näiteks sotsioloogia 1960. aastail hoogustunud areng päädis esimeste üliõpilaste vastuvõtuga sootuks hiljem, 1989. aastal.

Eripedagoogika tõi nimelt Tartusse eesti filoloogi Ester Lepiku tegevus logopeedia vallas ning akadeemik Heino Liimetsa ja haridusministri kohalt ülikooli rektoriks tulnud Arnold Koobi mõjukas toimimine. Nõukogude Liidus õpetati eripedagooge (siis defektolooge) välja tavapäraselt pedagoogilises instituudis ja õpe päädis lõpueksamiga, mitte lõputööga. Pedagoogiline instituut aga asus Eestis tollal Tallinnas. Et eriala avamine paremini 20. sajandi aegruumi paigutuks, märgitagu, et Peterburis ja Moskvast valmistati eripedagooge ette juba enne Esimest maailmasõda, Leedus Šiauliais ja Soomes Jyväskyläs alustati 1950. aastate lõpul, Lätis Liepājas 1969. Lääne-Euroopas loodi ja täideti esimene eripedagoogika professor Zürichis 1931. aastal.

Muidugi erinevad eriala arengueellood. Eripedagoogika eriala arengule, küllap veidi ka psühholoogia statsionaarsele vastuvõtule ülikoolis rajas põhja eelnenud sajandi jooksul aina pikenenud ja pingestunud koolikohustus ning seda täitma kohanenud haridussüsteem – tugiõppe näited ja esimesed eriklassid tavakoolis, kiiresti kasvav erikoolide võrk, esimesed erirühmad koolieelsetes ja kutseõppeasutustes koos kooliülese tugisüsteemi algetega, milles 1960. aastail tegutses mõnikümme väljaspool Eestit õppinud asjatundjat (vt tabel 1). Seda tausta täiendab mõnede silma- ja kõrvaarstide, neuroloogide

ning psühhiaatrite hootine huvi puuetega laste sõeluuringute, ravi, rehabiliteerimise, õppe, tööelu ja hoolekande vastu ning panus nende valdkondade arendamisse. Sajandivaates süvenes Eestis vajadus eripedagoogika järele koolikohustuse aastate lisandudes (1920–1958 samm-sammult 4/6, 7, 8 aastat; 1971 – 11 aastat; 1986–1992 – 12 aastat); oma panuse andsid vastsündinute ja traumeeritute ellujäämist toetav meditsiiniabi ning inimõiguste tõlgenduse oluline avardumine 1970. aastail, mis jõudis Eestisse nimelt üleminekuaastail. 1992. aastal üheksa-aastaseks lühendatud koolikohustus ei toonud eripedagoogikavajaduses tervikmahus kaasa kuigi suurt langust. Esmajoones nõrgenes küll kümneks-viieteistkümneks aastaks surve arendada (nüüd vabatahtlikule!) gümnaasiumiastmele suunatud õppe toetamist ehk tugisüsteemi, mille elemente oli näha nn täistsüklikoolides alates 1970. aastatest ja taas juba uuel aastatuhandel. Edasi, alates 1990. aastatest kahanesid järjepanu maa-abikoolide vastuvõtuarvud, põhjuseks esialgu üleminekuaastate üldine vaesus ja vanemlike õiguste jõustamine kooli võimetustamise arvelt, hiljem aga laste arvu langus ja asustuse kohatine hõrenemine. Samas loodi justkui kahnemisele vastukaaluks nimelt 1990. aastatel lapsevanemate eraalgatusel uut tüüpi õppeasutusi, sh raskemate puuetega lastele.

Tabel 1. Koolikohustuse toetamine 1915–2015

Koolikohustus klassides	Toetus
3 (1915)	Klassi kordamine
4 või 6 (1920.-1930. aastad)	3 linna-abikooli, 3 asutust EKRIga* lastele
7 (1949)	3 uut erikooli-lastekodu, 2 uut asutust EKRIga lastele, aineolümpiaadid
8 (1958)	14 uut abikooli, 4 asutust EKRIga lastele, logopeediapunktid, süvaõppe-klassid ja -koolid
11 (1972)	Tasanduskoolid, eriklassid, logopeedilisteks nimetatud õpiabirühmad
12 (1986)	Kaasamisretoorika, mõned uued eriõppeasutused
9 (1992)	Era- ja munitsipaalkoolid, sh mõõduka intellektipuude ja EKRIga laste (autismispekter, ATH**) õpilaskodud, sh nn Tootsi klassidega, tasemerühmaõpe, kaitstud töökohtade vähene mine või kadumine, koduõppe laienemine
Alates 2000	Kaasamisretoorika, rahastamisvõnked, nõustamislohitus, koomalevõtt perifeerias

*EKRI: emotsionaalsed ja käitumiseraskused

**ATH: aktiivsus- ja tähelepanuhäire

Kui eriala vastuvõtu avamine aastal 1968 oli esimene murrang,² siis aastatel 1985–1995 toimus teine. Vaid sümmeetria ilu ja pealkirja lühiduse voorus lubavad teist murrangut tähistada nimelt 1988. aastaga. Üle 400 selleks ajaks ülikooli lõpetanud eripedagoogi ees avanes 1980. aastail rohkesti uusi võimalusi, samas pandi nende töökspidamised ka tõsiselt proovile, esmalt karskus- (alkoholilembuse seostamine puuetega laste sünniga), seejärel kaasava hariduse kampaaniaga. Väitluses nendega, kes defektolooge stagnantideks sildistasid, tuli kasutada nii teadmisi kui ka ametipositsiooni ja kavalust. Esmajoones taheti stagnandi tiitliga häbistada eripedagooge, kes justkui laste huve eirates soosinuksid erivajadustega laste õpetamist lahus tavaõpilastest, mis olla „mujal maailmas“ unustatud teema. Laiemalt võis selle saada, kaitstes mistahes Nõukogude Liidu aegset asutust või toimimisviisi.

Eripedagoogika kateedrit juhatas aastail 1987–1992 ehk õppe-oolide loomiseni dotsent Ants Reinmaa, varem olid juhatajad dotsendid Karl Karlep (1977–1987) ja Voldemar Vääränen (1972–1977). 1992. aastal loodi eripedagoogika osakond (edaspidi osakond), mille moodustasid kaks õppetooli. Samal aastal valis ülikooli nõukogu ka õppetooli täitjad, logopeedia ja emakeele erimetoodika professoriks Karl Karlepi ning erivajaduste pedagoogika professoriks nende ridade autori. Nimetatud kahe õppetooli vahel jagunesid nii senised seitse kandidaadikraadiga (lisaks eelnimetatutele Viivi Neare, Eha Viitar, Tiiu Aunapuu, Eve Kärner) kui ka kraadita õppejõud (Tiiu Puik, Kaja Plado, Ülle Toome-Kuusik, Marika Padrik jt). 1993. aastal kaitses pedagoogikadoktori väitekirja Karl Karlep. Kõrvalepõikena: eelmine ja esimene lähedase nimetusega teaduskraad anti Tartu Ülikoolis 1939. aastal Juhan Torkile eestikeelse töö eest ja rohkem seni selliseid polegi, sest alates 1995. aastast kaitsetakse Eestis, sh Tartu ülikoolis mistahes eriala väitekirju ikka ja aina filosoofiadoktori kraadi saamiseks. Täiendades Ants Reinmaa 1988. aastal avaldatud ja viidatud ülevaadet: Moskvast jõudis aastatel 1971–1993 kandidaadi teaduskraadini kokku 11 eesti eripedagoogi, viidatus jääb neist osutamata vaid Ene Mägi (siis Veskiväli), kes kaitses aastal 1993.

² Ants Reinmaa, „Tartu Ülikool defektoloogiaosakond õppe-teaduskeskusena aastail 1968–1988“, *70 aastat Eesti ülikooli*, Tartu ülikooli ajaloo küsimusi, XXII (II) (Tartu, 1989), 15–26.

Karl Karlep jätkas pärast kraadi saamist koos kaastöötajatega (Kaja Plado, tegevpedagoogid Eha Vihm, Ana Kontor ja Krista Sunts jt) viljakat keeleõppevara loomet erivajadustega lastele (Nõukogude Liidu aastail haridusministeeriumi, kirjastuse Valgus, hiljem kirjastuste Kabral, Avita, Studium jt väljaannetena) ning vastava metoodika osas üliõpilastele TÜ Kirjastuse väljaandel aastail 1998–2003.³ Peab märkima, et nimetatud keeleõppe metoodika ja õppevara potentsiaal on seni tavaalgõppes teenimatult alakasutatud.

1980. aastate teisel poolel andsid eriala vilistlased tooni juhtivates linnaerikoolides, töötasid haridusministeeriumis, õpetajate täiendusinstituudis, linnavalitsustes, juhtisid õppeasutusi. Kosunud oli koolieelne ja kliiniline logopeedia. Akadeemiliste eripedagoogide ehk ülikoolirahva 1980. aastail hüppeliselt tõusnud kvalifikatsioon ja staatus aitasid eriala professionaalidel väidelda 1985. aasta karskuskampaania käigus aktiveerunud naiiveugeenikutega, kohaneda nii 1988. aasta õpetajate kongressi ja rehabilitatsioonikonverentsi käigus lansseeritud kaasamiseufemismide kui varem vähe kasutatud autismi- ja tähelepanuvaeguse diagnoosidega, laiemalt aga rääkida kvalifitseeritult kaasa kaasava hariduse poliitika asjus.

Alates 1988. aastast laienesid võimalused võrrelda kohalikkude, „Moskvaga“ tembitud teooriakäsitlust ja praktikat põhja- ja lääne-naabrite omaga. Siinkirjutaja stažeeris 1987. aastal üheksa kuud USAs Oregoni ülikoolis, 1989. aastal külastas kateedri pere Jyväskylä ülikooli eripedagooge, 1990. aastate algupoolel osalesid mitmed meist õppereisidel Põhjamaades, Kesk-Euroopas ja Kanadas. Annetustena laekus soome-, saksa- ja ingliskeelset erialakirjandust. Suurim nihe toimus aga veidi väljaspool vaadeldavat perioodi ehk aastatel 1995–1998, mil euroliidu hästi rahastatud struktuurne nn Tempuse projekt ühendas Tartu, Tallinna ja Narva eripedagoogid kolleegidega Jyväskylä, Manchesteri ja Bremeni ülikoolidest. Algasid õppereisid, konverentsid ja suvekoolid, soetati, tõlgiti ja avaldati kirjandust ning täiendati arvutiparki. Omamoodi huvitav oli Tempuse partneri leidmine. Et Lätis Liepājas ei jõutud eripedagoogide koolitamisega kaugõppest edasi, oli tartlaste esmane Nõukogude Liidu

³ Karl Karlep, *Psühholingvistika ja emakeeleõpetus* (Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, 1998); *Emakeele abiõpe*, I (Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus 1999), II (Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus 2003).

aegne akadeemiline Balti partner Šiauliais. Külastasime innukalt nende iga-aastaseid jaanuarikonverentse, üliõpilasreisid peale selle; sealt tuldi tavapäraselt meie viie-aasta-sagedusega konverentsidele. 1994. aasta jaanuaris kohtaski siinkirjutaja Leedus Michael Johnsonit Manchesteri Metropolitan ülikoolist, kes nõustus kavandama teistki koostööprojekti Baltikumis lisaks vastalanud Leedu projektile. Varajase eurokoostöö projekte oli tollal Eestis liikvel rohkesti; osakonna vilistlasi (Liivi Türbsal, Jana Pillmann, Sirje Hänni, Tiina Kivirand jt) leiab praktikas laialdast resonantsi tekitanud kooli ja koolieelset hariduselu edendanud arendusprojektide juhtisikute seast (Hea Algus, Omanäoline Kool).

Taasiseseisvumisaegse akadeemilise eripedagoogika uuenduse sisust ja vormist

Kui majandusteaduses tähendas taasiseseisvumine pealtnäha eeskätt plaanimajandusõppe asendamist turumajandusõppega, siis olemuslikult hoolimis- ja halastusideoloogiast kantud eripedagoogikas poliitpöördeid sisuliselt ei vajatud. Samas toimus sügavaid muudatusi, mida ainuüksi retoorika ei saanud kajastada või ületada. Esiteks kajastasid nii muutuv elutegelikkus kui meedia indiviidi õiguste ja avalikkuse mõjukuse olulist kasvu, mistõttu hakkas eripedagoogidel senisest veelgi enam vaja minema veenmisoskust, et tagada lapsevanema nõusolek soovitava õpiabi või sekkumisega. Teiseks avasid eraisikud ja ühingud koostöös kohalike omavalitsustega leevendunud piirangute ning esmalt inflatsioonilise rubla (1986–1992), järgnenud krooniaja alguses aga välisabi kaalukal toel uusi õppeasutusi korvamaks riikliku süsteemi vajakuid. Mõned neist, nt kurtide viipekeelse õppe ning keskmise intellektipuude ja autismiga laste õppeasutused vajasid (ümber) kvalifitseeritud tööjõudu. Nimetatagu siinkohal üleminekuajal loodutest vaid mõnda: Astangu kutse-rehabilitatsioonikeskus, Laagna ja Heleni kool Tallinnas, Herbert Masingu ja Maarja kool Tartus, Rakvere Lille ning Võru Järve kool, Tallinna Vanalinna hariduskolleeegium, Tartu lastekodu (praegu lasteaid Nukitsamees). Osakonna vilistlasi leiab nende asutuste rajajate hulgast: Linnu Mae, Krista Eller, Lea Pilme jt. Edasi, Karl Karlep ja siinkirjutaja kaasati terminiloomesse, mis läbi üllitasime 1986.



Foto 1. TÜ eripedagoogika õppejõud 1. sept 1985 (vasakult): Tiiu-Kai Aunapuu, Eha-Mai Viitar, Karl Karlep, Ants Reinmaa, Tiiu Puik, Jaan Kõrgesaar (TÜM).

aastal esimese eriala terminoloogiavihiku⁴ (järg avaldati „Hariduse ja kasvatus sõnaraamatu“ koosseisus aastal 2014). Eripedagoogika osakonnas aastail 1995–2005 viljeletud käitumisraskuste valdkond oli toeks nn Tootsi klasside avamisele käitumisraskustega õpilaste tarvis alates 1997. aastast. 1988. aastal asutati vilistlase Linnu Mae eestvedamisel Eesti Logopeedide Ühing, 1990. aastal vilistlase Vello Saliste algatusel Eesti Eripedagoogide Liit. Mõlema kutseühingu juhtorganites, õigusloomes, erialastes algatustes ja kutsete andmises osalesid aktiivselt eripedagoogika õppejõud. 1982. aastal Kaarel Kotsari algatatud vaegkuuljate rehabiliteerimise programmist lahkus 1980. aastate lõpul elavnenud eesti viipekeele uurimine, arendamine ja õpe, mille kauaseks kõneisikuks kujunes eripedagoogika õppejõud Regina Paabo; uuel aastatuhandel on seda valdkonda edendanud Mari Reilson.

Kaheksakümnendad läksid sujuvalt üle üheksakümnendateks selles osas, et ülima vaesuse kiuste säilitati üldjoontes nii erivajadustega laste koolide kui tavakoolide ja koolieelsete asutuste võrgus-

⁴ Jaan Kõrgesaar, *Pedagoogika terminoloogia: defektoloogia* (Tartu Ülikool, 1986).

tik. Teisalt kahanesid samm-sammult haridust haldavad ja toetavad süsteemid alates Vabariiklikust Õpetajate Täiendusinstituudist (hilisem Eesti Hariduse Arenduskeskus). Mitme ametnikuga osakond ministeeriumis asendus ühe kaasamisnõunikuga. Ühiskonnas kahanes samm-sammult meditsiinilis-pedagoogiliste nõustamiskomisjonide ja alaealiste asjade komisjonide roll. Esimene uut tüüpi õppenõustamiskeskus avati Pärnus 1993. aastal (Anne Villaar; samateemaline „uus laine“ lähetati ellu euroraha toel 2008. aastal). Inflatsioonilise rubla asendudes väheste kroonidega kadus mõte rajada ülikoolis õppevaraloomeks arendus- ja juurutuslabor. Igal teisel-kolmandal aastal suleti mõni „eriõppeasutus“, enamasti elanikest tühjenevas perifeerias, samas kui uusi avati või olemasolevaid renoveeriti peamiselt suuremates linnades ja nende lähiümbruses. Nõukogude ajal aastakümneid toiminud kaitstud töökohtade (vaegnägijate ettevõtte; konkurentsivõimetud ehitusettevõtted) kadudes ning kutseõppeasutuste väljasuremisohus hakati vähehaaval õpetama kas uusi või senisest laiemaid erialasid ja haarama kutseõppesse raskemate puuetega noori (teema, mis taaskajastub 2014/2015. aasta tööhõivereformis). Vaegkuuljate õppes lisandus nn oraalmetodile viipekeelne ja kombineeritud õpe, vaegnägijaid hakkas toetama sünteeskõne. Sujuvalt nõrgenes või kadus harvaesinevate hariduslike erivajadustega koolide ja professionaalsete kogukondade side Vene metropolide arenduskeskustega, spondeeritud või spondeerivad asendajad leiti jõukamast põhjast (nt Soome vaegnägijate arenduskeskus, Perttula eriametikool, Haapaniemi kool) ja läänest (nt Taani ja Norra erivajaduste-arenduskeskused).

1990. aastate alguses tekkisid koolitusturule konkurendid. Esiteks kandsid Tartu ülikooli eripedagoogide väljaõppe kõrval suuremal või vähemal määral hoolivusaadet nii Tartus kui ka Tallinnas asutatud sotsiaaltöö eriala ning Tallinnas 1993. aastast õpetatav eripedagoogi-nõustaja eriala. Mõnelegi noorele sobis ja sobib mõte pedagoogilisest, kuid mitte „päris“ õpetaja tööst. Teiseks hõrendas 1990. aastate lõpetajate loendit vastne reisivabadus: paljud üliõpilased siirdusid välisvahetusse ja/või tööle, eeskätt *au pair*’idena.

Bologna süsteemi (nn 3+2, Eestis aastast 2001) rakendamiseni kehtinud viieaastane diplomitööga lõppev õpe oli varasema kogemusega kergesti kohandatav, kui lõpetama asuti magistritööga. Inflat-

sioonilise rubla aja lõppedes algasid seni kestvad raskused edendada kitsaid alakriitilise õppurite massiga õppesuundi. Mõnesse valdkonda pakuti vaid sissejuhatavat kursust, tegelik väljaõpe pidi toimuma töökohas (tüfopedagoogika). Veidi rohkem pakuti eesti viipekeele õppevõimaluse laienemisega surdopedagoogika suunal, niisama kui intellektipuude pedagoogikas. Suure praktilise väljaõppe mahuga logopeedia (laiemalt kogu eripedagoogika suuremahulise ja mitmekeelse praktika) säilitamine on püsiv rahvuskultuuriline eluküsimus, samas on neid mõlemaid tulnud administratiiv-poliitilises liinis pidevalt kaitsta. Nõukogude Liidus erandlik diplomitööga lõpetamise kogemus (eripedagoogid õppisid üldiselt pedagoogilistes instituutides ja lõpetasid eksamitega) kergendas mõnevõrra ka (tagantjärele teaduskarjääri ajutise piduri või ummiktänavana hinnatavat) teadusmagistri ponnistust aastail 1995–2006. Teisalt jättis kraadide segaduse aeg korvamatu augu akadeemiliste põlvkondade järjepidevusse. Vähemalt üks noor eripedagoogika õppejõud jõudis oma 1988. aastaks kogutud kandidaaditöö empiirilist materjali täiendades doktoritöö kaitsmiseni alles 20 aastat hiljem, küllap põimusid venimises aina muutuvad (kõrgenevad) kaitsmisnõuded, vajadus eriala praktiseerida ja kõrgkoolipalgale lisa teenida. Kui Ants Reinmaa hindas 1988. aastal tollase teaduskraadiõppe (nn aspirantuuri) vähese edukuse põhjuseks ka kohapealse kaitsmisvõimaluse puudumist, siis mida tuua vabanduseks üleminekuaastatel ja sealt edasi jätkuvalle kaitsmisvaegusele? Eripedagoogikas lisandub tüüpõhjustele eriala praktiline suunitlus. Pean tüüpõhjusena silmas tipu ümber koonunud ja pürgijail elatist võimaldava teadusrühma puudumist. Nimelt ei saanud kummastki 1992. aastal valitud professorist piisavalt edukat publitseerijat ja uurimistoetuste hankijat, olgu siis takistuseks ingliskeelsuse nõue, lootustandvate noorte keeldumine või loobumine akadeemilisest karjäärist, huvide killustumine või teemade, eriti aga uurimisküsimuste rõhutatud rakenduslikkus. Karl Karlepi ja siinkirjutaja professoriga võrreldes osutus palju viljakamaks ning tsiteeritavamaks neuroloogitaustaga psühholoogiadoktori Aaro Toomela lühikeseks jäänud professoriaeg osakonnas, kuid seda juba uuel sajandil (2002–2009).

Kuivõrd eesti keele keskset logopeediat ja keele algõpet (niisama ka eesti viipekeele keskset) pole laenata ühestki ilmakaarest ega

mõnest teisest keelest, tuleb hinnata Tartu ülikooli eripedagoogika, sh logopeedia õppejõudude kaalukat panust ühiskonda nimelt selles valdkonnas (Karl Karlep, Marika Padrik, Kaja Plado). Lisaks osutatud eesti viipekeele õppele ja arendamisele tooksin esile ka intellektipuudega noorte õppe edendamise TÜ audoktori, nüüdseks Kieli ülikooli emeriitprofessori Wolf-Rüdiger Walburgi toel. Veidi väiksem, kuid siiski ehk märgatav jälg jäi siinkirjutaja katsest edendada käitumisanalüüsi ja käitumisraskuste pedagoogikat. Kokkuvõttes suudeti üleminekuajal jääda püsima ja anda oma panus praktikasse, olgu uuenduslikku või äraproovitud vana head säilitavasse, nii vahetult ülikoolilt ellu kui kaude, tänu vilistlastele. Loomulikult ei saadud läbi valusate tagasilöövide ja kibestumiseta. Teadusmagistrikraadide kaitsmiseni jõuti 1996. aastal, filosoofiadoktori väitekirjadeni alates 1998. aastast. Karl Karlepi kõrgkooliõpikud ilmusid alates 1998. aastast, siinkirjutaja oma – 2002.⁵

Eripedagoogika osakond andis ühiskonnale pädevaid ja hoolivaid asjatundjaid nii murranguaastail kui enne ja pärast neid. Nimelt üleminekuastail õppisid ülikoolis osakonna praegused õppejõud Pille Häidkind ja Merit Hallap. Eripedagoogid, sh logopeedid töötavad alus-, põhi- ja kutseharidusasutustes, väiksemas mahus ka meditsiini- ja ettevõtluses, meie seast leiab juhte, ametnikke ja mittetulundusühingute tegelasi. Mõned välismaale siirdunud on omandanud sihtriigis nõutava erialapädevuse, nimetan siinkohal Stien Raffat Prantsusmaal, Anna-Liisa Sutti Austraalias, Astrid Kauberit ja Suivi Karust Soomes; vilistlane Merli Tamtik sai Kanadas teaduskraadi.

Eripedagoogide kutsestandardi kehtestamiseni jäi 1988. aastal 26 aastat. 25 aastat hiljem on kokku tuhatkonnast vilistlasest esimesed asutanud endid vanaduspuhkusele.



Jaan Kõrgesaar, knd (pedagoogika), on Tartu Ülikooli Sotsiaal- ja haridusteaduskonna emeriitprofessor

⁵ Jaan Kõrgesaar, *Sissejuhatus eripedagoogika käsitluse* (Tartu Ülikooli Kirjastus, 2002).

1968 and 1988, the Breakthrough Years in Special Education

JAAN KÕRGESAAR

University of Tartu Faculty of Social Sciences and Education

In 1968 the first students were admitted to study **special education** (then defectology) at the University of Tartu upon the initiative of Ester Lepik; the respective chair was established in 1972. Creating the department of special education at the university was supported by compulsory school attendance, the duration of which was prolonged and content intensified during the 20th century, and the educational system that adapted to this obligation—there were examples of learning support and the first groups for children with special needs in regular schools, the quickly expanding network of special schools, the first groups for children with special needs were established in pre-school and vocational education institutions and there was a rudimentary support system across schools in the 1960s that was operated by about twenty specialists who had studied outside Estonia. The need for special education was exacerbated by three factors. Firstly, longer compulsory school attendance (1920–1958: step by step 4/6, 7, 8 years; 1971: 11 years; 1986–1992: 12 years). Secondly, medical aid was becoming better in supporting the survival of neonates and children suffering traumas. Thirdly, the interpretation of human rights was remarkably expanding in the 1970s. As of 1990s, the admission figures of special schools located in the countryside have been decreasing. At the same time it was in the 1990s that new types of educational institutions were created upon the initiative of parents, including ones for children with heavy disabilities. The main breakthrough in the specialty occurred in 1985–1995, when over 400 special education teachers started work corresponding to the needs of the society. Special educators were presented with new opportunities; new schools, including private institutions, were established, etc. Yet, educators' patience was tried first with an austerity campaign, then with an inclusive education campaign. Special educators who seemed to want to ignore children's interests and teach children with special needs separately from ordinary pupils—this was said to

be unheard of “elsewhere in the world”—were shamed and declared backwards. One could get a negative reputation by protecting any Soviet-time institution or method in general. The Chair of Special Education has been led by Voldemar Vääränen (1972–1977), Karl Karlep (1977–1987), Ants Reinmaa, (1987–1992), the author was the Holder of Chair ad interim (1992–2015). In 1992 the Department of Special Education consisting of two chairs was created and Karl Karlep was elected Professor of Logopedics and Special Methodology in Teaching Estonian. In the years 1971–1993 a total of 11 Estonian special educators received a Candidate degree in Moscow. In addition to being active academically, it is important that lecturers contribute to developing curricula, learning resources and refresher courses. Special education is closely connected to linguistic and cultural space, learning resources in one’s native language are crucially important.

Majandusküberneetika õpetamisest Tartu Ülikoolis

TIIU PAAS

Mis on majandusküberneetika?

Esimest korda võeti Tartu Riiklikus Ülikoolis (TRÜ) majandusküberneetika erialale vastu 25 uut tudengit 1967. aasta sügisel. Enne seda olid majandusküberneetika kõrgharidust tunnistava diplomi saanud üheksa TRÜ õigus- ja majandusteaduskonna lõpetanut, kes olid õppinud eriprogrammi alusel lisaks majanduslikele ainetele süvendatult matemaatikat ning matemaatiliste meetodite kasutamise võimalusi majanduses. 1967. aastal TRÜ majandusteaduskonnas avatud uus õppekava, mis pidi ette valmistama majandusspetsialiste, kes said oma lõpudiplomile kirja eriala nimetusega majandusteadlane-küberneetik (mõne lennu puhul ka majandusteadlane-matemaatik), oli Eestis ainulaadne. Sel ajal ei olnud veel kuigi hästi paigas eestikeelne erialaterminoloogia, nappis nii kogemustega õppejõude kui ka sobivaid õppematerjale. Termin „majandusküberneetika“ oli sel ajal kasutuses põhiliselt vaid endistes sotsialismibloki maades. Samas meetodeid ja mõisteid, mida hõlmab majandusküberneetika, õpetati ja rakendati ka enamikus lääne ülikoolide heatasemelistes majandusprogrammides.

Endise Nõukogude Liidu ülikoolides hakati majandusküberneetika eriala sisse viima peamiselt 1960. aastate alul, sealjuures Lätis ja Leedus mõni aasta varem kui Eestis. Võib-olla soovitati tollasel rektoril Feodor Klementil selline õppekava avada, sest Moskvas ja

mujal NLis oli juba alustatud ja matemaatilistelt meetoditelt loodeti tol ajal palju. Üldjoontes oli õppekava struktuur üleliiduliselt paigas, kuid tundus, et selle rakendamisel oli ülikoolil siiski ka mingi annus paindlikkust konkreetsetes ainetes.

Nagu ikka alustamise puhul, käis õppimine ja õpetamine käsikäes; ka õppematerjale alles hakati välja töötama nii NLis kui Eestis. Esimesed lõpetajad asusid selles osas kohe ka tööle. Ja nagu uute õppekavade puhul sageli, oli tudengitel rohkem ruumi loovuseks ja iseseisvuseks kui traditsioonilisemate õppekavade puhul (seda muidugi teatud raamides). Varasemaid näiteid ja töid ei olnud lihtsalt kasutamiseks olemas. Selle tulemusena kujunesid eriala vilistlased ka kohanemisvõimelisemaks ja võtsid muudatusi vähem valuliselt.

Majandusküberneetika õppekava oli sel ajal Eestis ainus oma- taoline õppekava. Tallinna Polütehnilise Instituudi (praegu Tallinna Tehnikaülikool) majandusteaduskond oli rohkem spetsialiseerunud tööstusökonoomikale ja tehnilisemale suunale. Mõnevõrra majandusküberneetika lähedane TPI eriala oli seotud infotöötusega, kuid see oli palju tehnilisem ja piiritletum kui TRÜ majandusküberneetika. Eesti Põllumajanduse Akadeemias (Eesti Maaülikool) õpetati põllumajandusökonoomika kallakuga majanduserialasid ja kasutati ka majandusmatemaatilisi meetodeid mõne õppeaine käsitlemisel. Tegime nendega ka koostööd, olin ka ise praktilal ühes uurimisinstituudis, kus arvutasime majandusmatemaatiliste meetodite abil soovhoosidele ja kolhoosidele optimaalseid tootmisplaanid.

Suures osas toimus majandusküberneetika eriala esimeste lendude puhul õppimine ja õpetamine käsikäes ning üheskoos üritati paika panna ka eestikeelset erialasõnavara. Nii õppejõud kui ka tudengid said oma teadmisi koguda vaid põhiliselt venekeelsest erialakirjandusest, mis oli suhteliselt napp ning samuti alles arenemisjärgus. Mõnevõrra paremas olukorras olid ehk need õppejõud, kel õnnestus pääseda võõrkeelse kirjanduse juurde ning kes sellele ajale omaselt suhteliselt nappide võõrkeeleoskustega suutsid saksa- või ingliskeelse erialakirjandusega tegelda. Siinjuures väärrib eriti tunnustust eriprogrammi alusel majandusküberneetika eriala 1969. aastal lõpetanud noore õppejõu Villem Tamme tegevus. Tamm oli üks aktiivsematest õppejõududest, kes tegeles majandusküberneetika esimeste lendude koolitamisega. Temalt ilmus 1973. aastal raa-

mat „Mida uurib majandusküberneetika“, kus majandusküberneetikat on defineeritud kui teadusala, mis uurib majandussüsteemide toimimist, lähtudes sellistest küberneetika valdkonda kuuluvatest kategooriatest nagu informatsioon, mudel, tagasiside, isereguleerumine. Laiemas mõttes hõlmas majandusküberneetika oma selleaegses käsitluses arvutustehnika ning matemaatiliste meetodite (peamiselt statistiliste ja optimeerimismeetodite) kasutamise võimalusi erinevate majandusprobleemide käsitlemisel.

Õppekavast

TRÜ majandusküberneetika õppekava ülesehitus lähtus üldistest üleliidulistest standarditest ja kohustuslikest ainetest, mis õppekavas olema pidid. Kuid õppekava ülesehitamisel oli siiski oma annus paindlikkust. Ka konkreetsete ainete sisulise poole esitamisel oli õpejõududel päris palju vabadust, ennekõike ainetes, mis ühendasid teadmisi matemaatikast ja majandusest ning pakkusid võimalusi matemaatiliste meetodite ja selleaegse arvutustehnika kasutamiseks majandusprotsesside analüüsimisel ja planeerimisel. Õpingud majandusküberneetika õppekaval keetsid viis aastat. Viieaastane õpiaeg oli ka rahanduse ja krediidi erialal, mida õpetati nii eestikeelsetele ka venekeelsetele rühmadele. Teised majandusteaduskonnas sel ajal õpetatavad erialad (kaubandusökonomika, kaubatundmine, kaubanduslik raamatupidamine) keetsid neli aastat ning olid nagu majandusküberneetikagi vaid eestikeelsete õpirühmadega.

Õppeained, mis majandusküberneetika õppekavasse kuulusid, võib laias laastus jagada nelja gruppi: 1) üldist sotsialistlikku maailmavaadet kujundavad nn punased ained (NLKP ajalugu, poliitökonoomia, teaduslik kommunism, marksistlik-leninlik filosoofia), mille õpetamisel oli ilmselt paindlikkust vähem; 2) matemaatika ja matemaatilise statistika süvateadmisi pakkuvad ained (algebra ja analüütiline geomeetria, matemaatiline analüüs, matemaatiline loogika, tõenäosusteooria ja matemaatiline statistika, operatsioonanalüüs jt); 3) sotsialistliku majandussüsteemi toimimist avavad ained (rahandus ja krediit, rahvamajanduse planeerimine, raamatupidamine, majandusanalüüs, rahvamajandusharude ökonomika, juhtimise alused, majandusstatistika) ning 4) erialaspetsiifilised ained,

mis käsitlesid erinevate matemaatiliste, sh statistiliste meetodite ja optimeerimismeetodite kasutamist majandusprotsesside modelleerimisel riigi ja ettevõtete tasandil. Õpetati ka programmeerimist ning selleaegse arvutustehnika kasutamise võimalusi. Lisaks oli poistele kohustuslik sõjaväeline väljaõpe ning tütarlastele õpetati meditsiinilisi aineid tasemel, mis pidi enam-vähem vastama n-ö rindeõe kvalifikatsioonile. Suurt tähelepanu pöörati ka kirjalike uurimistöde koostamisele. Viieaastase õppeaja jooksul tuli majandusküberneetika tudengitel kirjutada neli kursusetööd, mille ainevaldkonnad erinevate lendude puhul mõnevõrra varieerusid. Tavaliselt kirjutati kursusetöid poliitökonoomia, majandusanalüüsi, programmeerimise ning majandusmatemaatiliste ja statistiliste meetodite vallas.

Olulisel kohal majandusküberneetikute koolitamisel oli erialapraktika. Kolmandale õppeaastale järgneval suvel oli ette nähtud kuuajaline õppepraktika mõnes ettevõttes/asutuses või siis arvutuskeskuses. Esimeste lendude õppepraktika põhisuund oli majanduslik analüüs, hilisemate lendude puhul aga keskenduti rohkem programmeerimiskogemuse saamisele. Majandusküberneetikute viimane ehk viies õppeaasta oli täielikult pühendatud teisele, nüüd juba pikale erialapraktikale ning diplomitöö koostamisele. Õppetöö lõppes diplomitöö kaitsmisega, kuid lisaks oli riigieksam poliitökonoomias ning hilisemate lendude puhul ka teaduslikus kommunismis. Pikaks erialapraktikaks viiendal õppeaastal oli majandusküberneetika tudengitel päris palju võimalusi. Seda sai teha arvutuskeskustes, ettevõtetes, uurimisasutustes, ministeeriumides, ka ülikooli juures jm. Praktika käigus tuli tudengil koostöös praktikabaasi ja ülikoolipoolse juhendajatega üldjoontes paika panna diplomitöö teema, kirjutada kursusetöö, teha algust diplomitöö kirjutamisega ning üldjuhul ka vajalike arvutuste tegemisega mõnes praktikabaasi või siis TRÜ arvutuskeskuses. Diplomitööd olid põhiliselt rakendusliku suunitlusega. Nendes üritati optimeerida ettevõtete või majandite (sh kolhooside ja sovhooside) tootmisplaane, analüüsida põhjalikumalt tootmisüksuse majandustegevust, lahendada ettevõtete ja/või rahvamajandusharude automatiseeritud juhtimissüsteemide (AJS) väljatöötamisega seonduvaid ülesandeid, näiteks AJSi kontseptuaalse mudeli paikapanek või siis süsteemide ja protsesside juhtimist toetavate arvutiprogrammide väljatöötamine.

Nii diplomitöö teema valikul kui ka töö kirjutamisel eeldati õppijatelt suurt iseseisvust ja oma panust. Selline lähenemine majandusküberneetikute koolitamisele lõi head eeldused vilistlaste edaspidiseks edukaks toimetulekuks erinevatel ametikohtadel. Majandusküberneetiku haridusega majandusspetsialistid kohanesid päris hästi ka 1990. aastate siirdeprotsessidega, kui avanesid uued võimalused majandussüsteemide juhtimise ja analüüsiga seonduvaid teadmisi praktikas rakendada ning seda juba turumajanduse tingimustes. Edaspidine elu on näidanud, et rohkem kui veerand-saja aasta jooksul Tartus suuresti *learning-by-doing*-printsibiil üles ehitatud majandusküberneetika õppekava ning seal saadud haridus on toetanud vilistlasi just kiirelt muutuvates olukordades, kus tuleb alustada n-ö valgelt lehelt ning luua uusi toimivaid süsteeme erinevates tegevusvaldkondades.

Mingeid poliitilisi probleeme ei õppekava ülesehituse ega ka selle elluviimise osas ei mäleta, eriala „mängud“ käisid ehk rohkem meetodite ja andmetega. Matemaatilisest „hakkmasinast“ läbi käinud andmed tegelikult ei andnudki enam alginfot selle kohta, kui suur oli sel ajal näiteks keskmine palk või tulu NLis ja Eestis. Sellised andmed olid vist küll nn ametialaseks kasutamiseks ning neid otse avaldada ei oleks tohtinud. Meie „hekseldasime“ need ju arvutite ja meetoditega ära ja algandmeteni uurimistöö lugeja enam jõuda ei saanudki. Kasutasime rohkem ametliku statistika või siis ettevõtete andmeid. Kuna konkurentsi ettevõtete vahel polnud, siis ettevõtted oma andmeid ka ei salastanud (v.a nn postkastid ehk rohkem salajase toodanguga tegelevad ettevõtted, aga seal me praktikal ei olnudki).

Majandusküberneetikute õppematerjalidest

Eestikeelne majandusküberneetika aluseid tutvustav erialakirjandus esialgu peaaegu puudus. Lisaks 1973. aastal ilmunud Villem Tamme raamatule „Sissejuhatus majandusküberneetikasse“ sai midagi eesti keeles ning tudengile sobival tasemel teada ka samal aastal ilmunud A. Lerner'i tõlkeraamatust „Algteadmisi küberneetikast“. Loengutele lisaks said tulevased majandusküberneetikud eesti keeles erialateadmisi ka Tallinna Polütehnilise Instituudi õppejõudude Uno Mereste ja Vello Venseli statistika ja majandusana-

lүүsi õpikutest ning TRÜ majandusteaduskonna noorte õppejõudude Ain Isotamme ja Jaan Vainu õppematerjalidest, kus tutvustati statistiliste meetodite kasutamist ning programmeerimist. Lineaarse planeerimise teadmisi said tulevased majandusküberneetikud ka matemaatik Otto Karma ja majandusküberneetika esimese lennu vilistlase Tiiu Paasi koostööna 1978. aastal ilmunud õppematerjalidest.¹ Eestikeelsete õpikute parem seis oli matemaatika vallas. Eestikeelsed õpikud, mida majandusküberneetikute koolitamisel aluseks võeti, olid näiteks Gunnar Kangro matemaatilise analüüsi õpikud,² Ene-Margit Tiidu ning tema kolleegide tõenäosusteooria ja matemaatilise statistika õppematerjalid,³ Ülo Kaasiku raamat „Matemaatiline planeerimine“⁴ ning Ülo Kaasiku ja Lembit Kivistiku raamat „Operatsioonanalüüs“⁵ jt.

Lisaks oma õppejõudude loengutele ja esmastele õppematerjalidele said majandusküberneetika esimeste lendude tudengid ammutada teadmisi majandusmatemaatilistest meetoditest ja selleaegse arvutustehnika kasutamisest põhiliselt venekeelsetest raamatutest. Kasutada sai ka mõningaid vene keelde tõlgitud välisautorite õpikuid. Näiteks 1965. aastal ilmus vene keeles Austria päritolu, kuid põhiliselt USAs töötanud majandusteadlase Gerhard Tintneri õpik „Sissejuhatus ökonomeetriasse“.⁶ 1968. aastal anti vene keeles välja Poola teadlase Oskar Lange raamat „Sissejuhatus majandusküberneetikasse“⁷ ning 1971. aastal ilmus Saksa DV teadlase Hans-Dieter Hausteini tõlkeraamat sotsialistliku majanduse prognoosimise meetoditest⁸ jne. Tõlkeõpikutel oli tavaliselt ees põhjalik Marxi ja Lenini õpetustele tuginev sissejuhatus selgitamaks, kuidas läänes avaldatud teadmisi sotsialistlikus majandussüsteemis rakendada saab ja tuleb.

¹ Otto Karma, Tiiu Paas. *Lineaarne planeerimine*, I, II ja III osa, Tartu, 1978.

² Gunnar Kangro, *Matemaatiline analüüs*, I, II (Tallinn: Eesti raamat, 1965, 1968).

³ Nt Ene-Margit Tiit, *Tõenäosusteooria. Loengukonspekt*, I, II (Tartu, Tartu Riiklik Ülikool, 1968, 1969).

⁴ Ülo Kaasik, *Arvutid ja programmeerimine* (Tartu: Tartu Riiklik Ülikool, 1967).

⁵ Ülo Kaasik, Lembit Kivistik, *Operatsioonanalüüs. Õpik kõrgkoolidele* (Tallinn: Valgus, 1982).

⁶ Герард Тинтнер, *Введение в эконометрию*: перевод с немецкого (Москва: Статистика, 1965).

⁷ Оскар Ланге, *Введение в экономическую кибернетику*: перевод с польского (Москва: Прогресс, 1968).

⁸ Ганс-Дитер Хауштейн, *Методы прогнозирования в социалистической экономике*: перевод с немецкого (Москва: Прогресс, 1971).

Venekeelsetest originaalõpikutest oli esimeste lendude puhul laialdasemalt kasutusel Nikolai Fedorenko toimetamisel 1969. aastal ilmunud raamat „Majandusmatemaatilised mudelid“.⁹ Mõni aasta hiljem ilmus kolme autori Natan Kobrinski, Jefrem Maiminase ja A. Smirnovi ühistööna venekeelne originaalõpik „Sissejuhatus majandusküberneetikasse“.¹⁰ Laialdasemat kasutamist leidsid ka Novosibirskist pärit majandusteadlase Aleksander Granbergi majanduse modelleerimise õpikud, mis paljuski tuginesid lääne majandusteadusest tuntud mikro- ja makromudelitel, mida üritati võimaluste piires sotsialistliku plaanimajandusega kohandada (vt näiteks 1978. aastal vene keeles ilmunud A. Granbergi õpik „Sotsialistliku majanduse matemaatilised mudelid“¹¹). Paljud venekeelsed erialaõpikud olid suures osas kompilatsioonid, mis tuginesid suhteliselt süsteemitult aluseks võetud välismaisele mikro- ja makroökonomika, matemaatilise majandusteaduse ning ökonomeetria ja statistika erialakirjandusele. Selliste kompilatsioonide tegemine ja avaldamine oli sel ajal mõistetav, sest Nõukogude Liidu teadlastel puudus võimalus lääne autorite töödega süstemaatiliselt tutvuda. Puudus ka oskus ja kogemus, kuidas läänelikku majandusmõtlemist sotsialistliku süsteemiga selliselt kokku viia, et raamatuid avaldada saaks.

Majandusküberneetika ja statistika kateeder

Esimeste lendude majandusküberneetika tudengeid kureeris kuni 1971. aastani raamatupidamise kateeder. Alates 1971. aastast sai majandusküberneetika tudengite kodukateedriks vastloodud majandusküberneetika ja statistika kateeder. Majandusküberneetika ja statistika kateedri esimene ja pikaajaline juhataja oli professor Heiki Müür (1932–1996), kes juhtis kateedrit kuni 1981. aastani. Professor Heiki Müüril kulus palju aega ja energiat, et majandus-

⁹ Николай Федоренко, ред., *Экономико-математические модели* [Э. Ф. Баранов и др.] (Москва: Мысль, 1969).

¹⁰ Н. Е. Кобринский, Е. З. Майминас, А. Д. Смирнов, *Введение в экономическую кибернетику* [учебное пособие для вузов] (Москва: Экономика, 1975).

¹¹ Александр Гранберг, *Математические модели социалистической экономики: общие принципы моделирования и статистические модели народного хозяйства: [учебное пособие для вузов по специальности „Экономическая кибернетика“]* (Москва: Экономика, 1978).

küberneetika eriala esimeste lendude lõpetajad majandusteaduskonda tööle jääksid. Ta motiveeris noori tegelema teadustööga ning otsis neile sobivaid uurimisteemasid ettevõtete ja ministeeriumidega sõlmitud lepinguliste tööde kaudu. Tugev uurimisrühm kujunes näiteks uurimaks töötingimuste seost töötajate haigestumisega ja ajutise töövõimetusega ning ajutisest töövõimetusest tulenevaid võimalikke majanduslikke tagajärgi. Mitmeid uurimistöid tehti ka majandusmatemaatilise modelleerimise võimaluste kasutamise kohta kaubandusprotsesside analüüsimisel ning kaubakäibe planeerimisel just eelkõige majandusteaduskonna juures töötavas kaubanduslaboris. Sellise aktiivse tegevuse tulemusena hakkas kujunema tugev noorte majandusküberneetikute järelkasv, kes püüdsid majandusprotsesside lahtimõtestamisel kasutada matemaatilisi meetodeid ja selleaegse arvutustehnika võimalusi ning andsid edaspidi ka õppejõududena oma olulise panuse noorte majandusteadlaste koolitamisse Tartu Ülikooli majandusteaduskonnas.

Esimesest majandusküberneetikute lennust 1972. aastal jäid majandusküberneetika ja statistika kateedrisse tööle Tiiu Paas, Peep Sillandi ja Merike Parve. Aasta hilisem lend (1973) andis täiendust noorte õppejõudude Helje Kaldaru ja Kersti Meiesaares (lõpetamise ajal Rämmal) näol. Järgmistest lendudest lisandusid veel Sirje Ilver, Riina Veiram (Metsa), Juta Sikk (Hütt), Kaia Philips, Eve Parts jt, kes kõik on andnud olulise panuse õppe- ja teadustöösse. Ka majandusteaduskonna teised kateedrid said edaspidi võimekat täiendust majandusküberneetika eriala lõpetanute seast. Majandusteaduskonda jäid tööle majandusküberneetika lõpetajad tulevased professorid Jüri Sepp, Janno Reiljan, Toomas Haldma, Urmas Varblane. Majandusküberneetika eriala lõpetajatest päris mitmed läksid tööle ka Tartu Ülikooli teistesse teaduskondadesse või siis teistesse Eestimaa kõrgkoolidesse (Heiki-Jaan Kaalep, Rein Murakas, Alari Purju, Allan Puur, jt). Enamik majandusteaduskonda jäänud või ka teistesse kõrgkoolidesse ja teaduskondadesse tööle läinud majandusküberneetika eriala lõpetanutest jõudsid teaduskraadini ning edaspidi ka professori või dotsendi tiitlini, andes olulise panuse ka uute õppetoolide ja erialade väljaarendamisse.

Majandusküberneetika ja statistika kateedri eestvedamisel korraldati mitmeid sisukaid erialaüritusi ja teaduskonverentse. Üheks

oluliseks teadusürituseks oli majandusküberneetika ja statistika kateedri kaasalöömisel 1980. aastal Tallinnas Piritas olümpiakeskuses toimunud üleliiduline majanduskonverents, kus ettekandega esines ka rahvusvaheliselt tuntud professor Leonid Kantorovitš. Kantorovitš oli ainus Nõukogude Liidu majandusteadlane, kes on pälvinud Nobeli mälestusauhinna majandusuuringute vallas. Tema olulisemad teadussaavutused olid seotud optimeerimismeetodite arendamisega ning selle töö eest tunnustati teda 1975. aastal Nobeli mälestusauhinna vääriliseks. Kohal olid ka sellised sel ajal Nõukogude Liidus tunnustatud majandusmatemaatikud nagu Aleksander Granberg, Jefrem Maiminas jt.

Lühemat aega juhtisid majandusküberneetika ja statistika kateedrit ning andsid oma panuse eriala arengusse sel ajal noored dotsendid Jaak Karu, Ain Isotamm ja Jaan Vainu. Majandusküberneetika ja statistika kateedri alusel moodustati 1992. aastal kaks uut õppetooli: statistika õppetool, mille esimene juht oli professor Villem Tamm, ja ökonomeetria, mida asus juhtima professor Tiiu Paas. 2008. aastal need kaks õppetooli liideti majanduse modelleerimise õppetooliks, mida juhtis kuni 2014. aastani professor Tiiu Paas ning seejärel vanemteadur Jaan Masso. Nii majandusküberneetika ja statistika kateedri kui ka nende alusel arendatud uute õppetoolide tegevuse toetamisel oli tänuväärne roll täita tugipersonalil, kelle seas oli ka majandusküberneetika eriala vilistlane Niina Tisler (lõpetamise ajal Suvi).

Majandusküberneetika eriala vilistlastest ja nende rollist TÜ majandusteaduskonna arengus

Majandusküberneetikuid lõpetas 1972–1996. aastal 25 regulaarset lendu. Järgnevatel aastatel olid mõned hilinenud lõpetajad, kes mingil põhjusel polnud õigel ajal lõpetamiseni jõudnud. Viimast korda anti Tartu Ülikoolis majandusküberneetiku diplom välja 1999. aastal. Majandusteadlase-küberneetiku (või ka majandusteadlase-matemaatiku) diplomi on Tartu Ülikoolist (varasematel aastatel TRÜst) saanud kokku 462 lõpetajat, neist peaaegu pooled mehed. Seega võib öelda, et majandusküberneetika on olnud Tartu Ülikoolis üks suhteliselt „mehine“ eriala.



Foto 1. TRÜ majandusteaduskond 1974 (TÜM).

TRÜ majandusküberneetika eriala andis sotsialistliku majandussüsteemi ideoloogiast suhteliselt sõltumatu ning headele matemaatikateadmistele tugineva majandushariduse, mis võimaldas lõpetanutel edukalt toime tulla ka siirdeprotsesside ja turumajanduse tingimustes. Selle eriala töökohtade spekter on olnud vägagi lai ning seda eriti pärast Eesti taasiseseisvumist. Majandusküberneetika eriala lõpetanuid on olnud ministri rollis (rahandusminister Mart Opman, haridusminister Rein Loik, välisminister Raul Mälk), lõpetanute seas on edukaid ärimehi (Baltika peadirektor Meelis Milder), tegusaid finantsjuhte (Swedbank Eesti kauaaegne peadirektor Priit Perens) ja audiitoreid, tugevaid majandusanalüütikuid (Maris Lauri, Sven Kuning), ministeeriumide ametnikke, õppejõude, teadlasi, dekaane jm.

Majandusküberneetika eriala lõpetajatel on olnud märkimisväärne roll Tartu Ülikooli majandusteaduskonna kujundamisel majandusteaduse ja -hariduse arvestatavaks liidriks Eestis ja välismaal. Majandusküberneetika vilistlastest on TÜ majandusteaduskonna dekaan olnud professorid Janno Reiljan (1993–1996), Jüri Sepp (1996–2005) ning Toomas Haldma (2005–2011). Prodekaanide ametikohta on eri aegadel edukalt täitnud majandusküberneetika vilist-

lased professorid Helje Kaldaru, Jüri Sepp, Janno Reiljan, Tiiu Paas, Toomas Haldma, Urmas Varblane ja Kaia Philips. Projektijuhina on teaduskonnas pikka aega töötanud majandusküberneetika vilistlane Selje Seeba.

Majandusküberneetika eriala lõpetajad on andnud väga olulise panuse ka uute õppetoolide ja erialade väljaarendamisse teaduskonnas. Majandusarvestuse õppetooli arendas välja majandusküberneetika vilistlane professor Toomas Haldma ning rahvusvahelise ettevõtluse ja innovatsiooni õppetooli professor Urmas Varblane. Majandusteooria õppetooli arengule andis hoo sisse professor Helje Kaldaru, majanduspoliitika õppetoolile professor Jüri Sepp ning riigimajanduse õppetoolile professor Janno Reiljan. Janno Reiljan pani koos noorema kolleegi Urmas Varblasega aluse ka välismajanduse suuna arengule teaduskonnas. Majandusküberneetika ja statistika kateedrist välja kasvanud kahe õppetooli põhjal moodustatud õppetoolide arengule andsid koos heade kolleegidega hoo sisse professor Villem Tamm (statistika õppetool) ja professor Tiiu Paas (ökonomeetria õppetool). Villem Tammele oli majandusstatistika hariduse ümberkorraldamisel teaduskonnas heaks toeks ka majandusküberneetika vilistlane Kersti Meiesaar, kes 1996. aastal asus tööle TÜ arstiteaduskonnas tervishoiuökonomika dotsendina ning oli TÜ tervishoiuökonomika õppetooli rajaja ja selle kauaaegne hoidja (1996–2006). Pärast Villem Tamme pensionile minekut 2004. aastal suunas statistika õppetooli arengut majandusküberneetika vilistlane dotsent Kaia Philips (kuni 2008. aastani). Ökonomeetria õppetooli arendamisel on olulist tuge olnud ka majandusküberneetika vilistlaselt õppejõult Juta Sikult. Tema kandis hoolt ka selle eest, et eriala vilistlaste kokkusaamist toetavad üritused regulaarselt toimiksid ning ta on kõiki teaduskonna vilistasi siduva TÜ majandusteadlaste vilistlasteühingu seltsi Hermes kauaaegne sekretär.

Majandusküberneetika jätk majanduse modelleerimise eriainena

Olulised arendused Tartu Ülikooli õppekorralduses ja -kavades, millega kaasnes mitme varasema eriala sulgemine ja/või ümberstruktureerimine, tõid muudatusi ka majandusküberneetika erialale. 1995.

aastal alustati Tartu Ülikooli majandusteaduskonnas 4+2 õppekaval bakalaureuseõppes eriainega „Majanduse modelleerimine“, mida tudengid said spetsialiseerumise suunana valida kas peeriaineks või siis kõrvaleriaineks. Seni vaid majandusküberneetikutele õpetatud statistika ja ökonomeetria ning majandusmatemaatika teadmisi hakati nüüd põhjalikumalt õpetama ka kõigile bakalaureusetudengitele sõltumata valitud spetsialiseerumisest. Üsna varsti ilmusid eesti keeles ka sellealased baasõpikud. Näiteks 1995. aastal ilmus Tiiu Paasilt õpik „Sissejuhatus ökonomeetriasse“, 1997. aastal „Kvantitatiivsed meetodid majanduses“ (kordustrükk 1998. aastal) ning 1999. aastal Villem Tammelt koos kolleegide Kaia Philipsi ja Kersti Meiesaarega õpik „Sotsiaalmajandusstatistika“. Peamiselt majanduse modelleerimise eriaine tudengitele mõelduna ilmus 1999. aastal ka Otto Karma õpik „Determineeritud lineaarsed otsustusmudelid“, mis oli kvantitatiivsete meetodite õpiku hea sisuline jätk.

Majanduse modelleerimise ainete õpetamisel jätkati majandusküberneetika õppekava ajast säilinud tugevat koostööd matemaatikutega. Ökonomeetria õppetooli juures asusid 0,5 koormusega tööle matemaatiku haridusega dotsendid Toomas Raus ja Otto Karma. Tänu nende toetusele ja ideedele õnnestus modelleerimise eriaine õppekavas vähendada majandusküberneetika erialale omast mõnevõrra nõrka matemaatika ja majandusteaduse sisulist integreeritust.

Esimesed bakalaureusediplomid spetsialiseerumisega majanduse modelleerimise eriainele anti majandusteaduskonnas välja 1997. aastal. Aastatel 1995–1999 oli Tartu Ülikooli majandusteaduskonnas võimalik saada nii majandusküberneetika kui ka majanduse modelleerimise spetsialiseerumisega haridust. Peale üleminekut 3 + 2 õppekavale jäi sügavama spetsialiseerumise võimalus bakalaureuseõppe tasemel ära, kuid majanduse modelleerimise suunale sai spetsialiseeruda magistriõpingute käigus. 2008. aasta kevadel said magistriskraadi esimesed selle eriaine valinud üliõpilased, kellest paljud jätkasid doktoriõppes ning on praeguseks jõudnud ka doktorikraadini.

Nagu majandusküberneetikute nii ka modelleerimise eriaine lõpetajate järele on tööturul alati olnud suhteliselt suur nõudlus. Sellest annab tunnistust ka potentsiaalsete tööandjate sage pöördumine palvega suunata neile tööle mõni modelleerija. Lõpetajad töötavad edukalt pankades, ministeeriumides, kohalikes omavalitsustes, et-

tevõtetes, ülikoolides jm. Nagu varem majandusküberneetika nii ka järeltulija majanduse modelleerimise eriaine lõpetajatest on TÜ majandusteaduskond saanud suurt tuge oma järelkasvule noorte õppejõudude ja teaduritena. Majanduse modelleerimise eriaine bakalaureuse- või siis hiljem magistriõppe lõpetajatest on jätkanud koostööd majandusteaduskonnaga Jaan Masso, Andres Võrk, Egle Tafenau, Jaanika Meriküll, Rasmus Kattai, Andres Kuusk, Anne Aidla, Krista Jaakson, Kerly Espenberg (Krillo), Mark Kantšukov, Sten Anspal jt. Neist enamik on jõudnud praeguseks ka doktorikraadini ning jätkavad uurimistööd majandusteaduskonnas, Eesti Pangas jm Eestis ja ka välismaal. TÜ majandusteaduskonnas doktoriväitekirja kaitsnud modelleerimise eriaine vilistlane Egle Tafenau on korraline õppejõud Saksamaal Göttingeni ülikoolis.

Modelleerimise eriaine vilistlaste ning ka tudengite võimekusest teha heatasemelist uurimistööd annab tunnistust seegi, et juba õpingute ajal osaleti koos õppejõududega teadusprojektides ning publitseeriti ühise uurimistöö tulemusi. Näiteks Eesti Teadusfondi (ETF) toetatud uurimisprojekti „Siirde- ja integratsiooniprotsessidega kaasnevate majanduspoliitiliste otsusevariantide modelleerimine“ (grant 3067 üks väljundeid oli raamat „Siirdeprotsesside modelleerimine“ (toimetaja grandiprojekti juht T. Paas, Tartu, 2000), milles avaldatud artiklite autorid olid majandusprotsesside modelleerimise eriaine lõpetanud tudengid Andres Võrk, Sten Anspal, Mario Lambing, Raoul Lättemäe ja Karin Jõeveer. Ka 2004. aastal ilmunud ingliskeelse ühismonograafia „Modelling the Economies of the Baltic Sea region“ (2004; toimetanud T. Paas ja E. Tafenau) autorid olid õppejõudude (Otto Karma, Tiiu Paas) kõrval ka majanduse modelleerimise vilistlased Egle Tafenau, Jaanika Meriküll, Raoul Lättemäe, Rasmus Kattai ning selleaegsed tudengid Alari Paulus, Kristi Leibur, Jaan Aps.

Majanduse modelleerimise õppe- ja teadustöö muutus järjest rahvusvahelisemaks ning sellele aitas palju kaasa ka osalemine Euroopa Liidu raamprogrammide jm projektides ning ka rahvusvaheliste erialaorganisatsioonide tegevuses. Näiteks alates 2000. aastast osaletakse Põhjamaade ökonomeetria ühingu tegevuses. Professor Tiiu Paas on ühingu koordineerimisenõukogu liige selle loomisest saadik. 2007. aasta kevadel toimus Põhjamaade ökonomeetria ühingu kon-

verents Tartus ning järjekordselt on Põhjamaade ökonomeetrikute kokkusaamine Tartus 2017. aasta kevadel.

Õppekavade arendamine on pidev protsess ning mitmete ümberkorralduste tulemusena on järk-järgult jäänud majandusteaduskonna eestikeelsetes õppekavades ära võimalus spetsialiseeruda sügavamalt majanduse modelleerimisele. Kuid tugevama kvantitatiivse majandusteaduse suunitlusega õppeained on kohustuslikuna kavas kõigis majandusteaduskonna õppekavades nii bakalaureuse-, magistri- kui doktoriõppe tasandil. Majandusküberneetika ja majanduse modelleerimise õppekavade edasiarendusena ja suuresti ka nende vilistlaste toel avati 2014. aasta sügisel majandusteaduskonnas uus ingliskeelne kvantitatiivse majandusteaduse õppekava (*quantitative economics*), mida kureerib majanduse modelleerimise vilistlane vanemteadur Jaan Masso.

Kokkuvõtteks

Majandusküberneetika eriala võimaldas nõukogudeaegsetel majandusteaduskonna lõpetajatel saada sotsialistliku majandussüsteemi ideoloogiast suhteliselt sõltumatut ning headele matemaatikateadmistele tuginevat majandusharidust. Selline haridustaust võimaldas lõpetanutel edukalt toime tulla ka siirdeprotsesside ning edaspidi juba turumajanduse tingimustes taasiseseisvunud Eesti Vabariigis. Tänu suuresti just majandusküberneetika eriala vilistlaste aktiivsele tegevusele korraldati ümber ka õppe- ja teadustööd ning arendati Tartu Ülikooli majandusteaduskonnas kiirelt välja uusi õppekavasid ja õppetooale. Teadmishimulistel ja uutele ülesannetele avatud noortel ning toetaval vilistlaskonnal on endiselt tähtis roll, et Tartu Ülikoolis pakutaks heal rahvusvahelisel tasemel teaduspõhist kvantitatiivse suunitlusega majandusharidust ning et valdkonna areng oleks jätkusuutlik.



Tiiu Paas (knd, majandusteadus) on Tartu Ülikooli majandusteaduskonna ökonomeetria professor.

On Teaching Economic Cybernetics at the University of Tartu

TIIU PAAS

Professor of Econometrics at the University of Tartu

The curriculum of economic cybernetics was one of a kind in Estonia. This interestingly called curriculum was opened at the Tartu State University (TSU) in 1967, and 25 young students of economic cybernetics were admitted. Before that some earlier scholars had also completed a similar curriculum in TSU on the basis of a special programme. Students who had completed the curriculum received a diploma that listed economist-cyberneticist as their specialty (in case of some graduating classes also economist-mathematician). During 1972–1996, 25 regular classes of economic cyberneticists graduated from the university, and there are altogether 462 alumni of economic cybernetics.

The structure of the TSU's curriculum of economic cybernetics proceeded from pan-Soviet standards and obligatory subjects that had to be included in a curriculum. Yet, there was a small leeway in building a curriculum. Lecturers also had quite a lot of freedom in presenting the content of specific subjects, especially in the case of subjects that united knowledge about mathematics and economics, as well as offered opportunities to use mathematical methods and contemporary computing technology for analysing and planning economic processes. It took students five years to complete the economic cybernetics curriculum. Study practice and doing empirical research projects with an applied output played an important part throughout the studies. Students were expected to be very independent, creative and to make a large individual contribution in doing their research work. The teaching primarily relied on the learning-by-doing principle.

As a conclusion it can be said that the curriculum of economic cybernetics allowed the Soviet-time graduates from the Faculty of Economics to get an economic education that was largely independent of the ideology of the socialist economic system and based on a good knowledge of mathematics. The economic education that the gradua-

tes received allowed them to cope well on the labour market and in quickly changing circumstances, even when people had to adapt to the requirements of market economy, and when large rearrangements needed to be made also in the field of economic science and the respective education. In connection to the extensive rearrangements in economic education and curricula that started in the 1990s, economic cybernetics smoothly transitioned into the specialty of economic modelling, and the process ended with the opening of Quantitative Economics—a new international English-language curriculum—in the Autumn of 2014.

MUUSEUMIKOGUD

Tartu Ülikooli esimene koosseisuline fotograaf Elmar Kald

TULLIO ILOMETS, KAIRE-LEA PIHLAP

Elmar Kald oli Tartu Ülikooli esimene koosseisuline kutseline fotograaf, kes palgalisena tegi ülikoolile vajalikke fototöid. Ta oli ametis suhteliselt lühikest aega, kuid jõudis oma tegevusega ülikooli juhtkonda veenda, et see valdkond kuulub loomuliku osana ülikooli akadeemiliste ja hariduslik-kultuuriliste ülesannete täitmise juurde. Pärast Kaldi lahkumist taastatigi väikese vaheaja järel fotograafi ametikoht ning loodi ülikooli kino-fotolaboratoorium.¹

¹ Janet Laidla, „Tartu Riiklik Ülikool pildis: kino-fotolabori negatiivikogu TÜ ajaloo muuseumis“, *Tartu Ülikooli ajaloo küsimusi*, XXXX (Tartu: TÜ ajaloo muuseum, 2012), 120–137.

Elulugu

Elmar Kaldi elu ja tegevuse kohta on trükitis avaldatud väga vähe. Trükitu piirdub lühiartikliga 1932. aasta väljaandes „Eesti avalikud tegelased“² ja mõne leheküljega Daniel Palgi (1899–1988) 2010. aastal „Eesti mälu“ sarjas ilmunud mälestustes.³ Alles 2007. aastal, kui Elmar Kaldi foto- ja kirjaliku pärandi valdaja Toomas Kraus (1968–2013) annetas Indrek Ilometsa vahendusel ühe osa Kaldi pärandist Eesti Kirjandusmuuseumile (EKM) ja teise Tartu Ülikooli muuseumile, oli võimalik Kaldi fotopärandit uurima hakata. Ülevaate saamiseks tema elu ja tegevuse kohta käivast korrastamata arhiivmaterjalist tuli see kõigepealt vajalikku kronoloogilisse järjekorda (Exceli tabelisse) koondada. Elmar Kaldi isiklikku elu ja tegevust puudutav arhiiviosa on Eesti Kirjandusmuuseumi kultuuriloolises arhiivis (EKLA), Tartu Ülikoolis tegutsemisega seonduv aga ülikooli arhiivis ja muuseumis.

Alljärgnevalt püüame anda läbilõike Elmar Kaldi elust ja tegevusest, mille neli aktiivseimat aastakümnet jäid ajalooliselt äärmiselt vaheldusrikkasse perioodi (kaks maailmasõda, Eesti iseseisvuse sünn ja selle kaotus). Lõpus anname lühiülevaate ülikooli muuseumis säilitatava negatiivide kollektsiooni korrastamise ja pildistatu identifitseerimise kohta.

Elmar Kald, kuni 1. jaanuarini 1935 Kaldt (Kalt)⁴ sündis 10.(vkj 22.) jaanuaril 1898 Meeksi vallas Mehikoormas. Tema isa Daniel Jaani poeg Kaldt (1871–1953) oli kohaliku algkooli õpetaja, kes täitis vahetevahel ka köstri kohustusi. Isapoolne vanaisa Jaan Kalt oli pärit Vana-Vändrast Säästla-alt ning „vedas voori“ Tartu ja Riia vahel. Emapoolne vanaisa Jaan Kroon oli vanema aja tuntumaid kooliõpetajaid, kes juhatas 43 aastat Väike-Võõrksi kooli,⁵ kus tema abiliseks oli Daniel Kaldt. Jaan Krooni noorema tütre Emilie Mariega (snd

² Richard Kleis (toim), *Eesti avalikud tegelased* (Tartu: Eesti Kirjanduse Selts, 1932), 76, 77.

³ Daniel Palgi, *Murduvas maailmas. Mälestusi* (Tallinn: Eesti Päevaleht, Akadeemia, 2010), 78, 79, 81, 96.

⁴ Elmar Kaldi nimemuutuse kohta kanne nr 16295. Eesti Sõjamuuseum – Kindral Laidoneri Muuseum. Eesti Ohvitserid 1918–1940. <http://goo.gl/L20XAJ> (7.10.2015).

⁵ E. Kaldi (Kaldt'i) lühikesed eluloolised andmed koguteose „Eesti avalikud tegelased“ jaoks. St. 26. XI 29. Eesti Kirjandusmuuseumi Eesti kultuuriloolise arhiivi (EKLA) fond 193 M12_15 E. Kald.



Foto 1. Fotograaf Elmar Kald Emajõe ääres, taamal Kivisild, vasakul taga Tuletõrjemaja torn. Foto E. Kald (TÜM).



Foto 2. Ernst von Bergmanni ausamba avamine reedel, 30. augustil 1913 (vkj). Avamisest osavõtjad avamata ausamba ees. Foto E. Kald (TÜM).

1869) Daniel abielluski. Neil sündis kaks last, poeg Elmar ja tütar Elfride (snd 1901).

1900 sai Danielist Võõpsus kroonu viinapoe juhataja.⁶ Hiljem pidas ta sealsamas raamatukauplust ning 1920 määrati ta Võõpsu alevi postkontori ülema kohale. Daniel Kaldt suri Võukülas 1953. aastal 82 aasta vanuses.⁷

Elmar Kald abiellus Juhan Schwalbe (snd 1862) tütre, klaveriõpetaja Ida Wilhelmine Schwalbega (snd 1901 Tartus) 26. detsembril 1921.⁸ Kaldid elasid Tartus Kloostri 9, kus oli ühtlasi ka Elmar Kaldi fotoateljee. 23. juunil 1926 sündis neil poeg Taevo, kes 1950. aastal lõpetas Tartu I töölisnoorte keskkooli.⁹ Tema edasisest tegevusest meil teateid pole. Taevo Kald suri 29. novembril 2003.

Elmar Kald suri 29. septembril 1969. aastal¹⁰ ning maeti 4. oktoobril Raadi kalmistule.¹¹ Tema abikaasa Ida Wilhelmine Kald suri 6. aprillil 1980 Tartus.¹²

Villem Ernits kirjutab oma järelhüüdes ajalehes *Edasi*: „Kald surnud. 71 aasta vanuses suri endine Tartu ülikooli vabakuulaja ja fotograaf, Rostovtsevi eraülikooli haigla asjaajaja, omaaegse raamatukaupluse ja kirjastuse „Sõnavara“ asutaja ja juhtiv tegelane.“ Sõnavara andis välja üle saja numbriga väärt kirjandust, terve tosina tollal algajate kirjanike (Rudolf Sirge, Valmar Adams, Jaan Kärner, Mart Raud jt) esikteoseid, toetas kunstnikke Eduard Viiraltit ja Ernst Kollomit. Sõnavara oli ka paljude kirjandusteoste levitaja ning pealadu (nt Erni Hiire, Mihkel Jürna ja Juhan Schütz-Sütiste „Bumerang“). Elmar Kald koondas oma raamatukauplusesse müügile eesti kirjanduse paremiku. 1930. aastate alguse kriisiolukorras tuli aga Sõnavaral alla vanduda kapitali ja tööjõu ning levitamisevõimaluste poolest rikkamale, kuid peenetundelisuse poolest vaesemale Looduse

⁶ E. Kaldi mälestused perekonnast. EKLA fond reg. 2007/79 E. Kald (edaspidi: EKLA, Kald).

⁷ Rápina vallavalitsuse 5. jaanuaril 1920 väljastatud tunnistus nr 29 Daniel Kaldtile. EKLA, Kald.

⁸ Tunnistus perekonnaseisuametile Elmar Kaldi abiellumise kohta 9. nov 1929 nr 2504. EKLA, Kald.

⁹ Taevo Kaldi Tartu I töölisnoorte keskkooli küpsustunnistus nr 009772, välja antud 22. juunil 1950. Indrek Ilometsa erakogust; Taevo Kaldi lühike elulookirjeldus. EKLA fond reg 2011_24 E. Kald.

¹⁰ Tartu Maavalitsuse arhiiv, vastus päringule.

¹¹ E. Kaldi surmakuulutus. *Edasi*, 2. oktoober 1969, 4.

¹² Tartu Maavalitsuse arhiiv. Surmaakt nr 360, 08.04.1980.

kirjastusele. Sõnavara kirjanduslao saatus oli kurb, kuid osa temast, peaaegu laeni täis toanurk, on säilinud tänini. Oma rikkaliku Tartu vaadete ja fotode kogu annetas Elmar Kald Tartu muuseumidele.¹³

Elmar Kald sai alghariduse oma kodukohas Võrumaal Võõpsu algkoolis, kus õpetajateks olid preili Veidenbaum, preili Ida Asson (Emma Assoni õde¹⁴) ja Aleksander Kliimberg.¹⁵ Tema haridustee jätkus 1910. aastal Tartu Aleksandri gümnaasiumis, kust ta neljanda klassi lõpetamise järel 1915. aastal lahkus.¹⁶ Iseseisva Eesti Vabariigi saabumisega otsustas ta astuda vabakuulajana Tartu Ülikooli. Selleks oli kõigepealt vaja Treffneri eragümnaasiumi õpilaseks saada. Treffneri eragümnaasiumi juhatuse 3. juuli 1920. aasta otsuse alusel sai Elmar Kaldist gümnaasiumi õpilane ning talle väljastati ülikoolile esitamiseks sellekohane tõend.¹⁷

24. septembril 1920 võeti Elmar Kald vastu Tartu Ülikooli filosoofiateaduskonna vabakuulajaks.¹⁷ Tema enda väitel ei jätkunud tal aga intensiivse äritegevuse tõttu aega haridustee lõpetada. Peale emakeele valdas Kald täielikult saksa ja vene keelt, kuid oli õppinud ka kreeka, ladina ja prantsuse keelt.¹⁸

Fotograafina hakkas Elmar Kald tegutsema juba 15-aastase koolipoisina 1913. aastal Tartus ja kodukohas Võõpsus.¹⁹ Kellelt ta seda

¹³ Villem Ernitsa nekroloog, *Edasi*, 19. Oktoober 1969, 3.

¹⁴ Emma Asson (alates 1921 Petersen) (13.07.1889 Vaabina vald, Võrumaa – 01.01.1965 Tallinn) oli pärit Võrumaalt vallakooliõpetaja perest. Algõpetuse sai ta kodus. 1899–1904 õppis ta Võru linna tütarlastekoolis ja 1904–1907 Tartu A. S. Puškini tütarlastegümnaasiumis, mille lõpetas kuldaurahaga. Pärast gümnaasiumi lõpetamist asus ta õppima Peterburi, kus lõpetas O. Bestuževi kõrgemad naiskursused üldajaloo alal. 1910 kutsuti ta Tartusse Eesti Noorsoo Kasvatuse Seltsi tütarlaste keskkooli ajalooõpetajaks, kuhu ta jäi 1919. aastani. 1912–1913 õppis ta töö kõrvalt Tartu Ülikooli juures aastastel keskkooliõpetajate kursustel, 1916 sooritas samas eksamid ja 1917 sai ajaloo-keeleteaduskonnast ajalooõpetaja kutse. Alates 1926 töötas Tallinnas ajaloo ja vene keele õpetajana. Eesti Rahvusraamatukogu koduleht. <https://www.nlib.ee/index.php?id=15265> (07.10.2015).

¹⁵ E. Kaldi (Kaldt'i) lühikesed eluloolised andmed koguteose „Eesti avalikud tegelased“ jaoks. St. 26. XI 29. EKLA, Kald.

¹⁶ Aleksandri gümnaasiumi I–IV klasside tunnistused; E. Kaldi isa Daniel Kaldi palve Jurjevi Aleksandri gümnaasiumi direktorile oma IVa klassis käiva poja koolist väljaarvamiseks. EKLA, Kald.

¹⁷ Treffneri Gümnaasiumi tunnistus E. Kaldi kooli vastuvõtmisest 3. juulil 1920 nr 965; EW Tartu Ülikooli vabakuulaja tunnistus 24. septembrist 1920. EKLA, Kald.

¹⁸ E. Kaldi (Kaldt'i) lühikesed eluloolised andmed koguteose „Eesti avalikud tegelased“ jaoks. St. 26. XI 29. EKLA fond 193 M12_15 E. Kald.

¹⁹ Tõend: *Käesolevaga tõendan, et fotograaf Elmar Kald juba kolmkümmend aastat tagasi, s. t. 1913. aasta suvel pildistas mind ja Piirisaare rahvast, tehes meie*



Foto 3. Ernst von Bergmanni ausammas 30. augustil 1913 (vkj). Foto E. Kald (TÜM).

ametit õppis, selle kohta pole rohkem teada, kui et 1913 praktiseeris Kald Eesti Rahva Muuseumi fotoarhiivi rajaja ja Eesti esimese filmitegija Johannes Pääsukese (1892–1918) juures.²⁰ Oma eluloos märgib Kald, et keelteoskus oli tal juba 12-aastaselt niisugusel tasemel, et ta tellis ja luges võõrkeelset erialakirjandust,²¹ ilmselt siis veneja saksakeelset fotograafiakirjandust. 1918 töötas ta praktikandina Tartu tuntud fotograafi Heinrich Riedeli (1870–1932) fotoateljees.

Suurt tähelepanu äratas „fotorekord“, mille Kald saavutas 30. augustil 1913 Tartus toimunud professor Ernst von Bergmanni (1836–1907) ausamba avamisega seoses. Kald pildistas ausamba avamist

tellimise pääle suuri fotosid. Võõpsus, 2. augustil 1943, F. Golubov, Bernje, Mäevald, E. K. K. Tartu Haru Kontori ostu punkt. EKLA, Kald. Olga Palmas Papetrie, gegr. 1901. Tartu (Dorpat), Estland Kühn Str. 2. Ärakiri. Tartu, 6. detsemb. 1933. Käesolevaga tõendan, et härra Elmar Kald on töötanud päevapildistamise (fotografeerimise) tööalal juba 1913 a. alates ja töötab ka praegu. Tema töö äratas hääd tähelepanemist juba 1913 a. Mina oma äris müüsin palju tema ülesvõtteid. Olga Rinneberg (allkiri) Firma Olga Palmas. /I. S./ EKLA, Kald.

²⁰ Elmar Kaldi *Curruculum vitae* Tartus 31.12.1944, Tartu Ülikooli arhiivi (TÜA) säilik 82:3/51 Elmar Kald (27.09.1944–30.04.1948), l 6.

²¹ Daniel Palgi väidab, et Kaldid olid saksikud, ema igatahes.

ja juba kolm tundi hiljem müüdi ajalehe Postimees, Krügeri Lyra ja Olga Palmase raamatukaupluste kaudu pilte sellest sündmusest postkaartidena ja ka fotosid suurusega 13 × 18 cm.²² See oli tolle aja kohta sedavõrd uskumatu saavutus, et „maailma kuulsa kirurgi ausamba avamisele kokku sõitnud rohkearvulised välismaa ülikoolide delegaadid korraldasid järgmisel päeval, st laupäeval, hotell „Londoni“ saalis ülinoores fotograafi töömeetodite kohta erilise usutlemisistangu, mis neile võibolla väga huvitav, poisikesele aga väga ebamugav oli,“ nagu Kald ise meenutab.²³ Kaldi sõnutsi valmistas ta müügiks ette nähtud ülesvõtteid ka väga suurel hulgal.

Päev hiljem, 1. septembril pildistas Kald Toomel äsja valminud, Romanovite dünastia 300. aastapäevale pühendatud Aleksander I nimelise betoonsilla pidulikku sisseõnnistamist.²⁴

Teadaovalt on Elmar Kaldi fotod ainsad säilinud fotokajastused neist sündmustest. Kaldi fotopärandis TÜ muuseumis on alles kuus Bergmanni ausamba ja seitse Aleksandri silla avamise klaasnegatiivi.

Aleksandri gümnaasiumist lahkumise järel pidi Kald hakkama endale ise leiba teenima. Nii tegutses ta juba aastatel 1914 ja 1915 vene keele jm eraõpetajana. 1915. aasta lõpuveerandil oli ta tööline Tartu Telefonivabrikus, 1916. aastal joonestaja John Cooqi inseneribüroos, statistik Põhja-Liivimaa [sõjapõgenike] abiandmise Tartu komitees ning raamatupidaja-ärijuht Liibavi Põllumajanduse Tarvitajate Ühistu Tartu osakonnas.²⁵

Esimene maailmasõda oli täies hoos, kui Elmar Kald jaanuaris 1916 sai 18-aastaseks, sõjaväkke mobiliseerimise ealiseks. Millal täpselt Kald mobiliseeriti, pole teada.²⁶ Kindel on, et 15. aprillist

²² „Reedel, 30. augustil 1913 (vkj) oli Tartus Liivimaa Arstide Seltsi XXIII arstide päev, mis avati pidulikult kell 10 Suure-Gildi saalis ja oli pühendatud prof Ernst v Bergmanni elutööle. Kell 13 mindi Toomele haavakliiniku juurde ausamba platsile, kus avati kirurgiaprofessori E. v Bergmanni ausammas, mille autoriks oli Saksa kujur Adolf von Hildebrand. Ausamba komisjoni esimehe prof Werner Zoege von Manteuffeli ettepanekul avas ausamba Liivimaa Arstide Seltsi esimees dr. Adolf von Bergmann Riias. Avamisele järgnes pidusöök „Resource“ ruumides.“ Vt *Postimees*, 200 (31.08.1913, vkj).

²³ *Curriculum vitae*. TÜA säilik 82:3/51 Kald, Elmar (27.08.44–30.04.48), l. 2.

²⁴ Aleksander I nimeline uus betoonsild ehk kolmas (samal kohal) Kuradisild. Aleksandri silla projekti autor oli Tartu linnaarhitekt Arved Eichhorn (1878–1922). Vt *Postimees* 201 (2.09.1913).

²⁵ TÜA säilik 82:3/51 Kald, Elmar (27.09.1944–30.04.1948), l. 4.

²⁶ *Olin 1917. a. sügiseni Vene Punaseristi III Kohaliku Komitee Haigemaja asjaajaja abi, täites ühtlasi asjaajajakohuseid, sest Punaseristi Peavalitsus ei saanud mind*



Foto 4. Aleksandri silla avamine ja sisseõnnistamine pühapäeval, 1. septembril 1913 (vkj). Sisseõnnistamist viis läbi ülikooli õigeusu teoloogia professor ja prorektor Arseni Tsarevski (1853–1917), ees paremal. Kahe vaimuliku vahelt on näha Tartu (Jurjevi) linnaeapa Victor von Grewingk (1854–1931), kaelas linnaeaparahha. Foto E. Kald (TÜM).



Foto 5. Vaade sillale ja sisseõnnistamistseremooniast osavõtjatele. Silla kaarel on Aleksander I pronksbareljeef, mille autor oli baltisaksa skulptor Constanze Wetter-Rosenthal (1878–1948), kes oli ka samal päeval Toome Inglisillal avatud rektor Georg Friedrich Parroti (1767–1852) pronksbareljeefi autor. Foto E. Kald (TÜM).

1916 oli Elmar Kald sõjaväelane, teenides sõjaväe alla kuuluvas haiglas. Nimetatud kuupäevast kuni 1. oktoobrini 1917 oli Elmar Kald nimelt asjaajaja abi ülevenemaalise Punase Risti III kohaliku komitee laatsaretis.²⁷

1917. aasta veebruaris puhkes Venemaal revolutsioon, Vene tsaar Nikolai II loobus 2. märtsil 1917 (vkj) troonist ning võimule tuli Aju-tine Valitsus. Kald sai alates 30. maist 1917 kolm kuud puhkust.²⁸ Puhkuselt naasnuna oli ta juba 2. septembrist 1917 Eesti rahvusväe-osa 1. Eesti polgu tagavarapataljonis Tartus.²⁹ Oktoobrirevolutsioon kukutas Ajutise Valitsuse ja võimule said bolševikud. See tõi jälle kaasa suuri muutusi. Tervislikel põhjustel vabanes Kald lõplikult Vene sõjaväe teenistusest 6. novembril 1917.³⁰ Saksa okupatsiooni ajal 1918. aasta veebruarist novembrini³¹ oli Kaldi põhitegevus tema enda väitel fotograafia.³²

28. novembril 1918 algas Vabadussõda. 14. märtsil 1919 astus Elmar Kald vabatahtlikuna rahvaväkke ning oli tegev Peipsi rannakaitse pataljoni keskjaama telefonistina, hiljem Räpina komandantuuris asjaajajana ning pärastpoole pataljoni päevapiltnikuna.³³ Ühtlasi tegi ta kaastööd ajakirjandusele (sõjategevuse kirjeldused Postimehes jne).³⁴ 1919. aasta mais kutsuti Kald III Tartu sõjaväehaiglat formeerima, selle asutuse asjaajajaks jäi ta kuni Vabadus-

nooruse tõttu viimasele kohale kinnitada, vaatamata sellele, et olin valitud umbes 40 kandidaadi hulgast. Vt E. Kaldti lühikesed andmed koguteose „Eesti avalikud tegelased“ jaoks. St. 26 XI 29. EKLA fond 193 M12_15 E. Kald.

²⁷ Tõend nr 1578 Vene Punase Risti haigemaja asjaajaja ametikoha kohta 13. oktoobrist 1917. E. Kaldi materjalid Indrek Ilometsa erakogust. See haigla (laatsaret) paiknes Tartus kirurgiaprofessor Mihhail Rostovtsevi (1865–1952) eraülikooli 1912. aastal valminud haiglas. Samas asus ka III Tartu sõjaväehaigla. Praegu asub selles majas TÜ Iuridicum.

²⁸ Sõjaväest vabastamise tunnistus nr 7684 (kolmeks kuuks), 30. mai 1917. EKLA, Kald.

²⁹ Teenistuse leht, koost 14. oktoobril 1919 III T. S. H. (Tartu III Sõjaväe Haigla).

³⁰ Sõjaväest vabastamise tunnistus nr 2948, 6. november 1917 (vkj). EKLA, Kald.

³¹ Saksa väeosad jõudsid Tartusse 24. veebruaril. Samal päeval kuulutati Tallinnas välja Eesti Vabariik. 18. augustil 1918 sõlmiti Nõukogude Venemaa ja Saksamaa vahel Brest–Litovski ajutine vaherahu. Saksa okupatsioon lõppes novembris 1918.

³² *ERM-i juhatus volitab E. Kaldi koguma ja muuseumi nimel kingituseks vastu võtma ainelist ja sõnalist vanavara. Eesti Rahva Muuseumi volitus Kaldile 9. IV 1918. TÕA säilik 82:3/51 Elmar Kald, l. 4.*

³³ Peipsi Rannakaitse Pataljoni ülema leitnant Pedaku ärakiri tunnistusest 17. juunil 1919 nr 3412. EKLA, Kald.

³⁴ E. Kaldi (Kaldt'i) lühikesed eluloolised andmed koguteose „Eesti avalikud tegelased“ jaoks. St. 26. XI 29. EKLA fond 193 M12_15 E. Kald



Foto 6. Tartu (Jurjevi) Aleksandri gümnaasiumi mõne madalama klassi klassipilt. Pildistatud kas 1913 või veidi hiljem. Foto E. Kald (TÜM).

sõja lõpuni. 1920. aastal määrati Kald sõjateadete kogujaks.³⁵ Kald arvati sõjaväeteenistusest reservi 1. septembril 1920.³⁶ 1922 autustati Kaldi Eesti Vabadussõja mälestusmedali/märgiga.³⁷

Juba 1921. aastal sai Elmar Kald Tartu Linnavalitsuselt loa avada aadressil Kloostri 9 oma fotoateljee.³⁸ Aastal 1922 asutas Elmar Kald kirjastuse Sõnavara ning 4. märtsil 1922 teataski Tartu Linnavalitsus tema palvekirja peale, et Sõnavara omanik Elgas Ehan, elukohaga Kloostri 9–5, saab loa kirjastuse raamatukauplusele sildi „Sõnawara“ väljapanemiseks.³⁹

Elmar Kald alustas oma kirjastustegevust väga entusiastlikult. Kaupluse ruumides oli väljas ka Eesti alaline raamatunäitus. 1922. aasta 20. septembri Postimehe kuulutuste veerus ilmus järgmine tekst:

„Õpetajad, kes maal asuwatele koolidele sõidawad raamatuid ostma, pidagu meeles, et Tartus, Lai tän. 27-A, (end. rentei kõrwal) on awatud uus raamatuladu B SÕNAWARA’

³⁵ Sõjamälestuste kogumisele. Kaldi määramine sõja teadete kogujaks. E.W. Sõjawägede Staabi kantselei ringkiri, 31. mail 1920. aastal nr 3665 Tallinnas. EKLA, Kald.

³⁶ Kaldi reservi arvamine. Päevakäsk III Tartu Sõjaväe Haigemajale Nr 248 paragraaf 2-30/VIII 1920. a. EKLA, Kald.

³⁷ Tunnistus annetatud EW mälestusmärgi kohta. 7. veebruaril 1922 nr 798. EKLA, Kald.

³⁸ Tartu Linnavalitsuse tunnistus 3. septembril 1921 nr 8357 Tartus. EKLA, Kald.

³⁹ Tartu Linnavalitsuse kiri „Sõnavara“ omanik Elgas Ehanile 4. märtsil 1922. EKLA, Kald. Ilmselt oli see E. Kaldi pseudonüüm, sest seda nime on ta ka ühes oma erakirjas kasutanud.

*mis kõige suurem walik kõigist õpe- ja teistest raamatutest on ja kus ühtlasi esimene ja ainsam Eesti alaline raamatunäitus asub. Postiga teistest maakondadest tellijaid palun tellimised wõimalikult warakult ära saata, sest et paljude raamatute trükid on otsa lõppemas. Paljudest aga on uued rohkesti täiendatud trükid ilmunud, missugused SÕNAWARA ladus alati juba ilmumispäewal on saadaval, sellepärast ärge ostke vanu, ehk segamisi. Ärge laske end wõrgutada igasugu reklaamist, waid tulge, waadake ja otsustage! Sõnawara ärijuhi kõnetunnid on hooajal kogu päew.*⁴⁰

Elmar Kald uskus raamatu jõusse ja mõjusse, olles veendunud, et organisatsioon ja reklaam on peaasi. Ta lootis siiski liialt oma organisaatoritalendile, sattus ärilistesse raskustesse ning puhtalt laenukapitalile rajatud kirjastus läks kiiresti pankrotti. Elmar Kaldi ühekanalimehe Daniel Palgi esimene amet oli Sõnawara raamatupoe õpipois (1925). Ka Palgi esimene tõlketöö, Knut Hamsuni „Nälg“, oli tehtud Sõnawarale.⁴¹ Kirjastuses leidis tööd Rudolf Sirge, Kaldi kirjanduslik ärisõber oli Richard Roht. Elmar Kald tahtis rajada ettevõtet, millest kujuneks raamatute tutvustamise keskus ja mis hakkaks süstemaatiliselt välja andma eestikeelset teatmekirjandust. Oma koht oli Sõnawaral noorte algajate autorite kirjastajana (Valmar Adamsi esimesed luulekogud, Mart Raua esikkogu, August Mälgu esikromaan „Kesaliblik“, Rudolf Sirge novellid jm). Hiljem tegi Elmar Kald tihedat koostööd Eesti Karskusliiduga, Villem Ernitsa toimetamisel anti välja ka ajakirja Tulew Eesti (1921–1925). Sõnawara kirjastusmärgi kavandas Eduard Viiralt, kes samuti debüteeris raamatugraafikuna Sõnawaras (V. Adamsi „Suudlus lumme“ ja M. Raua „Kangastused“). Majanduslikud raskused tabasid ka teisi väikekirjastusi. Huvitaval kombel oli peale majandusliku fiasko Tartu Odamehe kirjastuse juhil Carl Sarapil (1892–1942)⁴² ja Sõnawara kirjastuse juhil Elmar Kaldil veel üks ühine joon: armastus fotograafia vastu.⁴³

⁴⁰ *Postimees*, 20. september 1922, 2.

⁴¹ Vt ka: Palgi, 78, 79, 81, 96.

⁴² Carl Sarap oli kirjastuse Odamees rajaja, toimetaja ja tuntud fotograaf.

⁴³ Tartu Linnaraamatukogu kirjandusveeb. Kirjastus Sõnawara (1922–1929). <http://goo.gl/UKKepA> (7.10.2015).

1926. aastal koostas Elmar Kald üleilmse karskus-kongressi puhul Tartu Linnavalituse ja Eesti Karskusliidu ülesandel Tartu juhi eesti, saksa, prantsuse ja inglise keeles.⁴⁴ Elmar Kald oli aastast 1922 ka Eesti Kirjanduse Seltsi liige.⁴⁵

Pärast kirjastuse Sõnavara likvideerimist 1929 oli ta aastatel 1929–1930 ajakirjade Olion ja Nonüüd⁴⁶ ekspediitor ning illustraator. Aastail 1930–1944 tegutses Elmar Kald fotograafina,⁴⁷ näiteks teenis ta muu hulgas 1935. aastal leiba ajakirja Tänapäev fotoreporterina.⁴⁸

24. mail 1934 sooritas Elmar Kald Tartu Tööoskusameti ees kutseeksami, et saada fotograafia õppinud töölise kutse.⁴⁹ 18. aprillil 1937 pöördus ta kirjaliku avaldusega Tartu Tööoskusameti poole, et teha fotograafia meistri kutseksam.⁵⁰ Kas Kald ka selle eksami sooritas, pole veel selgunud.

Tihedad fotograafiaalased sidemed olid Kaldil suvituslinn Elvaga. Ta tegi Elvast postkaarte, mida seal müüdi, ning pildistas Elvas toimuvaid üldist tähelepanu äratavaid sündmusi ja mitmesuguseid rahvalikke ettevõtmisi.

Elmar Kald püüdis arendada koostööd ka oma endise sõjaväe-kaaslaste proviisor Julius Lillega (1878–1951). 29. aprillil 1935 saatis Kald talle kirja:

„Tervitan kodumaa fotoainete- ja tarbete valmistamist, mida olen propageerinud juba ammugi igal parajal juhul ka isegi Teie teenistuses olevatele isikutele, et see kord teostamist leiaks. Sellepärast oli minule väga teretulnud Teie lahke ettepanek härra Franzi kaudu negatiivide andmiseks teie fotokeemiliste ainete reklaamimiseks. Annan Teile sel puhul soovikorral minule mitesobivaid negatiive

⁴⁴ E. Kaldi (Kaldt'i) lühikesed eluloolised andmed koguteose „Eesti avalikud tegelased“ jaoks. St. 26. XI 29. EKLA fond 193 M12_15 E. Kald.

⁴⁵ Eesti Kirjanduse Seltsi 1926 liikmekaart nr 1306. E. Kaldi materjalid Indrek Ilometsa erakogust.

⁴⁶ TÕA säilik 82:3/51 Elmar Kald, l.4.

⁴⁷ TÕA säilik 82:3/51 Elmar Kald, l. 4.

⁴⁸ Tõend Noor-Eesti Kirjastuselt, et E. Kald on ajakirja Tänapäev fotoreporter. 2.5.1935. EKLA, Kald.

⁴⁹ Õppinud töölise kutsetunnistus nr 774, Tartu, 9. juuni 1934. EKLA, Kald.

⁵⁰ Tartu Tööoskusametile avaldis fotograafia meistri kutseeksami kohta 18. aprillil 1937. EKLA, Kald.



Foto 7. Kolm vana sõpra. Päevapilt trükikoja OÜ K. Mattiesen juhataja Richard Mölderi 35-aastast ametiüubelit tähistavalt koosviibimiselt 27. novembril 1938 Tartus. Keskel Richard Mölder (1887–?), paremal kirjastuse OÜ Loodus asutajaliige ja tegevjuhataja Hans Männik (1893–?), vasakul kirjastuse Loodus juhatuse liige, Tallinna Tehnikaülikooli rektor, orgaanilise keemia professor Paul Kogerman (1891–1951). Foto E. Kald (TÜM).

ilma firma kasutamise õiguseta kas või täitsa tasuta kasutamiseks, kuid sellistest oleks Teil Ikkagi väga vähe kasu. Hääde negatiivide eest olen süiski sunnitud nõudma üsna väikest tasu kasutamise puhul, kuna negatiiv ka vähese kasutamise juures teataval määral ikkagi kannatab. Samuti nõudma garantiid nende võõriti kasutamise, rikkumise või kaotsimineku korral, kr 5 ulatuses igalt negatiivilt (autoriõiguse jne. alusel), kuna igat negatiivi pole võimalik parajal juhusel uuesti korrata jne. Koopiate või suurenduste eest, nagu öeldud, lepiksin vähese tasuga, kui Teie oma reklaamis ka fotograafi firmat nimetaksite, nagu see sooliidsemate välismaa firmade poolt viisiks, või isegi annaksin täitsa tasuta kasutamiseks, kui Teie firma fotograafide reklaamiga vastu tuleb. Andsin härra Franzile esialgu 10 juhuslikult käepärast olevat koopiat selleks otstarbeks sobivamaist motiivest valiku teostamiseks, millistele lisa järgneb Teie neil eriti soodsail põhialusteil vastutuleku

*korral. Reklaam tasub sellel juhusel ka vastasreklaami.*⁵¹

22. juunil 1941 algas sõda Saksamaa ja Nõukogude Liidu vahel. Juuli keskel oli Tartu vallutatud ja Saksa sõjaväe välikomandantuur ülikooli peahoonesse asunud.

Kald jätkas fotograafina, kuna tema ateljee ja vara jäid sõjatulest ning purustustest puutumata. Ülikooli kohta on teada, et 1943. aastal tegi Elmar Kald fototöid Tartu Ülikooli sisehaiguste kliinikule,⁵² I sisehaiguste kliinikule⁵³ ja lastekliinikule.⁵⁴

Kui sõjategevuse 1944. aastal uuesti Tartule lähenes, viis Kald oma fotovarustust ja vara mitmesse kohta laiali (ka Elvasse) ja andis juba 20. aprillil 1944 oma suure fotoarhiivi üle Eesti Kultuuriloolisele Arhiivile, mis sõja ajal oli varjul ülikooli raamatukogus.⁵⁵

25. augustil vallutasid Nõukogude armee üksused Tartu. 27. septembril 1944 kirjutas Elmar Kald Tartu Ülikooli rektorile Hans Kruusile (1891–1976) avalduse sooviga hakata Tartu Ülikooli ametlikuks fotograafiks. Kirja sisu oli järgmine:

„ENSV Tartu Ülikooli rektorile, siin. Kuna fotograafia osatähtsus kõikidel teadus- ja teistel aladel järjest kiirelt kasvab ja praegune moment eriliselt kiireid ülesandeid üles seab - ehk leiate võimaliku oleva ENSV Tartu Ülikooli juurde teadusliku fotograafi ametniku nimetamise
1) kõigepäält registreeriks ja kaaluks - kokku ülikooli asutuste juurest järelejäänud foto-abinõude, materjalide, kemikaalide ja kirjandust, et neid päästa rikkemise eest. 2) paralleelselt sellega jäädvustaks Ülikooli asutuste praegust seisundit, 3) asutaks ENSV Tartu Ülikooli Fotograafia kesklaboratooriumi ühes laoga, 4) astuks

⁵¹ E. Kald, Foto-reporter Tartus, Kloostri 9. Kiri A/S Jul. Lill, 29. aprillil 1935. EKLA, Kald.

⁵² Tartu Ülikooli Siseh. Kliiniku ambulatooriumi ülemarsti dr. med. K. Kõrge poolt väljaantud tõend E. Kaldi töötamise kohta, 9. aprillil 1943. EKLA, Kald.

⁵³ Tartu Ülikooli I Sisehaiguste Kliinikumi ülemarsti K. Kõrge poolt välja antud tõend E. Kaldi töötamise kohta, 9. aprillil 1943. EKLA, Kald.

⁵⁴ Tartu Ülikoolil Lastekliiniku ülemarsti Kuusiku poolt välja antud tõend E. Kaldi töötamise kohta, 9. aug 1943. EKLA, Kald.

⁵⁵ Eesti Kultuuriloolise Arhiivi assistendi Rudolf Põldmäe (1908–1988) tõend, et ta on omandanud E. Kaldi fotoarhiivi, 20. aprillil 1944. EKLA, Kald.

kontakti Liidu teiste vabariikide vastavate üritustega, 5) organiseeriks ja pidevalt instrueeriks ning juhiks kõikide ülikooli asutuste foto-töid. 6) tarbekorral esinedes vastavate loengutega. Palun jaataval korral kohest ülikooli koosseisu arvamist. /allkiri/ E. Kald⁵⁶

27. septembril 1944 asuski Kald Tartu Ülikooli teenistusse fotograafia palgaga 225 rubla kuus.⁵⁷ 1. veebruaril 1945 kinnitas haldusprorektor Gerhard Rägo (1892–1968)⁵⁸ Elmar Kaldi ametlikuks Tartu Ülikooli fotograafiks, määrates palga tükitöö alusel.⁵⁹

9. märtsil 1945 tegi Elmar Kald ettepaneku organiseerida Tartu Ülikoolis fotoateljee. Ta saatis Tartu Ülikooli haldusprorektor professor Gerhard Rägole alljärgneva kirja: „*Kuna ülikooli asutusi on väga palju ja nad on kaunis laiali paisatud, paluksin Teid lahkesti töö ratsionaliseerimise huvides määrata kindel koht ja aeg, kus ja millal ülikooli õppejõud ja teenistujad mind paremini kätte saaks. 1) ülikooli asutuste töö ülesannete suhtes läbirääkimisteks. 2) valmis tööde kättesaamiseks ja 3) kiireloomulisteks pildistamisteks (passi jne). Minule oleks sobiv kl. 12-1 igal esmaspäeval, kolmapäeval ja reedel mõnes valgemas majandusosakonna naabruses asuvas ruumis.*“⁶⁰

Fotoateljeeks ülikool ruumi siiski ei andnud ja seetõttu pidi Kald suure osa ülikooli fototöödest tegema oma kodus.

Rektor Alfred Koorti (1901–1956)⁶¹ korraldusel käis Kald aastatel 1944–1945 komanderingutes Leningradis kogemusi omandamas ja tööülesandeid täitmas, tuues kaasa vajalikke raamatuid, fototarbeid jm.⁶²

15. veebruaril 1946 vabastati Kald ülikooli fotograafi ametikohalt seoses tema ümberpaigutamisega Tartu Riikliku Ülikooli tööliste

⁵⁶ E. Kaldi avaldus TRÜ rektorile fotograafi ametikoha ja fotolabori asutamiseks, 25. septembril 1944. TÕA säilik 82:3/51 Elmar Kald, l. 1. Hans Kruus oli TRÜ rektor kuni 14. XI 1944.

⁵⁷ Haldusprorektor G. Rägo teatis. Tartu Ülikooli muuseum (TÜM), Elmar Kaldi arhiiv.

⁵⁸ Gerhard Rägo oli Tartu Riikliku Ülikooli matemaatikaprofessor ja 1944–1946 haldusprorektor.

⁵⁹ Käskkiri nr 56, 6. III 1945. TÕA säilik 82:3/51 Elmar Kald, l. 10.

⁶⁰ Kiri haldusprorektor G. Rägole 9. märtsil 1945. TÜM, Elmar Kaldi arhiiv.

⁶¹ Alfred Koort oli Tartu Riikliku Ülikooli filosoofiaprofessor ja TRÜ rektor 14. XI 1944 – 08. VI 1951.

⁶² Tartu Riikliku Ülikooli tõend nr 1929, 28. detsembrist 1944, Leningradi komanderingu kohta. Allkirjastanud rektor Koort. EKLA, Kald.

varustamise osakonna (TVO) koosseisu.⁶³ Ta määrati kombinaadi päevapilditöökoja fotograafiks palgaga tükitöö alusel 60% laekunud bruto töötasu summast.⁶⁴ Kuid Kald ei olnud rahul selle ametikohaga ja tegi varustusprorektor A. Prinkile ettepaneku, et ta asuks tööle Tartu Riikliku Ülikooli TVO fototöökoja juhatajana.⁶⁵ Tema palvet ei rahuldatud, Kald töötas fotograafi ametikohal kuni 30. aprillini 1948, mil TVO likvideeriti.⁶⁶

1951. aasta aprillis saatis Kald Tartu haigla juhatajale avalduse:

„Palun mind määrata Teile alluva haigla raamatukogu juhatajaks. Valdan ka täielikult vene keelt, nii et saan ka haigla vene rahvusest personali ja haigete teenindamisega täielikult hakkama ja võiksin peale otsese töö veel ka haigla vene keele õpiringi ja raamatu- ning lastekirjanduse levitamise hoogtööd juhtida. Omasin juba noorelt mitmetuhandeköitelist, peamiselt eesti- ja venekeelset raamatukogu ning olen eluaeg raamatukogundusega kontaktis olnud. Kuna trükikunsti leiutamisest saadik, st 500 aasta kestel on raamatukujundamine alles ebausku (kuldlõike jne) ja väärteaduslike formalistlike (üheperspektiivsus jne) voolude koolkonnas tammunud – olen otsustanud raamatuasjanduse teaduslike aluste väljatöötamisele asuda, mis nii majanduslikult, kui ka kultuurpoliitiliselt küllaltki vajalik on. Pean seda tööd praktiliselt raamatute keskel töötades jätkama, et vajalikul määral bibliomeetrilise materjali najal oma väiteid tõestada, mispärast minule sellise koha andmine on eriti olulise tähtsusega ja sellepärast palun tungivalt minu palvele vastu tulla.“⁶⁷

⁶³ 4. märtsi 1946 käskkiri nr 174 E. Kaldi ümberpaigutamise kohta TVO koosseisu. TÜA säilik 82:3/51 Elmar Kald, l. 13.

⁶⁴ TRÜ Varustusprorektori käskkiri nr 2, 18. veebruarist 1946 TVO fotograafile E. Kaldile palgasuuruse määramise kohta. TÜA säilik 82:3/51 Elmar Kald, l. 14.

⁶⁵ Avaldus TRÜ varustusprorektorile seoses palvega TVO fototöökoja juhatajaks määramiseks. 14. veebruar 1946. TÜM, Elmar Kaldi arhiiv.

⁶⁶ Käskkiri nr 8, 15. IV 1948. TÜA säilik 82:3/51 Elmar Kald, l. 15.

⁶⁷ Avaldus Vabariikliku Tartu Kliinilise Haigla juhatajale seoses kandideerimisega haigla raamatukogu juhataja kohale, aprillis 1951. EKM fond reg 2007/79 E. Kald. Daniel Palgi ironiseeris juba 1920. aastatel Kaldi raamatute standardiseerimise üle.



Foto 8. Elmar Kaldi matus 4. oktoobril 1969 Raadi kalmistul. Vasakul Villem Ernits ja Taevo Kald. Fotograaf ? (Villem Ernitsa fond, TÜR, f 83, s 196, l. 10).

Kuid loodetud töökohta Kald ei saanud.

1952. aastal töötas Elmar Kald ajutiselt Tartu linna kliinilises lastehaiglas, asendades haigestunud kassapidajat.⁶⁸

Viimased ametlikud andmed tema tegevuse kohta piirduvad teabega, et Elmar Kald oli alates 1952. aasta juunikuust Riikliku Ajaloo Keskarhiivi (RAKA, nüüd Rahvusarhiivi ajalooarhiiv) lepinguline töötaja.⁶⁹ Viimane sissekanne tema isiklike arvete raamatus on 1955. aasta veebruarikuust.⁷⁰ Kaldi edasise tegevuse kohta meil andmed puuduvad.

Elmar Kaldi fotoarhiiv

Elmar Kaldi fotonegatiive hakati korrastama ja pildistatut kindlaks tegema ning identifitseerima 2007. aasta teisel poolel.⁷¹ Korda te-

⁶⁸ Fotograaf Elmar Kaldi tööraamat. Täitmise aeg november 1945. Kandeid 1-7. EKLA, Kald.

⁶⁹ EAA, R 271-1K-503.

⁷⁰ EAA, R 271-1K-435.

⁷¹ Enne Tartu Ülikooli IT-osakonna multimeedia talitusele töötlemiseks andmist tegi vajaliku ettevalmistustöö Tullio Ilomets. Klaasnegatiivid skannis ning negatiivfilmid sirgestas ja skannis Tartu Ülikooli fotograaf Andres Tennus. Skanniti samuti kõik kollektsiooni juurde kuulunu. Kollektiooni süstematiseeris, tähistas, pakendas, valmistas CD- ja DVD-koopiad, tegi ülevaateväljatrükid Tartu Ülikooli

gemisega jõuti lõpule 2009. aastal. Korrastatud klaasnegatiivid ja negatiivfilmid pakiti firma Maksing OÜ valmistatud happevabast materjalist hoidjaisse: klaasnegatiivid suleti paberümbrikesse ja need hoiukarpidesse, negatiivfilmid paigutati kiirkõitjate spetsiaalpolümeerist taskutesse ja seejärel kinnistesse säilituskarpidesse. Digiteeritud on kõik Tartu Ülikooli muuseumis hoitavad 329 klaasnegatiivi ja 11 656 filmikaadrit.

Pildistatu identifitseerimine nõudis aga hoopis rohkem aega. 2007. aastal alustatud töö kestis 2014. aasta veebruari lõpuni.⁷² Klaasnegatiividel oleva kindlaks tegemine oli lihtsam, raskusi oli just filmidega. Lõppkokkuvõttes õnnestus 71% filmikaadrite puhul osaliselt või täielikult kindlaks teha, mis ülesvõttel on.⁷⁵

Digitud fotode alusel koostati Tartu ülikooli IT-osakonna multimediaalsetes Elmar Kaldi fotonäitus, mille kujundas kunstnik Maarja Roosi.⁷³ 84 väljavalitud fotot kajastasid Tartu Ülikooli ja Tartu linna elu ning argipäevade hetki. Näitus avati neljapäeval, 15. novembril 2012 Lossi 3 õppehoones, hiljem rändas see edasi ülikooli peahoonesse, kirjandusmuuseumi ja ülikooli muuseumi.

Elmar Kaldi hindamatu väärtusega fotopärand on loodetavasti päästetud hävimisest ja seda on võimalik kasutada.

Täname Eesti Kirjandusmuuseumi Eesti kultuuriloolise arhiivi juhatajat Vilve Asmerit ja Rahvusarhiivi ajalooarhiivi arhiivaari Kaia Ivaskit arhiivialase abi eest.



Tullio Ilomets (*cand. chem.*) on Tartu Ülikooli muuseumi konsultant **Kaire-Lea Pihlap** (sotsiaalteaduste magister) oli materjali korrastamise ajal Tartu Ülikooli foto- ja videoandmebaasi administraator

foto- ja videoandmebaasi administraator Kaire-Lea Pihlap. Tööd konsulteeris ja juhendas TÜ keemiainstituudi keemik-konsultant, hilisem TÜ ajaloo muuseumi konsultant Tullio Ilomets. Skannitud negatiivide digifotodel pildistatu tuvastamisega tegelesid Tullio Ilomets ja Kaire-Lea Pihlap.

⁷² Kaire-Lea Pihlap, *Fotograaf Elmar Kaldi (1898–1969) klaasnegatiivide ja negatiivfilmide kollektsiooni aruanne* (Tartu, 2014). TÜM, E. Kaldi arhiiv.

⁷³ Varje Sootak, „Avastusrõõmu Elmar Kaldi fotodelt“, *Universitas Tartuensis*, 1 (2013).

Elmar Kald, the First Photographer in Ordinary at the University of Tartu

TULLIO ILOMETS, KAIRE-LEA PIHLAP

University of Tartu Museum

Elmar Kald was the first professional photographer in ordinary at the University of Tartu in 27.09.1944–30.04.1948. After he left, the University's film and photography laboratory was created in 1949.

The overview of Kald's life is based on the materials in the University of Tartu archive, the Estonian Literary Museum and the University of Tartu Museum. Kald's negatives and archive were donated to the University of Tartu Museum by Toomas Kraus (1968–2013) via Indrek Ilomets in 2007.

Elmar Kald was born on 22 January 1898 in Mehikoorma into the family of primary school teacher Daniel Kaldt (1871–1953). He studied in the Võõpsu primary school and the Russian-language Alexander's Gymnasium in Tartu (1910–1915). He went to the University of Tartu as an auditor to complement his education in 1920 but did not follow through with this.

In 1921 Kald married a piano teacher Ida Wilhelmine Schwalbe (1901–1980) in Tartu. They had a son, Taevo (1926–2003). Kald's home and studio were in Tartu, at Kloostri 9. Elmar Kald died on 29 September 1969 in Tartu and was buried at the Raadi cemetery on 4 October the same year.

Kald started out as a photographer in 1913 (at 15 years old), and he was probably self-taught, but also practiced with Johannes Pääsuke, founder of the Estonian National Museum's photography archive and the first Estonian filmmaker, and was an apprentice of Heinrich Riedel, a well-known Tartu photographer in 1918.

Kald achieved a contemporary speed record with photographs taken at the opening of a monument to Ernst von Bergmann on 30 August 1913 (O. S.) on Toome Hill during the XXIII meeting of the Livonian Doctors' Association—the photographs were on sale in Tartu's bookshops in just three hours. The photographs from this event and the ceremony of consecrating Alexander I's concrete bridge dedicated to the 300th jubilee of the Romanov dynasty on 1 September 1913 (O. S.)

are the only known surviving photographs of these events (13 negative plates in the UT Museum).

Kald was a draftee of the Imperial Russian Army in 1916–1917. He joined the Estonian volunteer army in the War of Independence on 14 March 1919 and was assigned to reserve on 1 September 1920. In 1921 he opened a photo studio that was left untouched by the extensive war destruction both in 1941 and 1944. In 1922 Kald founded the publishing house Sõnavara that published many worthy works of non-fiction and the writings of young authors but went bankrupt in 1929. After that, Kald worked as a photographer for many magazines. During the German occupation (1941–1944) he photographed for the university's Faculty of Medicine, and in 1944 he became the official photographer of the Soviet University of Tartu.

Elmar Kald's photographic heritage was organised in 2007–2014. There are 329 negative plates and 11,656 negative films in the collection. The content was identified in part or in full in 71% of the film frames.

An exhibition of Elmar Kald's photographs compiled by the UT Multimedia Service (84 photographs, design by Maarja Roosi) was opened at the Lossi 3 academic building on 15 November 2012 and UT Museum in December 2013.

Tartu Ülikooli usuteaduskonna ristiusu arheoloogia kabinet 1921–1940

AILE TAMMISTE

Sissejuhatus

Artikkel annab ülevaate TÜ usuteaduskonna ajaloolise usuteaduse õppetooli juures tegutsenud ristiusu arheoloogia kabinetist aastatel 1921–1940. Lähema käsitluse alla tuleb kabineti isikkoosseis, ruumide olukord, kogude suurus ja jaotus, kabineti juhtimisel ette võetud ning koos Akadeemilise Usuteadlaste Seltsiga läbi viidud kiriklike mälestusmärkide registreerimine.

Materjali pakuvad usuteaduskonna tegevust kajastavad peatükid Tartu Ülikooli kohta koostatud koguteostes.¹ Hea abivahend usuteaduskonna ajaloo tundmaõppimiseks ja arhiivimaterjalide leidmiseks on Lembit Raidi teatmik „Tartu Ülikooli usuteaduskond 1632–1940”.² Ristiusu arheoloogia kabineti aastaaruandeid on trükitud Usuteaduslikes Ajakirjas.³ Evald Salumaa mälestused annavad kriitilises toonis

¹ Hans Kruus, Peeter Treiberg (koost), *Eesti Vabariigi Tartu Ülikool 1919–1929* (Tartu: [Tartu Ülikool], 1929); B. Kangro (koost), *Universitas Tartuensis: Eesti Vabariigi Tartu Ülikool ja üliõpilaskond sõnas ja pildis* (Lund: Eesti Kirjanike Kooperatiiv, [1970]), 42–44; Karl Siilivask, Hillar Palamets (koost), *Tartu Ülikooli ajalugu 1632–1982. III: 1918–1982* (Tallinn: Eesti Raamat, 1982).

² Lembit Raid, *Tartu Ülikooli usuteaduskond 1632–1940. Teatmik* (Tartu: Eesti Ajalooarhiiv, 1995).

³ Nt Olaf Sild, „E. V. Tartu Ülikooli usuteaduskonna elust ja tööst“, *Usuteadusline Ajakiri*, 3 (1927), 146–149.

teavet ajaloolise usuteaduse õppetooli professori Olaf Silla tegevuse kohta ristiusu arheoloogia kabineti juhataja ja õppejõuna.⁴ Soojalt ja tunnustavalt meenutab oma õppejõudu Andrus Roolaht.⁵ Riho Altnurme toetub oma lühiuurimustes arhiivimaterjalidele (ka käesolevas artiklis on kasutatud osaliselt samu arhiiviallikaid), samuti Salumaa meenutustele.⁶ Akadeemilise Usuteadlaste Seltsi tegevust kajastavad seltsi juubeli puhul välja antud materjalid.⁷ Liikmete nimekirju ja ülevaateid tegevuse kohta on avaldatud Usuteaduslises Ajakirjas.⁸

Arhiiviallikatest on ennekõike kasutatud usuteaduskonna iga-aastaseid aruandeid ülikooli valitsusele, nende lisana esitati ka ristiusu arheoloogia kabineti aruanded. Aruandeaasta algus/lõpp oli eri aegadel 1. detsember või 1. aprill. Aruande vorm oli läbi aastate üsna sarnane, selles märgiti: 1) personali koosseis ja muutused selles, 2) teaduslik töö õppeasutuses, 3) asutuste õppeabinõude ja raamatukogude seisukord, 4) asutuste ruumide seisukord.⁹ Lisaks on kasutatud usuteaduskonna tegevusega seotud kirjavahetust ja protokolliraamatuid; kabineti töökorralduse ja töökohtade täitmisega seotud kirjavahetust; majandusaruandeid, varanduste akte, kassaraamatuid, raamatukogu tarvitamise päevaraamatut, kiriklike mälestusmärkide registreerimise päevikuid, isikutoimikuid jne.

Vaatluse all olid ka Akadeemilise Usuteadlaste Seltsi materjalid: põhikirjad, liikmete nimekirjad (1921 teisest semestrist 1939 esimese semestrini); seltsi postiraamat, kiriklike mälestusmärkide registreerimise instruksioonid, arved, kirjavahetus toetuste taotlemise kohta, aruanded.¹⁰

⁴ Elmar Salumaa, „Mälestuskilde akadeemiliselt teelt“, *Eesti Evangeelne Luterlik Kirik*, 2 (1990), 21–25.

⁵ Andrus Roolaht, „Nii see oli ... Kroonika ühest unustuseliiva maetud ajastust“ (Tallinn: Perioodika, 1990), 52–55.

⁶ Riho Altnurme, „Olaf Sild Tartu Ülikooli usuteaduskonnas“, M. Lepajõe, A. Gross (koost), *Mille anni sicut dies hesterna ... Studia in honorem Kalle Kasemaa* (Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, 2003), 300–313; Riho Altnurme, „Olaf Sild kirikuloolasena“, Riho Altnurme (koost), *Eesti teoloogilise mõtte ajaloost: sissejuhatavaid märkusi ja apogrüüfe* (Tartu: [Tartu Ülikool], 2006), 84–97.

⁷ EAA, 1855-1-3, l. 1–4. *Akadeemilise Usuteadlaste Seltsi viis aastat (1921-1926)* ([Tartu, 1926]); *Akadeemilise Usuteadlaste Seltsi kümme aastat* (Tartu: Akadeemiline Usuteadlaste Selts, 1931).

⁸ E. Hindrikson, „Akadeemilise Usuteadlaste Seltsi üksikasjaline tegevuse ülevaade 1931–1936“, *Usuteadusline Ajakiri*, 2 (1936), 60–68, 71–74.

⁹ Nt EAA, 2100-4-86, l. 4; EAA, 2100-4-101, l. 3.

¹⁰ EAA, 2100-19-91...92; EAA, 1855-1-2; EAA, 1855-1-8; EAA, 1187-1-152.



Foto 1. Tartu ülikooli usuteaduskonna kogu 1929 (Armin Lombi foto). I rida, vasakult: Otto Seesemann, Hugo Bernhard Rahamägi, Alexander von Bulmerincq. II rida, vasakult: Werner Gruehn, Vassili Martinson, Johan Köpp, Olaf Sild, Eduard Tennmann (TÜR, Fo 1227B).

Huvi pakuvad Tartu Ülikooli raamatukogu käsikirjade ja haruldaste raamatute osakonnas usuteaduskonna materjalide hulgas säilitatavad üliõpilaste kursuse- ja praktikumitööd ajaloolise usuteaduse alalt ning ristiusu arheoloogia kabineti ettevõtmisel korraldatud kiriklike mälestusmärkide registreerimise tööd.¹¹ Samas leidub üksikuid Tartu Usuteaduse Instituudiga seotud dokumente.¹²

Väärtuslikku materjali sisaldab usuteaduskonna professori Siegfried Aaslava (1899–1957) isikufond. Selles on usuteaduskonna tegevust kajastavaid materjale, õppe- ja teadustöö aruandeid, kirjavahetust, fotosid, Tartu Usuteaduse Instituudi loomise ja tegevusega seotud säilikuid.¹³

Läbi teksti on kasutatud muuseumi ja kabineti nime samatähenduslikuna, kuid eelistatud on siiski viimast, kuna asutuse viimane nimi oli ristiusu arheoloogia kabinet.

¹¹ Kiriklike mälestusmärkide registreerimise tööd. TÜR KHO, 55-3-45...53; Üliõpilaste kursuse- ja praktikumitööd ajaloolise usuteaduse alalt. TÜR KHO, 55-3-71...109.

¹² Instituudile üle antud raamatute ja puuduvate teoste nimekiri, arved, kulude eelarve jm. TÜR KHO, 55-3-132...133.

¹³ TÜR KHO, 97-1-163.

1. Ristiusu arheoloogia kabinet (muuseum)

1.1. Kabineti isikkoosseis

Ristiusu arheoloogia kabinet (muuseum) kasvas välja tsaariaegsest Piibli ja kiriklikkude esemete kollektsioonist, mis oli usuteaduskonna juurde asutatud 1870. aastate esimesel poolel.¹⁴ 20. märtsil 1928 nimetati usuteaduslik arheoloogia muuseum ümber usuteaduslikuks arheoloogia kabinetiks.¹⁵ 1939. aasta aprilli lõpust sai see ülikooli õppeasutuste nimede korrastamise käigus uueks nimeks ristiusu arheoloogia kabinet¹⁶ (nime kasutati mitteametlikult ka varem). Kabinetil olid oma pitsatid.¹⁷

24. novembril 1921 valiti teaduskonna koosolekul muuseumi juhatajaks ajaloolise usuteaduse õppetooli juhataja professor Olaf Sild, kes jäi kabineti etteotsa selle sulgemiseni 31. augustil 1940.¹⁸ Suvevaheaegadel asendas juhatajat usuteaduskonna dekaani kohusetäitja¹⁹ või juhataja esitatud isik.²⁰

Kollektsioon koosnes peamiselt raamatutest ja ajakirjadest ning vähestest esemetest. Osa materjale oli Esimese maailmasõja ajal kaduma läinud, järelejäänud andis TÜ raamatukogu usuteaduskonnale üle 1922. aastal.²¹

24. jaanuariks 1922 olid muuseumi raamatud inventeeritud, kuid kataloog nende kohta oli veel koostamata.²² 1922–1927 oli usuteaduslikul seminaril²³ ja muuseumil ühine raamatukogu korraldaja-asjaajaja *stud. theol.* Siegfried Aaslava.²⁴

¹⁴ EAA, 402-4-974; EAA, 402-5-803.

¹⁵ EAA, 2100-5-33, l. 3; EAA, 2100-5-3, l. 82-83.

¹⁶ EAA, 2100-5-43, l. 99; EAA, 2100-5-43, l. 193.

¹⁷ EAA, 2100-3-522.

¹⁸ EAA, 2100-5-33, l. 4; EAA, 2100-5-3, l. 65–66, 70p.

¹⁹ EAA, 2100-5-33, l. 12, 15, 17, 19.

²⁰ EAA, 2100-2-1088, l. 44, 57, 77, 81, 82, 115.

²¹ EAA, 2100-4-74, l. 84; *Eesti Vabariigi Tartu Ülikool 1919–1929*, 127–128. Olaf Silla sõnul oli kollektsioon alles asutamise algjärgus.

²² EAA, 2100-5-2, l. 3.

²³ *Eesti Vabariigi Tartu Ülikool 1919–1929*, 126–127; Lea Leppik, „Usuteaduslik Seminar“, Allan Liim (koost), *Haridusinstituutsioonid Eestis keskajast kuni 1917. aastani* (Tartu: Eesti Rahvusarhiiv, 1999), 246–248. EV Tartu Ülikooli usuteaduslik seminar loodi 1920. a. Selle eelkäija oli 1822–1878(?) usuteaduskonna juures tegutsenud samanimeline õppeasutus, kus valmistati ette pastoreid peamiselt Lõuna-Venemaal.

²⁴ *Eesti Vabariigi Tartu Ülikool 1919–1929*, 127; EAA, 2100-4-77, l. 318; EAA, 2100-4-87, l. 97.



Foto 2. Kristjan Valdmann /Vald-
ma (EAA, 2100-1-17583, l. 3).



Foto 3. Villem Uuspoo (E. Kanguri
foto, EAA, 2100-1-17388, l. 11).

1928–1935 oli kabinetil eraldi abijõud-asjaajaja *stud. theol.* Kristjan Valdmann, kelle ülesanne oli ka raamatukogu korraldamine.²⁵ Nagu eelkäijale, maksti ka temale palka erisummade arvelt.²⁶

1. oktoobrist 1935 kinnitati vakantssele kohale *stud. theol.* Villem Uuspoo,²⁷ kes lahkus ametist 1. aprillil 1940.²⁸ Kuni augusti lõpuni 1940 tehti töid tunnitöö korras.²⁹

1938. aastal esitati ülikooli valitsusele taotlus muuta arheoloogia kabineti raamatukogu korraldaja koht assistentuuriks,³⁰ kuna lisaks kabineti kogude korraldamisele ja asjaajamisele tuleb sel ametnikul täita ka ülikoolide seaduses § 72 ette nähtud assistendi kohuseid, st olla professori abiline õppe- ja uurimistöös. Õppetöös olid tema ülesanded: a) anda üliõpilastele näpunäiteid professori ülesantud seminari- ja muude kirjalike tööde, samuti üliõpilaste uurimistööde juu-

²⁵ *Eesti Vabariigi Tartu Ülikool 1919–1929*, 128; EAA, 2100-4-87, l. 97; EAA, 2100-5-3, l. 68–69.

²⁶ EAA, 2100-5-33, l. 18.

²⁷ EAA, 2100-4-99, l. 8.

²⁸ EAA, 2100-5-33, l. 39; EAA, 2100-3-497, l. 13.

²⁹ EAA, 2100-3-497, l. 13.

³⁰ EAA, 2100-5-43, l. 192, 200.

res, b) abistada üliõpilasi arhivaalide lugemisel. Uurimistöös aitas ta professorit: a) suvestipendiaatide väljasaatmisel ja ettevalmistamisel kirikulooliste materjalide registreerimiseks ja kogumiseks; b) ristiusu arheoloogia ja teiste kirikulooliste seminaride ja harjutuste korraldamise juures; c) kodumaa kirikulooliste allikate kogumisel ja korraldamisel; d) võimaluse korral uurimisreisidel arhiividesse; kirikute, kabelite ja varemete orientatsiooni mõõtmisel; endiste kirikute ja kabelite kohtade identifitseerimisel jne. Assistentuuri mittelubamisel soovitati nimetada kabineti raamatukogu korraldaja raamatukoguhoidjaks.³¹ Ehkki ülikooli valitsus toetas palvet, jäi see siiski rahuldamata.

Ajaloolise usuteaduse professor ja muuseumi juhataja Olaf Sild (1880–1944) õppis Tartu ülikoolis 1899–1904,³² ta lõpetas nii usuteaduskonna kui ka ajalooteaduskonna. 23. märtsil 1920 kaitses ta väitekirja „Das altchristliche Martyrium in Berücksichtigung der rechtlichen Grundlage der Christenverfolgung“ magistrakraadi saamiseks ajaloolise usuteaduse alal (1925. aasta seaduse alusel doktorikraad).³³ Tartu Ülikoolis oli ta 1919. aastast ajaloolise usuteaduse professori kt, 1920–1940 professor; ristiusu arheoloogia kabineti (muuseumi) juhataja 1921–1940; usuteaduskonna dekaan 1921–1926 ja 1934–1937; Läti ülikooli audoktor (1933); Usuteaduslike Ajakirja toimetaja 1926–1928 ning 1935–1938; Akadeemilise Usuteadlaste Seltsi esimees 1935–1938;³⁴ Akadeemilise Usuteadlaste Seltsi auliige (1939).³⁵ Professor oli palju reisinud.³⁶

Siegfried Aaslava (1899–1957) oli Tartu Ülikooli kasvandik 1919–1925.³⁷ Aastatel 1922–1927 oli ta usuteadusliku seminari ja

³¹ Samas, l. 120.

³² EAA, 402-1-24254; EAA, 2100-1-14641.

³³ *Eesti Vabariigi Tartu Ülikool 1919–1929*, 130.

³⁴ EAA, 2100-2-1088; EAA, 2100-2-1088, l. 2, 116, 134-135. O. Sild oli ainus ajaloolise usuteaduse professor 1920–1940.

³⁵ EAA, 2100-4-104, l. 6.

³⁶ EAA, 2100-2-1088, l. 31-35, 78-79, 88, 105, 107, 112; EAA, 2100-4-102, l. 6. 1922. aastal reisis ta Saksamaal ja Itaalias, külastas ülikoolides loenguid ja seminare; töötas Berliini riigiraamatukogus; Roomas, Napolis jm tutvus ajaloo-, kirikuloo materjalide, ristiusu arheoloogiaga. 1927. aastal käis ta komanderingul Saksamaal ja Prantsusmaal, töötas Königsbergis riigiarhiivis ja ülikooli raamatukogus; Berliini riigiraamatukogu käsikirjade osakonnas; Halle Francke asutuste pearaamatukogu käsikirjade osakonnas, tutvus mälestusmärkide, kirikute ja muuseumidega. 1937. aasta sügisel töötas Sild koos Villem Uuspuuga ligi nädal Läti riigiarhiivis, 1938. aasta sügisel uuris ta Riia keskarhiivis visitatsiooniprotokolle.

³⁷ EAA, 2100-1-688.

muuseumi ühine töäjõud. 1928. aastal kaitses ta väitekirja „Das Neue Testament und die Askese“ magistrikraadi saamiseks ning oli seejärel teaduslik stipendiaat Uue Testamendi alal 1928–1929 kodumaal, 1929–1931 Saksamaal Greifswaldis, Heidelbergis ja Pariisis; 1934 kodumaine stipendiaat Uue Testamendi õppetooli juures, 1935 samas dotsent, 1938 professori kt, 1940 professor, 1938–1940 usuteaduskonna dekaan.³⁸

Kristjan Valdmann (Valdma; 1899–1937) oli Tartu Ülikooli kasvandik 1922–1933.³⁹ Ta oli kabineti korraldaja 1927–1935.⁴⁰ 1936. aastal anti talle magistrikraad ajaloolise usuteaduse alal, väitekirja „Põltsamaa kihelkonna ajalugu“.⁴¹

Villem Uuspõu (Neubaum; 1911–1944) oli Tartu Ülikooli kasvandik 1933–1937.⁴² 1938. aasta septembris kaitses temagi väitekirja „Nõiad ja nõiaprotsessid Eestis 17. ja 18. sajandil“⁴³ magistrikraadi saamiseks ajaloolise usuteaduse alal. 1939. aasta septembrist alates oli ta kodumaine stipendiaat⁴⁴ ja töötas ristiusu arheoloogia kabinettis 1935–1940.⁴⁵

Kõik eelnimetatud olid ka Akadeemilise Usuteadlaste Seltsi liikmed.⁴⁶

1.2. Kabineti ruumid

Kuni 1926. aastani seisid kabineti kolm raamatukappi ülikooli peahoones usuteaduskonna seminari kitsas eesruumis ehk koridoris.⁴⁷

³⁸ EAA, 2100-2-1...2.

³⁹ EAA, 2100-1-17583.

⁴⁰ EAA, 2100-2-1300; Villem Uuspõu, „Õpetaja mag. theol. Kristjan Valdma“, *Usuteadusline Ajakiri*, 3/4 (1937), 65–66. Kirikuõpetaja prooviaasta oli ta Tartus Maarja koguduse õpetaja juures, seejärel asetäitja õpetaja Risti koguduses 1935–1937.

⁴¹ EAA, 2100-1-17583, l. 55, 58.

⁴² EAA, 2100-1-17388.

⁴³ Samas, l. 47, 50–52; Villem Uuspõu, „Nõiaprotsesse Pärnu maakohu arhiivis kuni 1642. a“, *Usuteadusline Ajakiri*, 3/4 (1937), 114–126.

⁴⁴ EAA, 2100-5-43, l. 225.

⁴⁵ EAA, 2100-2-1283; EAA, 2100-3-497, l. 13. Villem Uuspõu valiti Halliste õpetajaks 1940. aastal, hukkus põgenemisel laevaga üle Läänemere.

⁴⁶ EAA, 2100-19-91, l. 1–3, 5; EAA, 1855-1-1, l. 5–13.; *Eesti Vabariigi Tartu Ülikool 1919–1929*, 361–364. Akadeemilise Usuteadlaste Seltsi löid 1921 usuteaduskonna eestlastest üliõpilased. 1936. aastal täiendatud põhikirja alusel võis seltsi tegevliikmeks olla iga usuteaduskonna õppejõud, üliõpilane ja lõpetanu; „Akadeemilise Usuteadlaste Seltsi liikmete nimestik pro 1936. I sem.“, *Usuteadusline Ajakiri*, 2 (1936), 71–73.

⁴⁷ EAA, 2100-4-76, l. 44.

Kuna see oli ka seminari raamatukogu tööpaik, siis ei saanud muuseumis õppetööd korraldada, kasutada sai ainult muuseumi raamatukogu.⁴⁸ 1926. aastal sai muuseum kolm tuba Lai 36 maja hoovis olevas hoones.⁴⁹ Suurem ruum mahutas 20–25 üliõpilast. Toas olid lauad ja toolid ning vana kantsel täitis kõnetooli aset referaatide ettekandjatele. Teise, väiksemasse tuppa taheti paigutada muuseumi inventar. Kabineti kolm suurt kappi raamatute, piltide ja käsikirjadega ei mahtunud ühte tuppa ära.⁵⁰ 1926–1935 aastaaruannetes kurdeti, et ruumid on kitsad, vajavad remonti ja et on võimatu õppetööd korraldada.⁵¹ Puudus ruum ajalooliste hauakivide jaoks.⁵² Muuseumi kaks kirjadega hauakivi olid statistikakabineti eeskojas, kolm ülesseadmata muuseumi põrandal, takistades üliõpilaste harjutusi. Kive polnud võimalik kabineti seintele kinnitada, sest vana hoone müürid vajusid. Sooviti avaramaid ruume (suurus 200–250 m², kivipõranda, akende, suure avara ukse, ahju ja elektrivalgustusega).⁵³

1933. aasta sügisel saadi ajalooliste hauakivide jaoks lagunenud puukuuri osa.⁵⁴ Sama aasta oktoobri lõpus anti kabinetile juurde „ülemise palkoni alune“ otsaruum,⁵⁵ kuid see oli teistest kabineti ruumidest seinaga eraldatud ja puudus ühendav uks.⁵⁶ 1935. aasta suvel tehti remonti.⁵⁷ 1936/37. õppeaastal said tudengid kasutada kabineti kahte ruumi õppimiseks, kuid kolmas ruum oli ilma kütte ja valgustusega; endiselt puudus võimalus paigutada suuremaid kiviesemeid.⁵⁸ 1937. aastal kasutas kabinet nelja tuba ja ühte eestuba põrandapinnaga 115 m².⁵⁹ 1938. aasta märtsis ülikooli valitsusele saadetud kirjas kurdeti, et ristiusu arheoloogia kabineti maja on hä-

⁴⁸ EAA, 2100-4-77, l. 319; EAA, 2100-4-81, l. 49.

⁴⁹ *Eesti Vabariigi Tartu Ülikool 1919–1929*, 65, 128. Ülikool omandas Lai 34, 36 hooned 1922. aastal; EAA, 2100-3-499, l. 21; *Eesti Vabariigi Tartu Ülikooli ettelugemise kava 1926. a. II poolaastal* (Tartu, 1926), 23. Muuseumi asukohana märgitakse Lai 34, praktikumid toimusid Lai 36, ruumipuudusel ka peahoone auditooriumis nr 3.

⁵⁰ EAA, 2100-3-499, l. 21.

⁵¹ EAA, 2100-4-97, l. 21.

⁵² EAA, 2100-4-86, l. 24.

⁵³ EAA, 2100-3-499, l. 3, 21.

⁵⁴ EAA, 2100-3-497, l. 11.

⁵⁵ EAA, 2100-5-34, l. 14.

⁵⁶ EAA, 2100-3-497, l. 11.

⁵⁷ EAA, 2100-4-99, l. 8.

⁵⁸ EAA, 2100-4-101, l. 19–20.

⁵⁹ EAA, 2100-5-43, l. 106. Aadressina on märgitud Lai 34; EAA, 2100-5-23, l. 81.

daohtlikus seisukorras ning et sobivad ruumid võiks kabinet saada ümberehituste teel P. Põllu 2 maja õuel. Tegelikult olukord ei paranenud.

1.3. Kabineti kogud

Kui raamatukogu oli Piibli ja kiriklikkude esemete kollektsioonist järele jäänud esemed 1922 kabinetile üle andnud, hakkas kollektsioon tasapisi kasvama. 1921.–1927. aastal jagunesid kogud (korraldaja Siegfried Aaslava): 1) raamatud, 2) ajakirjad, 3) pildid ja ära kirjad, 4) mudelid ja hauamärgid, 5) instrumendid.⁶⁰ 1928. aastal seati sisse detailsem jaotus (korraldaja Kristjan Valdmann). Lisandusid deponeeritud klišeed. Eraldi esitati käsikirjad, vanu ajaloolisi ja iseäralisi trükke.⁶¹ 1932/33 võeti kasutusele uued inventariraamatud, muutus raamatute ja esemete numeratsioon ja liigitus.

1932/33. aastal oli kabineti kogudes:⁶²

- 1) raamatud – 402 numbrit (479 köidet),
- 2) raamatud piltidega ja illustratsioonid – 132 numbrit,
- 3) käsikirjad, pitserid, kaardid, plaanid, nende fotograafilised ja fotostaatilised koopiad (varem käsikirjade osakond) – 105 numbrit (139 üksust)
- 4) muuseumi esemed, mälestusmärgid, mudelid ja asjalised koopiad – 49 numbrit,
- 5) monumentaalkirjade ja mälestusmärkide mehaanilised koopiad, originaaltrüüd pildistused ja ajaloolised ülesvõtted (osakond loodi 1932/33) – 47 üksust,
- 6) klišeed ja diapositiivid, fotonegatiivid jm – 183 numbrit (239 üksust),
- 7) ajakirjad, bibliograafilised nimestikud, kalendrid jm – 227 köidet,
- 8) vanad trükid ja vanade raamatute kollektsioonid (endine ajalooliste ja iseäraliste trükkide osakond) – 4 numbrit,
- 9) instrumendid – 2 numbrit.

⁶⁰ Aruanded, EAA, 2100-4-76, l. 45 (1921/22); EAA, 2100-4-77, l. 319 (1922/23); EAA, 2100-4-78, l. 141 (1923/24); EAA, 2100-4-81, l. 49 (1924/25); EAA, 2100-5-43, l. 24 (1926/27); EAA, 2100-4-87, l. 97 (1927/28).

⁶¹ Aruanded, EAA, 2100-4-87, l. 97 (1927/28); EAA, 2100-3-497, l. 6 (1928/29); EAA, 2100-4-89, l. 26 (1929/30); EAA, 2100-4-90, l. 19 (1930/31); EAA, 2100-4-92, l. 20 (1931/32).

⁶² EAA, 2100-3-497, l. 10; EAA, 2100-4-95, l. 33-34; EAA, 2100-3-513, l. 1.

1933. aastal toimus ka kabineti seni hindamata ja kingitud esemete väärtuse hindamine.⁶³

Kabineti iga-aastastes aruannetes esitati kogude seis aasta alguses, aasta jooksul lisandunud numbrid ja koguarv.⁶⁴ Läbi aastate on aruannetes esitatud köidete ja/või numbrite arv. Täpsemad andmed saab tuua kuni 1935. aastani.⁶⁵ 1936/37. aastast alates (korraldaja Villem Uuspuu) anti aastaaruannetes vaid raamatute ja ajakirjade üldhulk ja kogude üksikasjalikuma jaotuse tõttu on see väiksem kui varasematel aastatel.⁶⁶

1930. aastate teisest poolest on säilinud ka kabineti raamatukogu kataloogi jaotus.⁶⁷

- A Arheoloogia sõnaraamatud
- B1 Arheoloogia ained, üldküsimumused, uurimused
- B2 Kronoloogia ja mis sellega ühenduses
- C1 Arheoloogia alad (ka üldkunst)
 - C1a Katakombid ja matusepaigad ja mis sellega ühenduses
- C2 Arhitektuur
- C3 Maalid, mosaiik, miniatuurornamentika, klaasmaalikunst
- C4 Plastika
- Cqa Piiblid, evangeeliumid ja illustratsioonid
- C5 Tööstuse ehk käsitöö mälestusmärgid ja numismaatika (klassid, nimetus, kirikuriistad jne)
- C6 Epigraafika ja paleograafia ja ...⁶⁸ kirjad
- C7 Tüübid arheoloogia aladel; Kristus, Maarja ...⁶⁹ (ikonograafia)
 - 2. Itaalia 3. Saksamaa 4. Prantsusmaa 5. Väike-Aasia, Kreeka-
maa 6. Inglismaa 7. Venemaa 8. Taani
- C8 Kunsti sümboolika ja mütoloogia
- C9 Eesti arheoloogia alad (ja ülepea Balti), ka Balti ajaloo küsimusi
- E Mälestusmärkide pildid, mudelid
 - 1. Ajakirjad, originaalmälestusmärgid

⁶³ EAA, 2100-5-34, l. 10, 12, 16; EAA, 2100-3-513, l. 3.

⁶⁴ Aastaaruanded avaldati ka Usuteaduslikes Ajakirjas.

⁶⁵ Aruanded, EAA, 2100-3-497, l. 10 (1932/33); EAA, 2100-4-97, l. 21 (1934/35); EAA, 2100-4-99, l. 8 (1935/36).

⁶⁶ Aruanded, EAA, 2100-4-101, l. 19-20 (1936/37); EAA, 2100-4-104, l. 11 (1938/39); EAA, 2100-3-497, l. 12 (1939/1940).

⁶⁷ EAA, 2100-3-498, l. 75. Dateerimata. Koostaja on ilmselt V. Uuspuu.

⁶⁸ Sõna mitteloetav.

⁶⁹ Sõna mitteloetav.

- 2. Mudelid
- 3. Fotograafilised ära kirjad ja käsikirjad, pitserid
- 4. Originaalmälestusmärgid, lambid jne
- F Pildid, mudelid, ära kirjad, originaalmälestusmärgid Eestist (ja Baltimaalt)
- G Ajakirjad
- H Kirikuvisiitatsioonide kirjeldused; arhiivide, kirikulooseltside väljaanded
- I Orientatsiooniküsimusi

1932. aasta juunis saadi luba ajaloolise usuteaduse õppetooli juures kirjutatud kursusetööd hoida alal arheoloogia kabinetis,⁷⁰ 1938. aastal taotleti ka usuteaduskonna auhinnatööde säilitamist seal.⁷¹

Professor Sild pidas kabineti ülesandeks süvendada usuteaduse üliõpilastes igakülgset, eriti kodumaa usu elu tunnetamist ja mõistmist. Ta arvas, et lisaks usulisele kirjandusele peegeldub inimese usu elu ka usuga seotud esemetes, mida võib leida kodudes, kirikutes, kabelites, surnuaedades ja kunstina.⁷² Ta rõhutas ristiusu arheoloogia tähtsust ristiusu- ja kultuuriajaloo uurimisel, kuna see aitab mõista kirikukunsti, tundma õppida ristiusu koguduste ajalugu. Ristiusu arheoloogia ülesandeks pidas ta ristiusu vanema aja mälestusmärkide uurimist, nagu näiteks arhitektuurimälestusmärgid (ristiusu vanema aja matusepaigad, koguduste majad, ristiusuliste eramajad), ristiusu maalid (mosaiik, miniatuur), skulptuurid (hauasambad, puust ja elevantiluust nikerdused kiriku ustel jne), kirikuriided ja -riistad, lambid, nõud, ristiusu embleemidega rahad, pitserid, vapid, mälestusmärkidel leiduvad ristiusuga seotud kirjad.⁷³

Sild pöördus kogude täiendamiseks isiklikult Laiuse, Vastseliina, Karksi, Lääne-Nigula jt kirikuõpetajate poole palvega kirikutes otstarbetult seisvaid esemeid kabinetile annetada, et need täidaksid seal õppevahendite otstarvet.⁷⁴

⁷⁰ EAA, 2100-5-33, l. 23; EAA, 2100-5-5, l. 70p.

⁷¹ EAA, 2100-5-24, l. 119.

⁷² EAA, 2100-3-499, l. 20.

⁷³ Olaf Sild, „Ristiusu arheoloogia“, *Ajalooline Ajakiri*, nr 1 (1923), 16.; Olaf Sild, *Eesti kirikulugu: vanimast ajast olevikuni* (Tartu: Akadeemiline Kooperatiiv, 1938), 247.

⁷⁴ EAA, 2100-3-499, l. 20, 24, 38; EAA, 1245-1-220, l. 6-7; EAA, 1257-1-150, l. 24, 27.

Annetatud oli raamatuid,⁷⁵ maakivist rist,⁷⁶ kabelirist,⁷⁷ haruldaste kujude ja kirjadega paekivist hauaplaat,⁷⁸ ristimiskivi⁷⁹ jm. Kursi koguduselt saadi vana kantsli neli maalitud ja üks maalimata küljelaud, kolm künlaalust, kaks vana krutsifiksi osa.⁸⁰

Kabinetil oli vanade hauakivide kollektsioon. Sellesse kuulus vähemalt 11 hauakivi 14.–17. sajandist. Kivid pärinesid Türi kirikust, Haapsalu lossikirikust ja Tartu toomkirikust, kaks kivi saadi Õpetatud Eesti Seltsilt.⁸¹

Professor Sild püüdis hankida ka fotosid.⁸² Ülesvõtteid palus muuseumi juhataja saata kahes eksemplaris (üks foto läks muuseumile ja teist kasutas juhataja oma äranägemise järgi).⁸³ Kogudes leidis usuteaduskonnale kingitud Konstantinoopoli patriarhi Vassilios III päevapilt,⁸⁴ 200 ülesvõtet kodumaa kirikutest.⁸⁵

Käsikirjade kogus oli muu hulgas 18. sajandi lõpust pärinev „Halliko valla Kohtu ja Seäduse Ramat“⁸⁶ ja Paistu kirikuõpetaja Bergmanni aruanded Piibli tõlkimise tööst.⁸⁷ 1938/39. aastal anti kabinetile üle väärtuslik professor Alexander v. Bulmerincqi arhiiv (20 köidet käsikirju).⁸⁸

Kabineti varade seas oli esemeid, mida polnud ruumipuudusel võimalik kohale toimetada ega inventeerida (vana katoliku kiriku altari plaadid, kiriku portaali kivid kirjaga, Kristuse apostlite jm kujud, vanad ristimisvaagnad, altaripildid, klaaskroonlühtri osad jne).⁸⁹

⁷⁵ EAA, 2100-4-101, l. 20.

⁷⁶ TÜR KHO, 55-3-97, l. 45.

⁷⁷ EAA, 2100-4-77, l. 319.

⁷⁸ EAA, 2100-4-101, l. 19-20.

⁷⁹ EAA, 1245-1-220, l. 7.

⁸⁰ EAA, 1257-1-150, l. 24.; EAA, 2100-4-86, l. 24; TÜR KHO, 55-3-79, l. 30.

⁸¹ Olaf Sild, „Mõningaid vanu hauakive meie maalt“, II, *Usuteadusline Ajakiri*, 2 (1928), 55–72. Toodud on kivide mõödud, kirjeldus, fotod.

⁸² EAA, 1257-1-150, l. 27.

⁸³ EAA, 2100-3-499, l. 8; EAA, 1257-1-150, l. 27.

⁸⁴ EAA, 2100-5-33, l. 11. Saadetud patriarhilt usuteaduskonnale professor V. Martinsoni kaudu.

⁸⁵ EAA, 2100-4-104, l. 11.

⁸⁶ Olaf Sild, „Halliko valla Kohtu ja Seäduse Ramat“, *Usuteadusline Ajakiri*, 3 (1927), 140–146; Olaf Sild, „Halliko valla Kohtu ja Seäduse Ramatu“ ära kirja tegija isiku küsimusest“, *Ajalooline Ajakiri*, 4 (1932), 203.

⁸⁷ EAA, 2100-3-502.

⁸⁸ EAA, 2100-4-104, l. 11.

⁸⁹ EAA, 2100-4-92, l. 20p; EAA, 2100-3-499, l. 20.

1920. aastate lõpust pärineb Kristjan Valdmanni koostatud niimekiri muinsusesemetest, mida kabinetil oli (ehk) võimalik omandada. Sellesse kuulus kirikute inventari kogu Eestist (nt altaripildid, hauakivid, klaaskroonlühtri osad, vana altari tükid, inglil kujud, evangelistide kujud, krutsifiksid, ristimisvaagnad, kivid endise kiriku portaalist, piirikivid jne).⁹⁰ Kiriklike mälestusmärkide inventeerimisega tegeles kiriklike mälestusmärkide komisjon.⁹¹

Muuseumi vara laenati erandkorras ka välja. 1924. aasta oktoobris laenati Nissi koguduse õpetajale kuus usupuhastuse kirjanduse klišeed. 1928. aasta märtsis Silla saadetud kirjas palutakse need tagastada, kuna muuseumi korra järgi oli klišeede laenutamise aeg ainult kolm kuud.⁹²

1928.–1940. aasta kassaraamatu järgi maksti arveid ürikute jt dokumentide, plaanide, pitselite jne fotokoopiade eest Rootsi riigiarhiivile, Taani kuninglikule raamatukogule, Preisi riigiraamatukogule, Varssavi ülikoolile, Krakówi raamatukogule, Toruńi arhiivile, Riia toomuuseumi raamatukogule, Bremeni linnaarhiivile, Lübecki linnaarhiivile, Tallinna linnaarhiivile.⁹³ Rootsi sõjarhiivilt paluti Tartu linna plaanide koopiaid 1636., 1675., 1683. aasta kohta.⁹⁴ Välismaa arhiividest püüti tellida visitatsiooniprotokollide ära kirju.⁹⁵

Raamatuid ja ajakirju osteti kohalikest antikvariaatidest ja telliti välismaalt (K. F. Koehlers Antiquarium Leipzigis,⁹⁶ Herder & Co Kirjastus Freiburgis).⁹⁷ Läbi aastate ilmusid ajakirjad *Römische Quartalschrift*, *Oriens Christianus*, *Rivista di Archeologia Christiana*.⁹⁸ Kabineti raamatukogust sai raamatuid koju laenata.⁹⁹

⁹⁰ EAA, 2100-3-504.

⁹¹ Olaf Sild, „Kirikuloolise töö sihtjooned Tartu Ülikooli usuteaduskonnas“, *Ajalooline Ajakiri*, 1/2 (1930), 93.

⁹² EAA, 2100-3-499, l. 6.

⁹³ EAA, 2100-3-521; EAA, 2100-3-499, l. 35–36, 78.

⁹⁴ EAA, 2100-3-499, l. 86.

⁹⁵ Sild, Kirikuloolise töö sihtjooned, 97.

⁹⁶ EAA, 2100-3-498, l. 1–5.

⁹⁷ EAA, 2100-3-499, l. 31.

⁹⁸ EAA, 2100-3-497, l. 12.

⁹⁹ Raamatukogu tarvitamise päevaraamat 12.11.1926–30.01.193, EAA, 2100-3-509; Kabineti poolt lõpetajatele välja antud tunnistused raamatute tagastamise kohta, EAA, 2100-3-500.

1.4. Kabineti tegevus

Ristusaruheoloogia kabinet kuulus ajaloolise usuteaduse õppetooli juurde ja selle eesmärk oli soodustada üliõpilaste teaduslikku arengut.

Õppetöö aluseks seminarides oli töö allikatega. Nendeks olid: 1) kiriklikud mälestusmärgid, 2) ürikud (*documenta*), 3) seadustekstid ja korraldused.¹⁰⁰

Muuseumi varasid (mudeleid, pilte jm) kasutati arheoloogia jt loengute illustreerimiseks.¹⁰¹ Üliõpilastele tutvustati kirikuloolisi esemeid; anti juhatus kiriklike mälestusmärkide registreerimiseks ja nende teaduslikuks käsitlemiseks.¹⁰² Koguti ajalooallikaid,¹⁰³ tehti väljakaevamisi.¹⁰⁴

Iga üliõpilane oli kohustatud ajaloolise usuteaduse õppetooli praktikumide vältel pidama ühe referaadi, ühe korreferaadi ja kirjutama ühe protokoll.¹⁰⁵

Paleograafilise harjutusena valmistati mehaanilisi koopiaid. Selleks kasutati tavaliselt Tartu surnuaegade monumente, 1939/40. õppeaastal aga Toomeorus asuva monumendi neljakeelelisi kirju.¹⁰⁶ Paleograafia harjutusteks kasutati ka klišeede äratõmbeid.¹⁰⁷ Praktikumides osales enamasti 20–70 tudengit.¹⁰⁸

1926/27. õppeaastal töötati läbi kreekakeelsed veretunnistajate aktid, peeti samal teemal referaate,¹⁰⁹ pandi kokku purunenud hauamärke ning vana kantsli osasid.¹¹⁰

Alates 1931/32. õppeaastast kasutati uurimistööde tegemisel Riigi Keskarhiivi deponeeritud Eesti Evangeeliumi Luteriusu Konsistooriumi arhiivimaterjale, koguti andmeid kihelkondades leiduvate visitatsiooniprotokollide ja kirikukroonikate kohta.¹¹¹ 1931/32., 1932/33. õppeaastal peeti praktikumi „Kodumaa kirikuvisitatsiooni

¹⁰⁰ Sild, Kirikuloolise töö sihtjooned, 92–93.

¹⁰¹ EAA, 2100-4-76, l. 45.

¹⁰² EAA, 2100-4-87, l. 97; EAA, 2100-4-90, l. 19.

¹⁰³ EAA, 2100-4-90, l. 19.

¹⁰⁴ Sild, Kirikuloolise töö sihtjooned, 93.

¹⁰⁵ EAA, 2100-5-17, l. 96.

¹⁰⁶ EAA, 2100-3-497, l. 12. Rahvaste Monument Toomeorus.

¹⁰⁷ Samas, l. 13.

¹⁰⁸ EAA, 2100-3-510.

¹⁰⁹ Õppekavas oli ette nähtud kaks tundi ladina ja kaks tundi kreeka patristikat.

¹¹⁰ EAA, 2100-4-86, l. 24.

¹¹¹ EAA, 2100-4-92, l. 20; EAA, 2100-4-101, l. 19-20; EAA, 2100-4-104, l. 11.

protokollid ja nende kasutamine“.¹¹² E. Salumaa andmetel oli nõutava töö mahuks 10 protokollide registreerimine. Iga protokoll tuli hoolega läbi vaadata, vajalikud daatumid koos sisuga kirja panna ja erilist tähelepanu väärivad seigad ja andmed eraldi ära märkida.¹¹³ Nende tööde käigus leidis *stud. theol.* Heinrich Johannes Karm 1931. aastal Kirbla koguduse materjalide hulgast Jonas Nicolai Nicopense eestikeelse jutluse aastast 1641.¹¹⁴ Jutluse tekst avaldati trükis.¹¹⁵

Kabineti vanu hauakive kasutati õppevahendina paleograafilistel ja epigraafilistel harjutustel. Kivide kirjad ja joonised olid seetõttu värvitud.¹¹⁶ Hauakivide kirjadelt oli võimalik välja lugeda paleograafilist infot: teateid vappide, embleemide, hauakivide kaunistus- ja kujundusviiside kohta, genealoogilisi ja ajaloolisi andmeid.¹¹⁷

Sild pidas oluliseks hauakivide (jt mälestusmärkide) registreerimist, kirjeldamist, ülesjoonistamist, pildistamist ja selle töö trükis avaldamist, kuna nende mälestusmärkide säilimine oli ohus. Vanad hauakivid olid kulunud pealkäimisest, neid oli lõhutud või olid nad hävinud uue kirikupõranda või keskküttesüsteemi panekul. Kive oli kasutatud majade, treppide, tänavate jne ehituseks.¹¹⁸

1925. aastal leidis Sild Haapsalu linnavalitsuse trepi eest Saare-Lääne piiskopi Hartungi hauakivi (14. sajandi I pool). Kivi väljatõstmisel purunes see enam kui 100 tükiks. Tükkide kokkuseadmine võttis kabineti aega umbes aasta.¹¹⁹ 1925. aasta kevadel kaevati usuteaduskonna üliõpilastega tähetorni tagant välja Tartu toomkiriku vikaari Ottemar Dole hauakivi (15. sajandi kp).¹²⁰ 1926. aastal lasi Sild Narva rootsi kiriku välismüürist hauatahveli välja võtta. See puhastati, pildistati ja paigutati seejärel tagasi.¹²¹ 1927. aastal tuli

¹¹² EAA, 2100-4-92, l. 20; EAA, 2100-3-497, l. 10.

¹¹³ Salumaa, „Mälestuskilde akadeemiliselt teelt“, 23.

¹¹⁴ Olaf Sild, „Andmeid ja teateid Jonas Nicolai Nicopense ja tema eestikeelse jutluse kohta“, *Usuteadusline Ajakiri*, 1 (1936), 1–3.

¹¹⁵ H. J. Karm, „J. N. Nicopense eestikeelne visitatsioonijutlus a. 1641“, *Usuteadusline Ajakiri*, 1936, nr 1, 4–11.

¹¹⁶ Sild, „Mõningaid vanu hauakive“, II, 62.

¹¹⁷ Samas, 72.

¹¹⁸ Olaf Sild, „Mõningaid vanu hauakive meie maalt“, I, *Usuteadusline Ajakiri*, 1 (1928), 32.

¹¹⁹ Sild, „Mõningaid vanu hauakive“, II, 57–61. Kivi asus varem Haapsalu lossikirikus; O. Sild, *Eesti kirikulugu: vanimast ajast olevikuni*, 88.

¹²⁰ Sild, „Mõningaid vanu hauakive“, II, 64–65.

¹²¹ Samas, 54–55.

ülikooli raamatukogu juurdeehituse tegemise ajal lubjaaugust välja vikaar Nicolaus Molleri hauakivi (16. sajand). 1928. aastal kaevati samast kohast välja veel kivitükke, pealuu lõualuuga, neli palvehelme, kaks rootsiaegset raha (aastatest 1666–1667).¹²² Sild saatis Tartu toomkirikust pärit kivide [mehaanilised] koopiad ja pildid oma tõlgenduse kontrollimiseks Hamburgi ülikooli ajaloomuuseumi juhatajale.¹²³ Samuti püüdis ta hauakividel esitatud andmete tõesust arhiivmaterjalide ja allikapublikatsioonide abil võrrelda.¹²⁴

1929/30. õppeaastal korraldati kaevamine Karuse kirikus ja kiriku juures. Eesmärk oli avada ordumeister Otto arvatav haud, et kindlaks teha rahvapärimeeste vastavust tegelikkusele.¹²⁵

1929. aastal kirjutas Sild Karuse kiriku õpetajale seoses sealse kiriku juures toimunud kaevamise protokolliga, et [Haridusministeeriumi] muinsusnõukogul on salavaenulikud nõuandjad ja seal puhuvad kiriklikule isetegevusele muinsuse alal vastased tuuled.¹²⁶

1930. aasta augustis käis Sild koos *stud. theol.* Vanniga Lääne-Nigula kihelkonnas Kirimäe kabelimäel. Toimus kaevamine (leiti üheksa 16.–17. sajandi münti), mõõdeti orientatsiooni. Töö tulemusena ilmus Sillalt eraldi artikkel.¹²⁷

Sild püüdis saada teavet kohalike koguduste arhiivides leiduvate materjalide kohta.¹²⁸ 1930. aastatel hakati kabineti eestvõtmisel koostama visitatsiooniprotokollide ja kirikukroonikate nimestikku. Selleks paluti õpetajatel kirikuarhiivis olevad visitatsiooni-protokollide nimed (aasta, läbiviija; märged, kas protokoll juures on eesti-keelne kirjutus või jutlus) ja kroonikad (koostaja, ajalised piirid) kirja panna ning kabineti juhatajale saata. Tulevikus plaaniti nimestik trükkida lasta ja igale kirikuõpetajale maksuta kätte toimetada.¹²⁹

¹²² Samas, 64–68. Ülikooli raamatukogu asus Tartu toomkiriku varemete idaosas 1806–1981, praegu on hoones TÜ muuseum.

¹²³ Sild, „Mõningaid vanu hauakive“, II, 62–63.

¹²⁴ Sild, „Mõningaid vanu hauakive“, I, 33.

¹²⁵ EAA, 2100-3-499, l. 85; EAA, 2100-4-89, l. 26; Sild, „Kirikuloolise töö sihtjooned“, 93–94; „Ordumeistri haud Karuse kirikus“, *Postimees*, 212 (08.08.1930), 2.

¹²⁶ EAA, 2100-3-499, l. 26–27.

¹²⁷ EAA, 1245-1-220, l. 6. Sild on oma kirjas Lääne-Nigula õpetajale nimetanud paika Kirivere; Olaf Sild, „Kirimäe kabeli vare Lääne-Nigula kihelkonnas“, *Usuteadusline Ajakiri*, 3/4 (1931/32), 135–140.

¹²⁸ EAA, 1245-1-220, l. 7.

¹²⁹ Visitatsiooniprotokollide ja kirikukroonikate ankeet, EAA, 2100-3-498, l. 87–88; EAA, 2100-3-497, l. 12.

Silla eesmärk oli ka kõigi kihelkondade kirikuarhiivide nimestike koostamine ning Eesti arhiivides, samuti Läti riigiarhiivis oleva Eesti ala puudutava kirikuloolise materjali koondamine ja teaduslik läbitöötamine (ja võimaluse korral väljaandmine).¹³⁰

2. Kiriklike mälestusmärkide registreerimine

1922/23. õppeaastal pöördus usuteaduslik arheoloogia muuseum konsistooriumi poole palvega soovitada kogudustele ristiusu mälestusmärkide muuseumile annetamist.¹³¹ 1924. aasta augustis tegi Sild konsistooriumile ettepaneku korraldada kiriklike mälestusmärkide, eriti monumentaalkirjade registreerimist *resp.* kogumist. Otsustati luua vastav komisjon. Septembris määrati kindlaks komisjoni koosseis. 1926. aasta mai lõpus kogunes nimetatud kiriklike mälestusmärkide komisjon esimest korda.¹³² Silla juhtimisel koostati ankeetleht 29 küsimusega. See trükitud ja piiskop Jakob Kuke soovitusel varustatud küsimustik saadeti kõigile kirikuõpetajatele. Vastused paluti saata Eesti Evangeeliumi Luteriusu Konsistooriumile kahes eksemplaris 1. novembriks 1926 (töö tegemine nõudis siiski palju enam aega).¹³³

Erilist tähelepanu tuli registreerimisel pöörata kirikutel, kabelitel, mälestusmärkidel, hauakividel esinevatele kirjadele. Kirjad tuli täpselt kopeerida originaalkirjaviisis ja interpunktsiooniga. Vanemad kirjad tuli pildistada või mehaaniliselt kopeerida (nn *Papierabdruck*).¹³⁴ Tuli pildistada või joonistada hauamärkide liigid. Märkida üles kirikuhoonetel olevad kirjad, aastaarvud; kirikuhoonete ehitusaeg, materjal, suurus; torni olemasolu; altari materjal, andmed altarimaa-
lde kohta (aasta, autor); kantli materjal (aasta, autor); kroonlühtrite, lühtrite, ristimisvaagnate, karikate, kannude, krutsifikside jne. materjal, arv; andmed kirikukellade (raskus, kirjade olemasolu, aasta),

¹³⁰ Sild, „Kirikuloolise töö sihtjooned“, 97.

¹³¹ EAA, 2100-4-77, l. 319; EAA, 2100-5-2, l. 53p–54.

¹³² Olaf Sild, „Kirikliste mälestusmärkide komisjoni tööst“, *Usuteadusline Ajakiri*, 3 (1927), 136–139.

¹³³ Sild, „Kirikuloolise töö sihtjooned“, 93.

¹³⁴ EAA, 2100-3-498, l. 9. *Papierabdruck*'i kasutati kivekirjade puhul. Puhastatud kivile asetati veega määritud trükipaber, mida harjaga pressiti tähtede avastesse. Paber eemaldati kivi. Paberi kuivades muutusid tähtede jäljed nähtavaks.

hauakivide, epitaafide kohta; vanade pitserite, plaanide, kirikukroonikate, visitatsiooniprotokollide olemasolu. Anti täpne õpetus, kuidas mõõta kiriku orientatsiooni. Kirja tuli panna kiriku ümber olevad tähtsamad hauakirjad; kihelkonna surnuaedade arv, suurus, vanus.

Mälestusmärkide registreerimisel löid kaasa Akadeemilise Usuteadlaste Seltsi liikmed (usuteaduskonna üliõpilased). Töö teostamise ajaks tuli kirikuõpetajal nad varustada prii korteri ja ülalpidamisega.¹³⁵ Mälestusmärkide registreerijatele (nn suvestipendiaatidele) anti kaasa vastav tõend kirikuõpetajale esitamiseks.¹³⁶ Töö eest maksti tasu.¹³⁷

Ristiusu arheoloogia kabineti ülesanne oli mälestusmärkide registreerijaid tööks ette valmistada.¹³⁸

Iga stipendiaat oli kohustatud pidama registreerimise päevaraamatut. Selles tuli märkida, millal ja kus registreerimine toimus, mille kohta ja kellelt materjali koguti, kas saadud andmed on usaldusväärsed. Valmis töö tuli Akadeemilise Usuteadlaste Seltsi kaudu esitada ristiusu arheoloogia kabineti juhatajale 1. oktoobriks. Kohalikule õpetajale tuli võimaluse korral koostada töö koopia (tekst koos lihtsamate joonistega). Kui vastused mõnele küsimusele olid jäänud puudulikuks, pidi päevaraamatus seda eraldi põhjendama. Registreerimist tuli alustada kiriku arhiivist. Kõigepealt tuli uurida, milliseid teateid esines dokumentides kihelkonna mälestusmärkide kohta; vaadata läbi kiriku inventar, arhiivi nimestikud (puudumise korral tuli nimestikud ise koostada). Andmete kogumisel pidi kirjalike allikate viited, samuti suuliste andmete päritolu täpselt üles märkima. Registreeritavatest esemetest tuli võimaluse korral teha koopiad. Selleks oli neli viisi: vesikoopiad, läbihõõrutavad koopiad, kipskoopiad ja joonised.

Vesikoopiate valmistamiseks tuli puhastatud ese märjaks teha, asetada sellele peale (liimimata) paber ja see niisutada, seejärel suruda pehme riide või hobusepuhastamise harjaga eseme kõigisse

¹³⁵ Samas, l. 9–10; kiriklikkude mälestusmärkide komisjoni ankeet, EAA, 2100-19-92, l. 4–5.

¹³⁶ Usuteaduskonna poolt välja antud tõend, EAA, 2100-5-17, l. 47; ristiusu arheoloogia kabineti väljaantud tõend, EAA, 2100-3-498, l. 85–86.

¹³⁷ Kiriklike mälestusmärkide registreerimise tööde arved 1933–1935, EAA, 1855-1-8, l. 1-10; EAA, 2100-3-516, l. 2; E. Salumaa, „Mälestuskilde akadeemiliselt teelt“, 23.

¹³⁸ Sild, „Kirikuloolise töö sihtjooned“, 93.

raiatud, murenenud avaustesse ning eemaldada esemelt pärast kuivamist. Kindlasti tuli juurde lisada esemel olev käsikirjaline tekst.

Läbihõõrutavate kooptide tegemiseks kasutati Prantsuse siidpaberit ehk kurnamise paberit. Paber asetati siledapinnalisele esemele, hõõruti plingi linase või puuvillase riidega või õhukese naha sisse pandud grafiitpulbriga. Õhemat siidpaberit kasutati väiksema kirja kopeerimiseks ning paksemat suurema kirja kopeerimiseks hauaplaatidelt. Kurnamise paberit kasutati ka siledapinnaliste kivi-kirjade ja kõrgete tähtede kopeerimiseks.

Kipskooptid valmistati metallpitsatitest ja väiksematest muinsusharuldustest.

Joonised tuli valmistada kindla mõõtkava järgi. Kopeeritav kiri tuli ka eraldi käsikirjas välja kirjutada.

Kiriku aknad, klaasmaalid, samuti kiriku ja kabeli seintel, pindidel, kooril leiduvad kirjad, maalid, nikerdused tulid kirjeldada ja pildistada. Pildistamisel tuli jälgida, et kõik iseloomulikud detailid jääksid selgelt pildile.¹³⁹

Akadeemiline Usuteadlaste Selts lõi mälestusmärkide registreerimisel kaasa 1926–1940.¹⁴⁰ Raha saadi ülikooli erisummadest.¹⁴¹

1930. aastal oli registreeritud 29 kihelkonna kirikud: Rõngu, Karula, Nõo, Puhja, Otepää, Sangaste Laatre, Põlva, Räpina, Viljandi linn ja maa, Pilistvere, Põltsamaa, Tarvastu, Paistu, Maarja-Magdaleena ja Vara, Kursi, Tartu Jaani, Kodavere, Torma Lohusuu, Kadrina, Pärnu Eliisabeti ja Nikolai, Türi, Koeru, Ridala, Kullamaa, Haapsalu, Lääne-Nigula, Kärula. Kirikuõpetajate, *resp.* abikirikute kõstrite esitatud vastuseid oli 18 kihelkonna kohta.¹⁴² Töö jätkus, ja 1940. aastaks oli seltsi hinnangul registreeritud umbes 1/2 Eesti kirikuloolistest esemetest.¹⁴³

Üks tublimaid kiriklike mälestusmärkide registreerijaid oli Villem Uuspuu: 1933. aasta suvel töötas ta Lihula kiriku juures,¹⁴⁴ 1934

¹³⁹ Instruktsioonid kirikliste mälestusmärkide registreerijaile, EAA, 1855-1-2, l. 1–4.

¹⁴⁰ EAA, 2100-5-2, l. 124p.-125.; EAA, 2100-19-92, l. 1.; EAA, 1187-1-152, l. 1.

¹⁴¹ EAA, 2100-19-92, l. 3, 10, 13; *Akadeemilise Usuteadlaste Seltsi kümme aastat*, 21.

¹⁴² Sild, „Kirikuloolise töö sihtjooned“, 93.

¹⁴³ EAA, 1187-1-152, l. 2.

¹⁴⁴ EAA, 2100-3-507; TÜR KHO, 55-3-98.

Kirblas¹⁴⁵ ja Martnas,¹⁴⁶ 1934–1935 Karusel,¹⁴⁷ 1935 Hanilas.¹⁴⁸ 1934. aasta suvel avasid Uuspuu ja Hanila koguduse õpetaja E. Lüdigi Hanila kiriku altariruumis nn seinakapid, uurimaks, kas altariruumi lõunapoolsel küljel asuva seinakapitaolise jälje kohalt viib käik kiriku seinast altariruumi all asuvasse matusepaika. Jälje taga avanes suurem avaus, mis oli kinni müüritud. Vastava loa puudumise tõttu ei saanud seal töid jätkata. Seejärel vaadati, kas altaritaguses müüris asuva jälje kohal olevas nn seinakapis asuvad rahvapärimuse kohaselt katoliku ajast pärit kiriku pühaku (noore inimese) luud. Ka selle jälje taga avanes suurem kinnimüüritud avaus. Luid ei leitud, küll aga oli seal väljaraiutud ristimärgiga paekivist hauaplaadi osa, mis viidi Karuse koguduse arhiivi.¹⁴⁹

Professor Sild vaatas kabinetile esitatud mälestusmärkide registreerimise tööd läbi, tegi märkused, andis hinnangu, lasi vajaduse korral materjali täiendada ja parandada.¹⁵⁰ Valminud tööd olid käsikirjas ja hoiti alal ristiusu arheoloogia kabineti käsikirjade kogus.¹⁵¹ Kaugem eesmärk oli kogutud andmete avaldamine trükis.¹⁵²

Lisaks mälestusmärkide registreerimisele mõõdeti kirikute ja kabelite orientatsiooni ilmakaarte suhtes. Eesmärk oli kindlaks teha, kuidas määrati keskajal (ja hiljem) kirikute, kabelite juures laialt levinud ida-lääne telgjoon ilma kompassi kasutamata. Ida-lääne suunda võidi määrata astronoomiliselt tõusva või lojuva päikese järgi kevadisel või sügisel pööripäeval või mõne kindla pühakuga seotud päeval (kellele sooviti hoone pühitseda). Arvati ka, et kiriku ida-lääne telje kõrvalkalde alusel astronoomilisest ida-lääne joonest võis kindlaks määrata kiriku vanuse, kui oli teada pühakupäev või määrata pühak, kui oli teada kiriku vanus.¹⁵³

¹⁴⁵ EAA, 2100-3-508.

¹⁴⁶ TÜR KHO, 55-3-99.

¹⁴⁷ TÜR KHO, 55-3-100.

¹⁴⁸ TÜR KHO, 55-3-101.

¹⁴⁹ TÜR KHO, 55-3-101, l. 133–135. Karuse koguduse arhiivis hoiti ka Hanila koguduse väärtuslikumaid arhiividokumente, kuna Hanila kirikuhoone oli väga niiske; protokoll Hanila kiriku altariruumi seinakappide avamise kohta suvel 1934. a, EAA, 2100-3-501.

¹⁵⁰ TÜR KHO, 55-3-71-109.

¹⁵¹ *Eesti Vabariigi Tartu Ülikool 1919–1929*, 363; Sild, „Kirikuloolise töö sihtjooned“, 93.

¹⁵² Olaf Sild, „Üldiseid uurimistöid kodumaa ajaloo, kirikuloo, arheoloogia alal tuleks enam koordineerida“, *Usuteadusline Ajakiri*, 2 (1927), 95–96.

¹⁵³ Sild, „Kirikuloolise töö sihtjooned“, 94.

Täpsemate mõõtmiste saamiseks oli vaja arvestada magnetnõela kohalikku deklinatsiooni. Eesti kohta need andmed aga puudusid. Nende väljaarvutamine kuulus kindralstaabi topograafia osakonna pädevusse. Lisaks olid deklinatsiooni andmed muutlikud. Orientatsiooni oli raskem mõõta kirikutes, kus olid keskküttetorud jm magnetit segavad mõjud (eriti Tallinnas).¹⁵⁴

Vajalikke tehnilisi vahendeid mõõtmistöõde jaoks kabinet ka laenas. 1929. aasta augustis sooviti Tallinna maamõõduosakonnast üheks kuuks laenata kaks head asimuutkompassi või bussooli.¹⁵⁵

1930. aastaks oli kabineti poolt (või kabineti korraldusel) mõõdetud umbes 20 kiriku ja kabeli (*resp.* varemete) orientatsioon.¹⁵⁶ 1937. aastal käisid professor Sild ja Villem Uuspuu Kirumpääl sealse lossikiriku orientatsiooni mõõtmast, Võrus püüdsid nad leida andmeid endise Väimela kabeli asukoha kohta ja mõõtsid seejärel Lätis Üksküla kiriku varemete orientatsiooni (nagu Liivimaa vanemas riimkroonikas kirjeldatud).¹⁵⁷ Mõõtmistulemuste alusel tõdes Sild rahvajutu paikapidavust Saha kabeli kohta. Selle järgi olevat Saha kabel esialgu kuulunud Jüri kihelkonna alla (hiljem Jõelähtme kihelkonna all).¹⁵⁸

Orientatsiooni mõõtjatele maksti samuti tasu.¹⁵⁹ 1928. aastal oli üks auhinnatöö teemasid „Missugune on kodumaa kirikute orientatsioon ilmakaarte suhtes ja mis sellest järgneb?“.¹⁶⁰

3. Ristiusu arheoloogia kabineti ruumid ja vara 1940–1944

Usuteaduskonna likvideerimise tõttu 31. augustil 1940 suleti ka ristiusu arheoloogia kabinet.¹⁶¹ Asutusest välja laenatud raamatud jm tuli viivitamatult tagastada¹⁶² ja varad üle anda teistele ülikooli

¹⁵⁴ Samas, 95.

¹⁵⁵ EAA, 2100-3-499, l. 25.

¹⁵⁶ Sild, „Kirikuloolise töö sihtjooned“, 95.

¹⁵⁷ EAA, 2100-2-1088, l. 107. Tekstis Väimela kapell.

¹⁵⁸ EAA, 2100-3-499, l. 85; Olaf Sild, „Tallinna ja ta ligema ümbruse vanust hauakivest“, 50–52.

¹⁵⁹ EAA, 2100-19-92, l. 16.

¹⁶⁰ Olaf Sild, „1928. a. auhinnatööde teemid on usuteaduskonnas“, *Usuteadusline Ajakiri*, 2 (1927), 96.

¹⁶¹ „Tartu Ülikooli Usuteaduskonna likvideerimise seadus“, *Riigi Teataja*, 96 (1940), 1269-1270; EAA, 2100-5-43, l. 332; EAA, 2100-2-1088, l. 132.

¹⁶² EAA, 2100-5-43, l. 327.

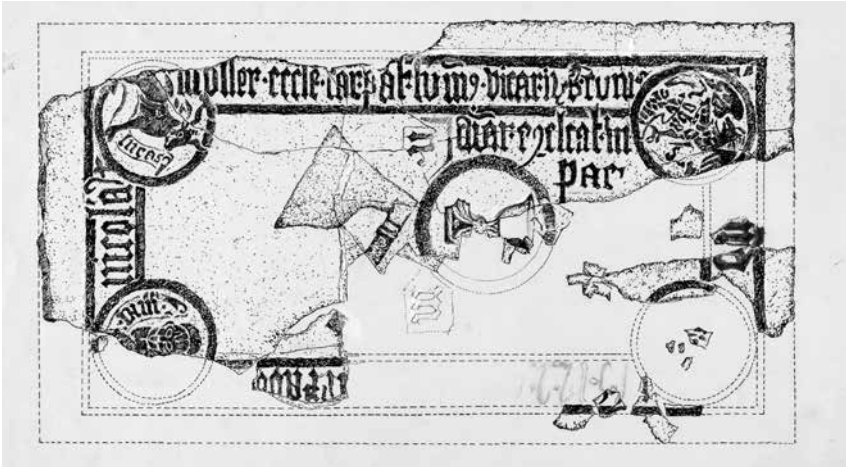


Foto 4. Vikaar Nicolaus Molleri hauaplaat Tartu Toomkirikust, u 1928 (TÜ KM, JO 490).



Foto 5. Vikaar Nicolaus Molleri hauaplaat Tartu toomkirikust, 1928 (TÜ KM, JO 491).

asutustele.¹⁶³ Raamatukogu ja käsikirjade kogu määrati ülikooli raamatukogule,¹⁶⁴ esemete kogud kunstiajaloo instituudile.¹⁶⁵ Usuteaduskonna üldine arhiiv ja rekvisiidid tuli anda ülikooli arhiivi; kantselei, asutuste mööbel jne määrati arstiteaduskonna kantseleile.¹⁶⁶

Aja kohta 1. oktoobrist 31. detsembrini 1940 on koostatud likvideeritud usuteaduskonna dekanaadi kantselei, usuteadusliku seminari ja ristiusu arheoloogia kabineti materiaalsete varade aruanded, esitatud vaid rahalises vääringus.¹⁶⁷

6. mail 1941 palus TRÜ majandusosakond TRÜ pearaamatukogul kiiresti ära viia Lai 36 endise ristiusu arheoloogia kabineti ruumidest raamatukogule vajalikud raamatud. Äraviidavate raamatute kohta paluti koostada kindel nimekiri.¹⁶⁸ Samasugune teatis saadeti majandusosakonnast 6. mail 1941 ka kunstiajaloo instituudile. Selles paluti kiiresti läbi vaadata endise ristiusu arheoloogia kabineti ruumidesse järele jäänud esemed, kabinetile tarvilikud esemed eraldada ja kindla nimekirja alusel ära viia.¹⁶⁹ Ülevaates kunstiajaloo õppetooli tegevusest 21. juunist 1940 kuni 10. juulini 1941 teatatakse, et õppetooli raamatukogu kasvas 1940. aasta sügisest kuni 1941. aasta kevadeni 394 köite võrra, neist suur osa saadi likvideeritud ristiusu arheoloogia kabineti kogust.¹⁷⁰

1941. aastal eraldati ülikooli pearaamatukogust uuem usuteaduslik kirjandus ja paigutati Vallikraavi 9/11 asuvasse endise Estonia konvendi hoonesse. Sinna koondati ka raamatukogule antud ristiusu arheoloogia kabineti raamatud. 1941. aasta suvel põlesid usuteaduskonna dekanaadi ruumid (P. Põllu 2). Usuteadusliku seminari raamatud¹⁷¹ pääsesid, sest olid paigutatud ülikooli kirikusse.

¹⁶³ Samas, l. 322.

¹⁶⁴ Samas, l. 331; EAA, 2100-3-498, l. 60.

¹⁶⁵ EAA, 2100-5-43, l. 333; EAA, 2100-3-498, l. 61. Kunstiajaloo instituut (kabinet) asus Lai 36.

¹⁶⁶ EAA, 2100-5-43, l. 331.

¹⁶⁷ EAA, 2100-20-154, l. 83–85.

¹⁶⁸ EAA, 2100-20-146, l. 24.

¹⁶⁹ EAA, 2100-5-286b, l. 116; EAA, 2100-6-361, l. 41; EAA, 2100-5-286b, l. 129-130; EAA, 2100-20-25, l. 23. Kunstiajaloo instituut kolis juuni lõpus 1941 ülikooli peahoonesse (varasem asukoht oli Lai 36, kus oli kasutada neli tuba); EAA, 2100-5-286c, l. 1. Oktoobri lõpus 1941 tehtud kava kohaselt määrati kunstiajaloo instituudi asukohaks endise Tööstuspanga maja III korrus (Ülikooli tänavas).

¹⁷⁰ EAA, 2100-5-286c, l. 40.

¹⁷¹ EAA, 2100-5-30, l. 46-49.



Foto 6. Tartu piiskopi Henrich von der Velde hauuplaat, 1928 (TÜ KM, JO 492).

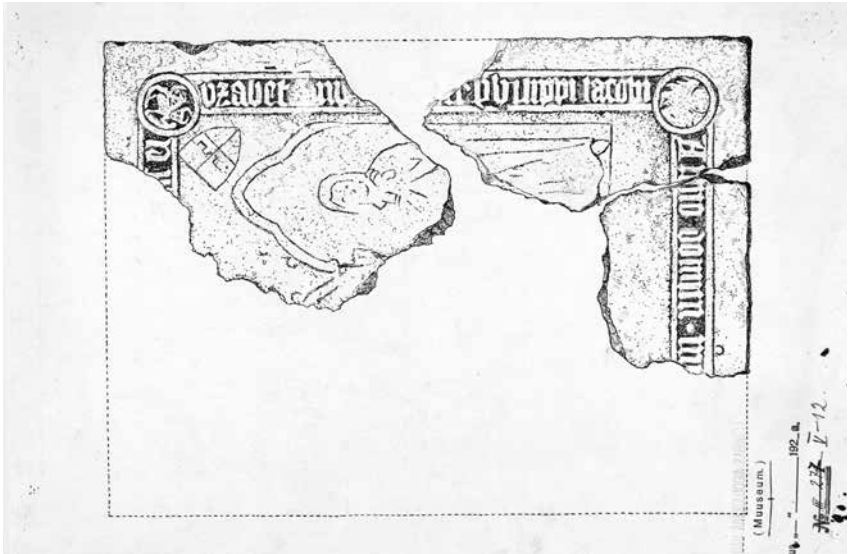


Foto 7. Keskaegse hauuplaadi fragment Tartu toomkirikust, u 1928 (TÜ KM, JO 493).

Seminari raamatukogu sedelkataloog ja riulid hävisid tules koos dekanadihoonega. Hiljem anti Saksa võimude (SD) korraldusel ülikooli raamatukogule ka Vallikraavi 16 asuv *Theologische Vereini*¹⁷² ja *Luther Akademie*¹⁷³ raamatukogu. Kõigi nende raamatukogude kasutamine oli aga väga raske ruumide kitsikuse tõttu. Kogude suuruseks loeti 40 000 köidet. Nõudmine usuteadusliku kirjanduse järele oli suur. Juuli lõpus 1942 paluti võimalust anda raamatukogu valdusse kogu Vallikraavi 16 hoone (või mõni muu hoone), et sellesse paigutada kogu teoloogiline kirjandus. Usuteaduskonna eksamite tollaegne korraldaja professor Aaslava pidas soovitavaks koondada ülikooli kirikusse (ühe võimalusena Vallikraavi 9/11 hoonete kõrval) lisaks usuteadusliku seminari raamatukogule kõik eelnimetatud usuteaduslikud raamatukogud, samuti ülikooli raamatukogu käsi-kogu usuteaduse osakonna koosseisu, mis Nõukogude ajal eraldati ning korraldamatult deponeeriti Vallikraavi 9 ruumidesse.¹⁷⁴

1941. aasta sügisel kolis ülikooli eksekuutori kontor endise ristiusu arheoloogia kabineti ruumidesse (Lai 36). Osa inventari, sealhulgas kiviplaate, kujusid jne paigutati Lai 34 tiibhoone juurde kuuri.¹⁷⁵

Vastavalt ülikooli rektori 15. septembri 1943 otsusele (vastusena Tartu Usuteaduse Instituudi juhataja Johan Kõpu 4. augusti 1943 kirjale) tulid kõik endise usuteaduskonna juurde kuulunud ristiusu arheoloogia kabineti raamatukogu jagamisel arheoloogia instituudile, kunstiajaloo instituudile ja klassikalise muinasteaduse instituudile üle antud varad Tartu Usuteaduse Instituudile tagasi anda.¹⁷⁶

Lai 34 tiibhoone juurde kuulunud kuuris olevad esemed olid vahepeal ette võetud paigutamiste ja kuuri katkise katuse tõttu kan-

¹⁷² Tõnis Möldre, „Theologischer Studenten-Verein (Usuteaduse Üliõpilaste Selts)“, Lea Teedema (koost), *Arhiivijuht II: Haridus. Teadus. Kirik* (Tartu: Eesti Ajalooarhiiv, 2006), 274. Koondas sakslastest usuteaduse üliõpilasi. Tegutses 1867–1916, 1918–1939.

¹⁷³ Riho Altnurme, „Kirikulugu“, Heivi Pullerits (koost), *Tartu ajalugu ja kultuurilugu* (Tartu: Tartu Linnamuuseum; Ilmamaa, 2005), 213. Usuteadus-Filosoofiline Lutheri Erainstituut (Luther-Akademie) andis teoloogilist haridust saksa keeles 1931–1939 (asus Vallikraavi tänavas).

¹⁷⁴ EAA, 2100-5-30, l. 46–49.

¹⁷⁵ EAA, 2100-5-30, l. 54; Hans Kauri, „Tartu Ülikool ja üliõpilased: Eesti Vabariigi Tartu Ülikool okupatsioonide ajal“, R. Maasing (toim), *Eesti riik ja rahvas II maailmasõjas*, X (Stockholm: EMP, [1962]), 58. 27. jaanuaril 1943 purustas Nõukogude pommirünnak botaanikaia hoone Lai 38, vigastas hooneid Lai 34, 40 ja Rüütli 24.

¹⁷⁶ EAA, 2100-5-286c, l. 115.

natada saanud. Kuna kuuri vajati, siis oktoobri lõpus 1943. aastal paluti esemed usuteaduse instituudi esindaja ja kunstiajaloo instituudi poolt järele vaadata ja väärtuslikumad paigutada Eesti Rahva Muuseumi või arheoloogia muuseumi.¹⁷⁷

Riho Altnurme andmeil hävisid ristiusu arheoloogia kabineti varad 1944. aastal sõjatules.¹⁷⁸ Kabineti väheseid säilinud materjale võib siiski leida Rahvusarhiivi ajalooarhiivist, Tartu Ülikooli raamatukogust, Tartu Ülikooli kunstimuuseumist, Tartu Ülikooli muuseumist.

Kabineti inventariraamatud pole säilinud. Tartu Ülikooli raamatukogu käsikirjade ja haruldaste raamatute osakonnas hoitakse alal üle 30 kiriklike mälestusmärkide registreerimise töö.¹⁷⁹ Need on huvitavad materjalid ka tänapäevastele uurijatele, eriti kunstiajaloolastele. Teine maailmasõda, Nõukogude okupatsioonaja repressiivpoliitika kiriku kui organisatsiooni vastu ja lihtsalt möödunud aastakümned on muutnud paikade, kirikute ning neid ümbritsevate surnuaedade ilmet. Kirikute inventari ja arhiividokumente on aegade keerises kaduma läinud, neid on paigutatud ümber muuseumidesse, arhiividesse jm. Kirikute ja koguduste arhiivide, varade käekäik aastatel 1940–1991 on teema, mis vajab kindlasti veel uurimist. Mälestusmärkide registreerimise tööd on allikmaterjaliks, pakkudes infot seisuga enne 1940. aastat.

Tartu Ülikooli raamatukogus on kabinetile kuulunud raamat,¹⁸⁰ fotosid (u 50 tk),¹⁸¹ ajaloolise usuteaduse õppetooli paleograafia praktikumide jaoks valmistatud fotokoopiaid Tartu ja Riia keskarhiivi ning Tartu Jaani kiriku arhiivi 13.–17. sajandi materjalidest (20 tk),¹⁸² üliõpilaste kursuse- ja praktikumitöid ajaloolise usuteaduse alalt.¹⁸³

Tartu Ülikooli kunstimuuseumis säilitatakse kabinetile kuulunud graafilisi lehti (45 tk) ja hauaplaatide ülesjoonistusi (7 tk), Tartu

¹⁷⁷ EAA, 2100-5-30, l. 54.

¹⁷⁸ Altnurme, „Olaf Sild Tartu Ülikooli usuteaduskonnas“, 305.

¹⁷⁹ TÜR KHO, 55-3-71-109.

¹⁸⁰ TÜR KHO, RA-9615. Raamatul on ristiusu arheoloogia kabineti pitsati jälgend.

¹⁸¹ TÜR KHO, 192. TÜ kunstiajaloo kabineti kunstiajalooline fotokogu; vt ka Eero Kangor, *Fotode dateerimise ja atribueerimise probleeme Tartu ülikooli kunstiajaloolises fotokogus*, magistriltöö (Tartu: Tartu Ülikool, 2008), 66–67, 126. U. 50-1 fotol on ristiusu arheoloogia kabineti pitserid.

¹⁸² TÜR KHO, 55-3-34.

¹⁸³ TÜR KHO, 55-3-45-53.

Ülikooli muuseumis on toomkiriku vikaari Ottemar Dole hauakivi (15. saj keskpaigast)¹⁸⁴ ja fotosid (vt lisa 1).

* * *

Ajaloolise usuteaduse professor Olaf Sild suutis oma entusiasmi ja armastusega õpetatava aine vastu sütitada ka õpilasi. E. Hindrikson kirjutas oma mälestusmärkide registreerimise töös, et tegeles registreerimisega, kuna soovis vähendada senistes koolides (alg- ja keskkoolis) temasse istutatud vaenulikkust ajaloo vastu. Ta ütles: „Tahaksin kuulata möödunud aegade laulu ja imetleda selle kõla“.¹⁸⁵

Olaf Silla eesmärk oli kirikulooliste arhiiviallikate ja kiriklike esemete kultuuriloolise väärtuse teadvustamine laiemalt. See kätkes endas muinsuskaitse-alast tööd. Tema poolt alustatud ettevõtmised olid üsna iseloomulikud tolele ajale. Samalaadseid töid tehti ka teistel elualadel. Erinevate asutuste (Eesti Rahva Muuseum, Eesti Rahvaluule Arhiiv, Eesti Kultuurilooline Arhiiv jt), samuti Tartu Ülikooli juures tegutsenud akadeemilised seltsid (Akadeemiline Ajaloo Selts, Akadeemiline Emakeele Selts jt) organiseerisid vanavara, suulise pärimuse ja kirjalike allikate kogumist. Korrastati, töötati läbi ja säilitati minevikupärandit.¹⁸⁶ Kogumistöö teostamiseks kasutati palju noori, kes sel viisil õppisid minevikupärandit hindama.

Lisa 1. Ristiuse arheoloogia kabineti materjale TÕ muuseumis

Tartu Ülikooli muuseum ajaloolises toomkirikus

Vikaar Ottemar Dole hauaplaat (15. saj kp). Osa ehitismälestisest Tartu toomkirik kultuurimälestiste riiklikus registris.

¹⁸⁴ Sild, „Mõningaid vanu hauakive“, II, 64-65. See on ainus kabinetile kuulunud teadaolevalt säilinud hauakivi.

¹⁸⁵ TÜR KHO, 55-3-77.

¹⁸⁶ *Universitas Tartuensis: Eesti Vabariigi Tartu Ülikool ja üliõpilaskond sõnas ja pildis*, 95. Akadeemiline Ajaloo Selts saatis alates 1922. aastast välja stipendiaate ajaloolist traditsiooni koguma, kinnismälestisi registreerima ja arhiividega tutvuma. Eesmärk oli läbi töötada kogu maa. Tulemusi avaldati maakondlikes koguteostes. Tehti koopiaid välismaal olevatest materjalidest.

Fotod maailma kuulsatest kirikukunsti objektidest TÜ kunstiajaloo kabineti materjalide hulgas. TÜ muuseumisse vastu võtmata, üle 10 tk.

Tartu Ülikooli kunstimuseum

JO 490. Möttus, W., Roosman, M. Vikaar Nicolaus Molleri hauaplaat Tartu Toomkirikust. Tušš, u 1928 (vt foto 4)

JO 491. Möttus, W., Roosman, M. Vikaar Nicolaus Molleri hauaplaat Tartu toomkirikust. Tušš, akvarell, 1928 (vt foto 5)

JO 492. Roosman, M. Tartu piiskopi Henrich von der Velde hauaplaat. Tušš, akvarell, 1928 (vt foto 6)

JO 493. Möttus, W. Keskaegse hauaplaadi fragment Tartu toomkirikust. Tušš, u 1928 (vt foto 7)

JO 494. Tundmatu kunstnik. Hauakambri(?) läbilõige. Tušš, akvarell, 1920.–1930. aastad.

JO 495. Tundmatu kunstnik. Hauakambri(?) sisevaade. Pliiats, valge kriit, 1920.–1930. aastad.

JO 496. Tundmatu kunstnik. Hauakambri(?) sisevaade. Pliiats, valge kriit, 1920.–1930. aastad.

GR 1944–1956. Teadmata albumist või mapist pärinevad Jeruusalemma ja Petlemma vaated. Litograafiad, u 19. saj.

GR 2014–2025. Levy Elkan, David. Album Blätter im mittelalterlichen Style in lith. Farbendruck von D. Levy Elkan in Cöln. Leipzig, Verlag von E. Wengler (sisaldab Tartu Ülikooli kunstimuseumi 19. sajandi templit, ilmselt kunstimuseumile ostetud ja vahepeal ristiusu arheologia kabinetile kuulunud)

GR 3518–3536. Maydell, Friedrich Ludwig. Fünfzig Bilder aus der Geschichte der Deutschen Ostsee-Provinzen Russlands (1839, 1842), sari kahes köites.

GR 4725. Schulz, Carl Anton. Die Einweihung der Universitätskirche am 31. Januar 1860 durch den Bischof Walter. Lito, 1860.



Aile Tammiste on TÜ muuseumi fotokogu spetsialist

The Cabinet of Christian Archaeology of the University of Tartu Department of Theology 1921–1940

AILE TAMMISTE

Specialist of Photo Collection, University of Tartu Museum

The Cabinet (Museum) of Christian Archaeology, a study cabinet, existed at the University of Tartu Department of Theology Chair of Historical Theology from 1921 to 1940. It emerged from the Collection of Biblical and Christian Articles established in the 1870s. From 1921 to 1940 the Cabinet was led by Olaf Sild, Professor of the Chair of Historical Theology. Siegfried Aaslava, Kristjan Valdmann, Villem Uuspuu worked as assistants in the Cabinet during this period.

Until 1926 the Cabinet was situated in the hall of the Theological Seminary on the 3rd floor of the University main building. In 1926 three rooms were obtained in the building at Lai Street 36.

The Cabinet of Christian Archaeology had its own library and compiled collections of old articles from churches and historical sources. The inventory of the Cabinet (models, pictures, manuscripts, photos, photocopies, stereotypes, gravestones, baptismal bowls etc.) was used for illustrating lectures. Practical courses about church history, Christian archaeology, historical Christian art, palaeography, etc. were held. Students received training about registering church monuments and their scientific handling. Archaeological excavations were performed.

Students compiled reports and wrote research papers about Estonian church history. The archival materials of the Estonian Evangelical Lutheran Consistory deposited in the Central State Archive were used as sources. Data about visitation protocols and church chronicles found in parishes were collected.

Sild, the Director of the Cabinet, wanted to make a list of all Estonian parochial church archives. His further aim was to collect data about the church history of the whole area of Estonia.

During the years 1926–1940 the Cabinet registered church monuments together with the members of the Academic Society of Theologians. Altogether over 30 papers about different Estonian churches

were written. Certain instructions were followed for registration. The papers were composed on the basis of corresponding questionnaires. The church archive and inventory lists were checked in the course of registration. The details of exterior and interior design, building materials, time of construction and other important data about church buildings were recorded. Drawings, copies and photos were made. Especial attention was given to the inscriptions on churches, chapels, monuments, gravestones—these were copied. The types of crosses were recorded in the form of drawings.

The orientation of churches and chapels in relation to cardinal points was measured.

Collecting old church articles to the museum established by Professor Sild, researching and registering church monuments included heritage protection work. Thereby, the cultural value of these articles and buildings was more widely introduced.

The Christian Archaeology Cabinet was closed on 31 August 1940 in connection to the liquidation of the Faculty of Theology. The collections of the Cabinet had to be handed over to other institutions of the University.

Most of the belongings of the Cabinet of Christian Archaeology were destroyed in the course of the war in 1944. Some materials that were preserved can be found in the Estonian Historical Archives, University of Tartu Library, University of Tartu Art Museum, and University of Tartu Museum.

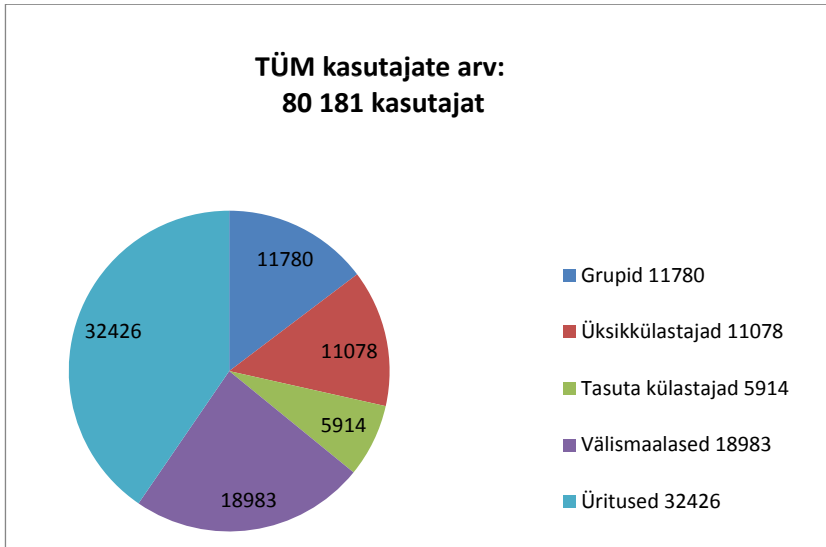
KROONIKA

Tartu Ülikooli muuseumi 2014. aasta aruanne

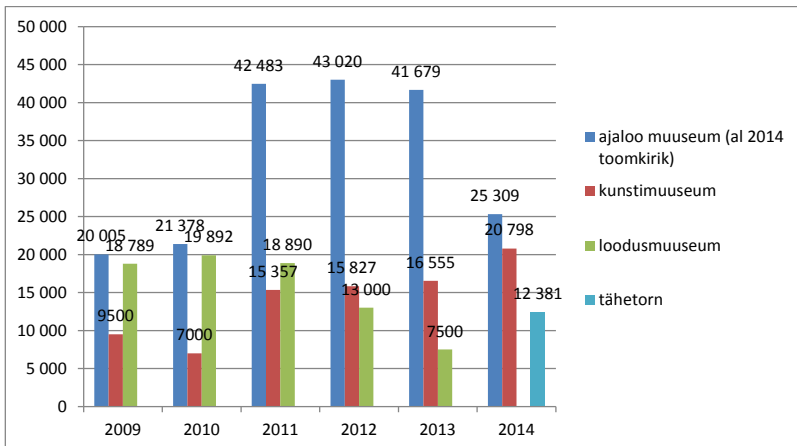
MARIANN RAISMA

Alates 1. jaanuarist 2014 on ülikoolis kaks eraldi muuseumi: Tartu Ülikooli muuseum (ülikooli ajaloo muuseumi ja kunstimuuseumi baasil) ning teise asutusena Tartu Ülikooli loodusemuuseum ja botaanikaaed. Kunstimuuseumi ja ülikooli ajaloo muuseumi tihedam ühendamine läks sujuvalt ning suuri probleeme kaasa pole toonud. Asutusel on üks direktor, teadusdirektor, peavarahoidja ja arendusjuht.

Tööd alustas uus teadusnõukogu: esimees Marco Kirm (teadusprorektor), liikmed Urmas Kõljalg (TÜ loodusemuuseumi ja botaanikaaia direktor, professor), Andres Arend (arstiteaduskonna anatoomia instituudi juhataja, histoloogia ja embrüoloogia professor), Mart Noorma (loodus- ja tehnoloogiateaduskonna õppeprodekaan, optilise metroloogia dotsent), Juhan Maiste (filosoofiateaduskonna kunstiajaloo osakonna juhataja, kunstiajaloo professor), Pille Pruul-



Joonis 1. Tartu Ülikõõli muuseumi kasutajad 2014 (võlismaalaste all nii grupid kui üksikkõlastajad)



Joonis 2. Kõlastuste arv 2009–2014 õlikõõli muuseumide (majade) kaup. Aastani 2014 sisaldas ajaloo muuseumi kõlastuste arv ka tõhetorni kõlastusi, alates 2014 nõidatakse seda selles tabelis eraldi. Tabel ei sisalda valge saali ja teaduslinna võlialade kõlastusi.

mann-Vengerfeldt (sotsiaal- ja haridusteaduskonna meediauuringute õppetooli juhataja, meediauuringute dotsent), Tiia Teppan (Tartu abilinnapea), Erki Tammiksaar (loodus- ja tehnoloogiateaduskonna ökoloogia ja maateaduste instituudi geograafia ajaloo vanemteadur), Pilvi Kolk (teaduskeskuse Ahhaa juhatuse liige), Tõnis Lukas (Eesti Rahva Muuseumi direktor), Ulla-Maia Timmo (SA Lõuna-Eesti Turism nõukogu esimees).

Tartu Ülikooli uue põhikirja jõustumise tõttu 1. jaanuaril 2016 otsustati muuseumit mitte liita mõne valdkonnaga, vaid jätta valdkondadevaheliseks asutuseks. Seda toetas ka ülikooli muuseumi nõukogu.

Lähiaastatel püütakse jõuda olukorrani, kus muuseumil oleksid ühised eesmärgid, ühine kompetents ning selge ja dubleerimise-ta tööjaotus. Selle saavutamiseks koostati muuseumi uus, aastate 2015–2019 arengukava.

31. detsembri 2014 seisuga oli muuseumis 41 töötajat (täidetud ametikohti 30,65). Aasta kolleegipremia, aasta Tullio sai muuseumi sekretär **Kerli Rätsep**.

Külastused

Kokku teenindas muuseum 72 259 külastust, koos teaduslinnaga üle 80 000 külastuse (vt. joonis 1 ja 2).

Näitused

Näituseprojektidest tuleb kindlasti esile tõsta muuseumi aastanäitust „PEA ASI: maailm õlgadel“, mis hõlmas ka näitusi ülikooli kunstimuuseumis („Pea asi on iluasi?“) ja raamatukogus, satelliitnäitusi ülikooli kliinikumis ning kaubanduskeskustes, haridusprogramme ning üritusi. Näitusega tõstis ülikooli muuseum fookusesse ühe oma prioriteetvaldkondadest – meditsiiniteaduse populariseerimise –, sidudes ajaloolise pärandi ja tänapäeva innovaatilised lähenemised. Näitus sai Eesti muuseumide aastaauhindade konkursi üheks nominendiks.



Foto 1. Näituse PEA ASI avamine 25. aprillil 2014 (A. Tennuse foto).

Näitused toomkirikus:

PEA ASI: maailm õlgadel, 27.04.2014–30.09.2015. Projektijuht Terje Lõbu, kuraator Ken Kalling, kujundus OÜ Ruumilabor (Andres Labi, Janno Roos), graafikadisainer Tuuli Aule.

Valmistatud Tartus, 26.08.2014–10.01.2015. Projektijuht Janet Laidla, kuraatorid Lea Leppik, Janet Laidla ja Leili Kriis, kujundaja Anne Arus.

Looduse mõistmise kunst, 26.08.2014–30.09.2015. Projektijuht Mairo Rääsk, kuraator Lea Leppik, kujundaja Margot Sakson.

Foucault' pendli paigaldus Lossi 25 fuajeesse, 26.08.2014. Projektijuht Mairo Rääsk, idee Henn Voolaid, Matt Anso, Malle Fischer, Matti Laan. Teostus Hando Kruuv, kujundaja Imbi Kruuv.

Uue museaali vitriin „Tulnukas“: TÜ keemiaosakonnas 1960. aastatel valmistatud gaaside puhastamise seade; professor Jüri Uluotsale antud Valgetähe I klassi teenetemärk (1936); perekond Oettingenidele kuulunud armulaualinik (1845).

Näitused kunstimuseumis:

Muusade tempel (koostöös TÜ raamatukoguga), 17.10.2013–17.05.2014. Kuraator Jaanika Anderson, kujundaja Maria Väinsar.



Foto 2. Hull Teadlane aitab hansapäevalistel papist aju kokku panna (Kätlyn Metsmaa foto).

Peaasi on iluasi? 29.06.2014–04.11.2014. Kuraator Kerttu Palginnõmm, kujundaja Anne Arus.

Järjepidevus. Tähtteoseid Tartu akadeemiliste üliõpilasorganisatsioonide kunstikogudest, 18.11.2014–18.01.2015. Projektijuht Jaanika Anderson, kuraator Kristiina Tiideberg, kujundajad Anne Arus, Maria Väinsar.

Muumia väljapanek 5.10.2014–30.11.2014 (Jaanika Anderson).

Tartu Ülikooli muuseumi näitused mujal:

Kellu ja kitarriga. Eesti üliõpilasmaleva töösüved (koostöös Eesti Rahva Muuseumiga), 17.01–16.03.2014, avatud Eesti Rahva muuseumis. TÜMi-poolne kuraator Terje Lõbu.

Meditsiiniajaloo õppevahendid (koostöös haridusteaduskonnaga), alates 11.03.2014 TÜ haridusuuenduskeskuses. Kuraatorid Sirje Sisask, Maris Tuuling.

Eesti jälg kosmoses, kosmose jälg Eestis, märtsist juulini 2014 Pärnu loodusmajas. Kuraatorid Viljar Valder, Lea Leppik, Janet Laidla, Kadri Tinn.

Rahvusülikooli 95. aastapäevaks koostati *virtuaalne mälumäng „Targaks ülikoolis“* <http://malumang.ut.ee>. Koostajad Made Sokk,

Janika Anderson, Sirje Sisask, Terje Lõbu jt, veebilehe kujundus: Maarja Roosi).

Teiste muuseumide ja organisatsioonide näitused TÜ muuseumis
Elmar Kaldi fotonäitus, 18.12.2013–02.02.2014, TÜ multimeedia talitus.

Gobeläänide näitus „Vähem loba, rohkem tegusid“, 25.04.2014–06.07.2014, Tartu Kõrgem Kunstikool.

Üritused

2014. aastal toimus toomkirikus 120 üritust, millel osales 12 371 inimest:

- 25 konverentsi ja seminari
- 46 vastuvõttu
- 29 abielutseremooniat ja sünnipäeva
- 20 kontserti

Muuseumi korraldatud üritused:

- 31. jaanuar – Eesti muuseumide aastaauhindade konverents ja gala
- 1. mai – Hullu Teadlase sünnipäev, Toompoe ja muuseumihooaja avamine
- 17. mai – muuseumiöö „Öös on tähti“
- 1. juuni – lastekaitsepäeval osaleti ülelinnalisel üritusel Tartu kesklinnas
- 12.–13. juuli – Toomekino toomkiriku varemete vahel koostöös Tartu Elektriteatriga
- 12.–13. juuli – teaduslinn Toomel. Seotud Tartu hansapäevadega Ajastumürgel. Programmid ja töötoad Toomemäel (toomkiriku ja tähetorni ümbruses) ja kunstimuuseumis
- 17. juuli – Rally Estonia avaüritusel osalemine
- 26. august – Näituste „Valmistatud Tartus“ ja „Looduse mõistmise kunst“ ning Foucault’ pendli avamine. Üritused olid seotud uue füüsikahoone avamisüritusega „Õhus on füüsikat“.
- 1. september – tarkusepäev. Küüni tänaval oli väljas muuseumi installatsioon ja Hull Teadlane tegutses.
- 14. september – vanavanemate päev „Põlvest põlve“

- 26. september – teadlaste öö
- 15. oktoober – tudengite sügispäevadel osalemine: toomkiriku tornid avatud
- 24. oktoober – ülikooli perepäev
- 4.–7. november – isadepäeva nädala programmid
- 8. november – isadepäeva perehommik
- 16. november – akadeemilise pärandi päev
- 6. detsember – TÜMi sünnipäev. Tartu adventikalendri raames Hullu Teadlase suur lumeeeksperiment.

Haridustegevus

Ekskursioonid ja haridusprogrammid TÜ muuseumis toomkirikus:

- Giidiga ekskursioone 52 (961 inimest)
- 47 haridusprogrammi (927 õpilast)
- Lastelaagrid kevad-, suve- ja sügisvaheaegadel (120 last)
- 10 teeõhtut teadlasega
- Hullu Teadlase sünnipäevaprogramme 165 (2098 last)
- Hullu Teadlase laupäevaseid eksperimendihommikuid 51 (800 inimest)
- Hullu Teadlase eksperimendipakette koolidele:
 - 14.03.2014 – Võru Kreutzwaldi Gümnaasiumis (300 last)
 - 19.05.2014 – Võru Kesklinna Gümnaasiumis (200 last)
 - 12.12.2014 – Ahja koolis (65 last)
- Hull Teadlane osales Keskkonnaameti keskkonnahariduse konverentsidel 16., 23., 30. oktoobril ning 06., 11., 20. novembril (osa võttis 960 õpetajat). Kokku osales Hull Teadlane 11 välisüritusel. Ürituste osalejate arv ületas 10 000 piiri (Est-Tour, Robotexi mess, Rally Estonia jpm).

Ekskursioonid ja haridusprogrammid kunstimuuseumis (+ kartser ja auala):

- Giidiga ekskursioone 200 gruppi (sh 79 eesti keeles, 54 inglise keeles, 33 saksa keeles, 15 soome keeles, 19 vene keeles)
- 61 haridusprogrammi (osalejaid 1130)
- 17 käelise tegevuse programmi (osalejaid 246)
- 10 sünnipäeva (188 osalejat)
- Regulaarsed kunstikolmapäevad



Foto 3. Detail näituselt „Tehtud Tartus“ – Tartu Ülikooli eksperimentaaltöökoja firmamärk (Janet Laidla foto).



Foto 4. Toompööd toomkirikus (Kätlyn Metsmaa foto).

Ekskursioonid ja haridusprogrammid Tartu tähetornis:

- Giidiga ekskursioone 25 (437 õpilast)
- Planetaariumietendusi 57 (953 õpilast)
- 118 haridusprogrammi (1937 õpilast)
- Lastelaagrid kevad-, suve- ja sügisvaheajal (9-12; 7-9 aastased)
- Lastering alates 2014. aasta septembrist
- Astronoomialoenguid 18
- Vaatlusõhtuid 8

Tähetorni majavälised haridusprojektid:

- „Teleskoop tuleb külla“ (projektijuhid: S.-E. Enno, J. Laidla). Projekt sai rahastuse teaduse populariseerimise konkursilt, käidi 10 koolis eri maakondades.
- „Torujupist raketini“ koostöös teaduskooliga (projektijuhid V. Valder, J. Pilm) 7.–9. klasside õpilastele loodi e-kursus Moodle'i keskkonnas, õppetöö praktiliseks tulemiks oli õpilaste ehitatud lennuvõimeline raket. Praktiline õppetegevus ja reaalne raketiehitus toimusid neljal õppesessioonil Tartus.

Töö kogudega

Põhifondi suurus seisuga 1. jaanuar 2015 oli 103 703 museaali, sh toomkirikus 73 723 ja kunstimuuseumis 30 307 museaali.

Aasta jooksul lisandus toomkiriku kogudesse 325 museaali (AjAM – 6; Aj – 85; AjK – 4; AjKF 42; AjM – 98; Ar – 87; F – 3) ja kunstimuuseumi kogudesse kaks museaali (maalid).

Muuseumikogu täienes seoses kogumistegevusega TÜ füüsikainstituudi uude hoonesse kolimisel (enne Tähe 4, nüüd Nooruse 14) ja annetuse näituse „Pea-asi“ ettevalmistamise käigus. Vilistlastelt laekusid loengukonspektid: Aino ja Valter Küng, arstiteaduskond, 1940. aastad (üleandja Enn Küng); Ave-Marleen Rei, saksa filoloogia, 1990. aastad (Ave-Marleen Rei). Näituse „Valmistatud Tartus“ ettevalmistamise käigus laekus monokromaator, üleandja ja autor Valdur Tiit; ostudena soetati korp! Ergonia tekkel, värvipael ja kaks fotot.

Ülikooli muuseumi kui Eesti kultuuriloolise rahvuskollektsiooni osa finantseeriti haridus-teadusministeeriumi kaudu, see võimaldas jätkata kollektsioonide sisestamist andmebaasidesse (Ester, DSpace,

MuIS) ja digiteerimist. Eesti muuseumide infosüsteemi (MuIS) on sisestatud 25 000 museaali andmed, sh 2014. aasta jooksul lisandus kunstimuuseumilt 3381 ja toomkiriku poolt 3372 (sh 1743 retrosises-tust), lisaks 210 muuseumi arhiivkogus leiduva trükise kirjed raama-tukogude andmebaasis Ester ja 661 foto kirjed DSpace'is ja Esteris.

Teadus

Muuseumi teadustegevus oli edukas. Korraldati kaks teaduskon-verentsi, üks neist rahvusvahelise teadusinstrumentide komisjoni (Scientific Instrument Commission, SIC) 33. sümposium (80 osavõt-jat 18 riigist, projektijuht Janet Laidla, meeskond: Leili Kriis, Lea Leppik, Silke Ackermann (Saksamaa, Inglismaa), Michael Korey (Saksamaa) ja Marta Lourenço (Portugal)) 25.–30.08.2014, kus tut-vustasime Eestit ja meie teaduskogusid rahvusvahelisele auditooriumile (vt <http://sic2014.ut.ee/>).

Sümposiumi raames avati kaks näitust: G. F. Parroti füüsikaka-binetti tutvustav „Looduse mõistmise kunst“ ja kohalikku teadus-aparatuuri tutvustav „Valmistatud Tartus“ ning avafond farmaat-sia ajaloost. Tegemist on viimaste aastate suurima teadusüritusega ülikooli muuseumis ning kindlasti suurima selle valdkonna tipp-üritusega Tartu Ülikoolis läbi aegade. Koostöös UTTVga ettekanded lindistati. Konverents võitis Eesti muuseumide aastaauhindade kon-kursil peapremia teadusürituste kategoorias.

Muuseumi traditsiooniline aastakonverents pealkirjaga „Ühis-konda muutvad teadused rahvusülikoolis“ toimus 5. detsembril 2014 koostöös sotsiaal- ja haridusteaduskonnaga ning avas sarja, mis on pühendatud emakeelse ülikooli läheneva 100. aastapäeva valguses rahvusülikooli arengu erinevatele aspektidele. Kaheksas ettekandes oli vaatluse all *socialia* valdkond. UTTV jäädvustas konverentsi.

Välja anti kogumik Tartu Ülikooli ajaloo küsimusi XLII alapeal- kirjaga „Ülikool ja keelevahetus“ (<http://ojs.utlib.ee/index.php/TYAK/issue/current>), mida sellest aastast alates toetab riiklik programm „Eesti keel ja kultuurimälu“, ning raamat „Muusade mägi. Tartu Üli-kooli muuseum Toomel“, mis on esimene terviklikult ülikooli muu-seumi tutvustav raamat. Valmis ka Ikoonikalender, mis tutvustab ülikooli kunstimuuseumi ikoonikunsti kogu.

Õppetöö läbiviimine

Muuseumi töötajad on läbi viinud õppetööd Tartu Ülikoolis ja Eesti Kunstiakadeemias ning koostöös TÜ elukestva õppe keskuse ja Kultuuriministeeriumiga (Mariann Raisma, XXI sajandi muuseum, 2013–2015). Aasta jooksul võtsid nii toomkirik kui ka kunstimuuseum vastu hulga praktikante (ainuüksi SICi sümposioniga seoses 17 praktikanti), ka osa õppetööd on toimunud muuseumis. TÜ suveülikooli raames korraldati amatöörastronoomia ja astrofotograafia kursus. Muuseumi sisekoolitusel said kõik töötajad uusi teadmisi museaalide säilitamisest.

Juhendatud on doktorante ja magistrante, kursuse- ja lõputöid, sh Greifswaldi ülikooli magistrandi Susanne Mülleri võrdlevat uurimistööd (Eesti Ajaloomuuseum, TÜ ja Greifswaldi ülikooli muuseumid), mille tulemused on vormistatud magistritöös „Die Anfänge der schwedischen Herrschaft bis zum Ende des Grossen Nordischen Krieges in estnischen und pommerischen Museen“ (Wintersemester 2013/2014).

Arendused

Arendusprojektidest tuleb esile tuua Hullu Teadlase projekti arendusi, muudatusi külastajate teenindamises, toompoodi, suveniiride tootearendust ja uusi pakette.

Hullu Teadlasega seoses alustati laupäevaste eksperimendihommikutega, loodi koolidele mõeldud eksperimendipaketid, Hull Teadlane osales mitmetel konverentsidel ja muuseumivälistel üritustel, kus tema tegemistest said osa tuhanded inimesed (Est-Tour, Robotexi mess, Rally Estonia jpm).

1. mail avas ajaloolises toomkirikus ukseid Toompood, mille eesmärk on pakkuda muuseumi külastajatele heal tasemel suveniirivalikut, suurendada muuseumi atraktiivsust, motiveerida Toomemäe külastavaid grupe ja üksikturiste muuseumisse sisse astuma ning suurendada muuseumi omatulu. Seitsme tegutsemiskuuga oli muuseumipoe suveniiride müügikäive ligikaudu 21 500 eurot, sellest tuleb ümmarguselt 5500 eurot. Muuseumi aastanäituse „PEA ASI: maailm õlgadel“ raames valmis originaalne kokkupandav 3D-ajumu-

del „Ajatu aju“, mis pälvis tunnustuse 2014. aasta EMMA konkursil. Nii Hull Teadlane kui Toompood olid Eesti muuseumide aastaauhindade konkursi nominendid turunduse ja arenduse kategooriates.

Alates maikuust pakuti Toomemäe ekskursioone, mis tutvustavad Toomemäe ajaloolisi kihistusi, sümbolhooneid ja monumente.

Uue veebilehe avamine parandab olulisel määral info kättesaadavust.

2014. aasta omatulu oli muuseumi kõrgeim: omatulu ja toetusprojektide peale kokku 211 000 eurot. TÜ muuseum sai lisaks Tartu Ülikoolile toetust ka Tartu Linnavalitsuselt, Kultuuriministeeriumilt, Eesti Kultuurkapitalilt, Tartu Kultuurkapitalilt, Hasartmängumaksu Nõukogult, SA Archimedeselt, SA-lt Eesti Teadusagentuur, Kultuuriministeeriumilt ning Haridus- ja Teadusministeeriumilt. Lisaks toetasid muuseumi tegevust oma toodetega ka mitmed firmad.

Ela-Heigi Martise mälestuseks

(20.08.1939–21.04.2015)

Raske haigus viis meie hulgast Tartu Ülikooli ajaloo muuseumi kauaaegse direktori Ela Martise. Praegune Tartu Ülikooli muuseum kui selle asutuse järeltulija jääb talle alatiseks tänu võlgu.

Ela Martis sündis Võrus, lõpetas Tallinna 10. Keskkooli 1958 ja Tartu Riikliku Ülikooli ajaloo osakonna 1964 ning töötas seejärel mõnda aega Tartu linnamuuseumis. Tema tõeliseks elutööks sai aga Tartu Ülikooli ajaloo muuseumi ülesehitamine, mille direktor ta oli aastail 1979–2004.



Muuseumi loomise tõuke andis lähenev ülikooli 350. aastapäev, mille ajalooliseks põhjendamiseks toonases Nõukogude Liidus tuli oma ajalugu senisest paremini uurida ja näidata. Selleks loodi 1975. aastal ülikooli ajaloo komisjon, hakati avaldama sarja „Tartu Ülikooli ajaloo küsimusi“ ja 6. detsembril 1976 loodi ülikooli ajaloo muuseum. Ligi kolm aastat oli muuseum siiski vaid paberil. Tegelik töö algas siis, kui 1979. aastal määrati direktoriks noor ja energiline Ela Martis. Kahe aasta pärast toimus esimene näitus peahoone keldris ja veel aasta hiljem koliti keldrist mäele, kus uue raamatukogu ehitamise järel olid vabanenud ruumid endises toomkirikus. Alles siin sai muuseum väärilt arenema hakata, olles ülikoolile toeks kõigi ajalooliste tähtpäevade tähistamisel, millest eriti suurejoonelised olid 350. aastapäev (1982) ja emakeelse ülikooli 70. aastapäev



Ela Martise ärasaatmine Tartu Ülikooli muuseumi valges saalis 25. aprillil 2015. Kõnet peab professor Tiit Rosenberg (K. Metsmaa foto)

(1989). Me ehk ei mõtle sellele iga päev, kuid muuseumi tähendus selles, et Tartu Ülikool on oma ajaloo uurimisse üsna palju panustanud, on väga suur.

Mitte igaühele ei paku elu võimalust ehitada algusest peale üles üks suur asutus. Ja mitte igaüks, kellele selline võimalus antakse, ei haara selles kinni ega vii seda lõpule. Ela Martis võttis väljakutse vastu ja Tartu Ülikooli ajaloo muuseumist sai tema juhtimisel sooliidne akadeemiline teadusmuuseum. Muuseumi valget saali teadsid kõik tartlased kontserdi- ja etenduspaigana. Selles majas on paljud inimesed tahtnud tähistada oma elu pidulikke hetki.

Ela, kellel oli õnn ja rõõm ning mure ja hool juhtida Tartu Ülikooli ajaloo muuseumit veerandsada aastat, oli Tartu toomkiriku ja sellesse rajatud muuseumi perenaine suure algustähega. Ela initsiatiivil ning isiklikul eeskujul ja osavõtul tegutseti selle nimel, et muuseumihoone ja eriti selle valge saal saaks mitte üksnes ülikooli ja Tartu, vaid kogu Eesti esindussaaliks. Muuseumis pidi valitsema puhtus ja sära nii esindusruumides, näitusesaalides kui ka tööruumides, nii

sai muuseumist koht, mida tingimata pidi nägema iga Tartu küllaline. Glamuuri armastaval Elal oli Tartu Ülikooli ajaloo muuseumi direktorina au võõrustada nii kuningaid ja kuningannasid kui ka printse ja printsesse, presidente ja suursaadikuid, sagedane külaline oli president Lennart Meri, kes sigaretisõltlasena leidis suitsuvabas muuseumis pelgupaiga Ela kabinetis.

Kuid kõik need auväärased külalised ei tulnud imetlema vaid kauneid ruume, oluline oli ikka sisu, mis oli loodud Ela nõudlikul juhtimisel. Ela oli nõudlik, kui tarvis ka karm, kuid andestav muuseumijuht. Talle olid olulised inimesed, kes temaga koos töötasid, kuid lugupidamine tuli välja teenida. Ela jaoks ei omanud tähtsust paberile kirja pandud uhked CV-d. Muuseumisse tööle tulnud noor inimene pidi läbima õpipoisi ja selli aja, enne kui sai meistriks, st talle usaldati näituse koostamine või mõni muu oluline tööloik. Kogu protsess õpipoist meistriks selgitas Elale inimese olemuse – kas ta on muuseumi inimene või mitte. Muuseumi inimesed võttis Ela oma kaitsva tiiva alla, ehkki mõnikord võis ette tulla sisulisi erimeelsusi.

Muuseum oli Ela teine kodu. Seda teadsid kindlasti ka Ela lapsed. Kuid samas kuulusid lapsed, nii omad kui ka töötajate lapsed tema prioriteetide hulka. Ela sai suurepäraselt aru, et töötajatelt saab ainult siis nõuda pühendumist tööle, kui kodus on asjad korras – lapsed on terved ja kõht täis ning nad saavad võimalikult palju aega veeta koos oma vanematega. Seetõttu oli Ela jaoks enesestmõistetav, et muuseumimajas kohtas alati töötajate lapsi, kes tegid emade juures koolitükke või tööpäeva lõppu oodates tutvusid juba 110. korda näitustega. Kõik olid meie.

Ela Martise viimase suure saavutusena avati 2004. aastal toomkiriku tornides vaateplatvormid. Oma visaduse ja südikusega rajas ta kindla vundamenti, millele ehitada 21. sajandi muuseum. Tartu Ülikooli muuseum Toomel areneb ja käib ajaga kaasas. Ja eks see elus muuseum ongi parim mälestusmärk Ela Martise elutööle.

Muuseumi kollektiivi nimel
kuraator Terje Lõbu

